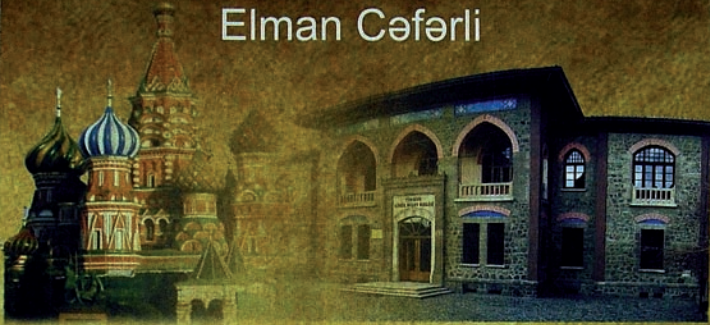

Elman Cəfərli

RUSIYA VƏ TÜRKİYƏNİN CƏNUBİ QAFQAZ SIYASƏTİNDƏ NAXÇIVAN

(XX əsrin əvvəlləri)

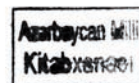
ELMAN CƏFƏRLİ

**RUSİYA VƏ TÜRKIYƏNİN
CƏNUBİ QAFQAZ
SİYASƏTİNDƏ NAXÇIVAN**

109536

(XX əsrin əvvəlləri)

Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 28 dekabr 2016-cı il tarixli iclasının (protokol № 04) qərarı ilə nəşr olunması tövsiyə edilmişdir.

Naxçıvan – 2017

94 (2A) 5

- Elmi məsləhətçi:** **İsmayıl Hacıyev**
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın həqiqi üzvü
- Elmi redaktor:** **Fəxrəddin Səfərli**
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü
- Rəyçilər:** **Şükür Məmmədov**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Elbrus İsayev**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Cəfərli E.Y. Rusiya və Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan (XX əsrin əvvəlləri). Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2017, 224 s.

Monoqrafiyada Rusiya (həm çarizm, həm də sovet dövrü) və Türkiyənin XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yürütdükləri siyasətin mahiyyəti və Naxçıvanla bağlı istiqamətləri araşdırılır. Əsərdə həmin dövlətlərin bölgədəki maraqları təhlil edilir, Azərbaycan tarixinin son dərəcə mürəkkəb səhifələrini təşkil edən 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın taleyi ilə bağlı məsələlər ətrafı şəkildə şərh olunur. Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunu qazanması prosesinin gedişatı diqqətlə izlənilir və bu statusun tarixi-siyasi və hüquqi aspektləri araşdırılır.

Monoqrafiya elmi ictimaiyyətin və geniş oxucu kütləsinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Grant № EİF/MQM-3-Shusha-2014-7(22)-05/01/5

4700000000
053-2017

© "Əcəmi" 2017

Mündəricat

Giriş 4

I fəsil. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan 8

1.1. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətində "erməni məsələsi"nin yeri. Ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi 8

1.2. 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan əhalisinə qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırım 49

II fəsil. Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan 68

2.1. Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda milli siyasəti və Naxçıvan 68

2.2. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan əhalisinə qarşı soyqırımı 119

III fəsil. Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan 141

3.1. Türkiyənin Cənubi Qafqaz uğrunda hərbi-siyasi mübarizəsi 141

3.2. Türkiyənin Naxçıvana hərbi-siyasi yardımı 159

Nəticə 211

Ədəbiyyat 214

ARXIV

GİRİŞ

Cənubi Qafqaz tarixən hər zaman hərbi-siyasi hadisələrin fəal şəkildə cərəyan etdiyi coğrafiya olmuşdur. Asiya və Avropa qitələri arasında yerləşən bu bölgə böyük coğrafi kəşflərdən sonra dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda nəhəng dövlətlərin başladığı mübarizədən sonra həm də global və regional geostrateji maraqların toqquşduğu ən qaynar məkanlarından birinə çevrilmişdir. Yerləşdiyi coğrafi məkanın cəlbədiçi təbii sərvətlərlə zəngin olması ilə yanaşı, bütün türk dünyası arasında vahid məkan yarada biləcək əsas strateji yer olan Cənubi Qafqaz XIX-XX yüzilliklərdə və o zamandan üzü bəri həmişə müəyyən fərqli cəhətləri olsa da, oxşar imperialist maraqların üst-üstə düşdüyü və qovuşduğu bölgə olmuşdur.

Cənubi Qafqaz ərazisinin böyük bir hissəsinin tarix boyu Azərbaycan türklərinə məxsus olduğu, xalqımızın burada hələ ən azı e.ə. I minilliyin ortalarında özünün dövlətlərini qurduğu və o zamandan XX əsrdək azərbaycanlıların bu coğrafiyada gürcü xalqı ilə qonşuluqda üstün etnik-siyasi mövqeyə malik olduğu danılmaz tarixdir. Bu baxımdan XIX əsrdə "erməni məsələsi"nin Rusiyanın və Avropanın iri dövlətlərinin daha çox torpaq ələ keçirmək, müstəmləkəyə sahib olmaq uğrunda Osmanlı Dövlətinin torpaqlarının parçalanaraq bölüşdürülməsini nəzərdə tutan "Şərqi məsələsi"nin tərkib hissəsi kimi fəal xarici siyasət predmetinə çevrilməsindən sonra Cənubi Qafqazın etnik-siyasi və demoqrafik-coğrafi təleyində sözün əsl mənasında gərgin mübarizələr dövrü başlamışdır.

Hələ XVII əsrdən erməni tacir-ideoloqlarının öz "milli məsələləri"ni diqqətini cəlb etmək üçün cidd-cəhdlə çalışdıqları çar Rusiyasının I Pyotr-un dövründən başlayaraq Qafqaza və onun cənubuna imperialist marağının güclənməsi XIX yüzillikdə bölgədə çarizmin müstəmləkəçilik planlarının fəallaşması ilə nəticələndi. Məhz bu zaman çarizm Azərbaycanla qonşuluqda yerləşən İran və Türkiyəni zəiflətmək, onları

Cənubi Qafqazdan sıxışdırmaq üçün imperializmin məşhur "parçala və hökm sür" prinsipinə uyğun olaraq "erməni məsələsi"ndən aktual siyasi vasitə kimi istifadə etdi. Nəticədə 1828-ci ildən sonra ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsi həyata keçirildi, onlar üçün bu coğrafiyada zor gücünə torpaqlar ayrıldı.

Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına etnik-coğrafi mövqə əldə edən ermənilər çarizmin, bir qədər sonra isə həm də Qərb dövlətlərinin, ələlxüsus İngiltərənin fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə 1905-1907-ci illərdə və 1918-1920-ci illərdə burada xalqımıza qarşı XX yüzillik boyu davam edən soyqırımını və deportasiya siyasətinin ilk mərhələlərini həyata keçirdilər. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda Osmanlı torpaqları ilə bağlı xüsusi işğalçılıq planlarına malik olan və ermənilərin Şərqi Anadoluda etnik-siyasi vahidə çevrilməsini arzulamayan İngiltərənin məqsədyönlü yardımı ilə tarixdə ilk erməni dövləti quruldu. 1920-ci illərin sovet işğalından sonra isə həmin dövlət rus-sovet (bolşevik) diktaturasının nəzarəti altına keçdi.

1914-1918-ci illərdə Birinci Dünya müharibəsinin baş verməsi, xüsusilə 1917-ci ildə nəhəng Rusiya imperiyasının daxilində gedən çox ciddi ictimai-siyasi proseslər; fevral inqilabı nəticəsində Romanovlar sülaləsinin süqutu və Müvəqqəti hökumətin qurulması, oktyabr ayında isə Leninin başçılığı altında oktyabr sosialist inqilabı nəticəsində bolşevik diktaturasının qurulması Cənubi Qafqazda da vəziyyətə ciddi şəkildə təsir etmişdi. Sovet Rusiyası Osmanlı imperiyasının torpaqlarını ələ keçirməklə bağlı xüsusi bir plana malik olmasa da, Cənubi Qafqaza dair müstəmləkəçi planları sələfi olan iqtidarlardan fərqlənmirdi. Bu baxımdan sovet hakim dairələri "erməni məsələsi"ni nəinki öz xarici siyasət müstəvisindən çıxardı, əksinə, onu həm də daxili siyasətin mühüm faktoruna çevirdi. Sovet imperiyasının bütün varlığı dövründə ermənilər Azərbaycan torpaqlarının qəsb olunması ilə bağlı öz planlarını fəal şəkildə davam etdirməyə cəhdlər göstərdilər.

Haqqında Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı olan iri dövlətlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda və bir sıra hallarda ümumi cəhətlərə malik imperialist planları olan Osmanlı Dövləti Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana münasibətdə həmin dövrdə bölgədə maraqları olan bütün güclərdən fərqli mövqə sərgiləyirdi. Bir tərəfdən müharibədə məğlub dövlət kimi son dərəcə çətin vəziyyətə düşərək təslimçi sülhə imza atmaq məcburiyyətində qalan, digər tərəfdən özünün dövlətçiliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq uğrunda gərgin mübarizə dövrünü yaşayan Türkiyənin daxilində ikihakimiyyətliyin yaranması, dövlətin taleyini müəyyənləşdirəcək ictimai-siyasi proseslərin fəallaşması onun Cənubi Qafqazla bağlı planlarına həlledici təsir göstərmədi. Çünki Rusiya istisna olmaqla, Cənubi Qafqazda "erməni məsələsi"ndən öz mənafeyi naminə fəal istifadə edən iri dövlətlərin heç biri bölgə dövləti deyildi və ərazi baxımından bu coğrafiyada yerləşmirdi. Məhz bu mənada Türkiyə üçün tarixən həmişə özünəməxsus mövqeyə və nüfuzə malik olduğu Cənubi Qafqaz məsələsi bütövlükdə bir tərəfdən özünün ərazi bütövlüyünün qorunmasında həyati əhəmiyyətə malik idisə, digər tərəfdən Türkiyə bu bölgənin ərazicə ən böyük dövləti olan Azərbaycanla tarixi-coğrafi, milli-etnik, mədəniyyət-dil, dini-sosial və s. bu kimi amillər baxımından sarsılmaz bağlılığa malik idi. Üçüncü bir tərəfdən Cənubi Qafqazda və bütövlükdə Yaxın Şərqdə özündən sonra yeganə türk dövləti olan Azərbaycanın varlığının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Türkiyənin milli maraqları və özünün gələcək varlığı baxımından əhəmiyyəti ölçüyə gəlməyən məsələ idi. Ən nəhayət, Azərbaycan Türkiyə üçün bütün türk dünyasına açılan qapı, əsas coğrafi əlaqə məkanı idi.

Bu baxımdan Türkiyə Cənubi Qafqazda bütün digər dövlətlərdən xeyli fərqlənən planlara malik idi və bu planlarda Azərbaycan amili həmişə öncül mövqedə dayanırdı. Elə buna görə də məhz Türkiyənin bölgədə hərbi-siyasi mövcudluq və nüfuz uğrunda mübarizəsi 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın və onun xalqının Cənubi Qafqazda öz varlığını qorumasında

əhəmiyyətli faktorlardan idi. Xüsusən Naxçıvan ərazisinin erməni tacavüzündən hərbi-siyasi müdafiəsi ilə bağlı görülmüş tədbirlər, onun Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub-saxlanılması, bu planda mühüm vasitəyə çevrilmiş muxtariyyət statusunu əldə etməsi xeyli dərəcədə qardaş Türkiyənin hərbi, siyasi və diplomatik yardımı ilə bağlı olmuşdur.

Bu monoqrafiyanın yazılmasında başlıca məqsəd bir daha XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda Rusiyanın və Türkiyənin yürütdüyü siyasətin ayrı-ayrı cəhətlərini araşdırmaq və bu iki dövlətin Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvanın tutduğu yerin, onların Naxçıvanla bağlı planlarının, real siyasətlərinin aşkara çıxarılması və təhlil edilməsi olmuşdur. Tarix üçün çox da uzaq olmayan həmin dövrdəki hadisələrin dərinədən öyrənilməsi müasir dövrümüzdə də həmin dövlətlər, habelə bir çox hallarda Azərbaycana qarşı ədalətsiz mövqə sərgiləyən, ikili standartlardan çıxış edən iri dövlətlər tərəfindən bölgə ilə bağlı yürüdülmüş siyasətin mahiyyətinin daha yaxşı anlaşılmasına yardım edəcəkdir.

I FƏSİL

Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan

1.1. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətində "erməni məsələsi"nin yeri. Ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi

Ermənilərin XX əsrdəki olan tarixi heç də ürəkəcan olmamış, müxtəlif imperiyaların tərkibində keçmişdir. Xüsusən orta əsrlərin sonlarına doğru onların müstəqillik arzularını, Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqazda öz dövlətini qurmaq niyyəti istiqamətində göstərdikləri hər bir cəhd erməni qriqorian kilsəsinin siyasi-hərbi fəaliyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Məlumdur ki, ermənilərin özlərinin qondarma və saxta tarixi əsasında formalaşdırdıqları xəyali "böyük Ermənistan"ı "bərpa etmək" ideyasını özləri üçün cəlbədicə erməni milli təşviq və təhrik ideyasına çevirmişlər. Lakin tarixi əsaslardan və reallıqdan uzaq olduğu, başqa xalqların və dövlətlərin tarixən mövcud olub yaşadığı əraziləri qəsb etmək planlarını nəzərdə tutduğu üçün heç vaxt həyata keçməyəcək bu xülyanı reallaşdırmaq naminə ermənilərin xüsusən son iki-üç əsr ərzində güclənən mübarizəsinin təşkilatçılıq və hərbi dəstək funksiyası uzun müddət məhz erməni kilsəsinə məxsus olmuşdur.

Tarixən mövcud olmuş bütün türkdilli dövlətlərdə dinc yanaşı yaşamaq arzusu olan, separatizmə meyil etməyən qeyri-türk etnoslara münasibətdə tolerantlıq nümayiş etdirilmişdir. Orta əsrlər boyu ermənilər Bizansla müqayisədə təcəbülliyini daha rahat və xoş qarşıladığı Osmanlı imperiyasının tərkibində XIX əsrdəki tamamilə sabit və rahat bir həyat sürdükleri bir vaxtda onlarda öz dövlətini qurmaq meyilinin yaranması XVI-XVII əsrlərdə güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətə, XVIII əsrin əvvəllərində isə imperiyaya çevrilən xristian Rusiya dövlətinin beynəlxalq hərbi-siyasi müstəvidə öz varlığını göstərməyə başlaması ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Bu zaman xüsusən

XVII əsrdə rus çarlarının dövründə Rusiyanın cənuba – Qafqaza və Osmanlı imperiyasının ərazilərinə işğalçı maraqlarının yaranması, bu marağın I Pyotrun dövründə (1689-1725) daha da güclənməsi ermənilərin mənafeyinə uyğun gəlirdi. Belə ki, türk-müsəlman xalqlarının əhatəsinə və təbəəliyində yaşayan xristian ermənilər Rusiyanın bölgə dövlətləri ilə gələcək işğalçılıq mübarizəsində özlərinin müttəfiqlik təklifinin rus çarları, xüsusən türklərə kor nifrəti ilə ad çıxarmış, İstanbul və Qafqazın işğalı, islam əqidəsinin Asiyadan uzaqlaşdırılması, xristian dininin və mədəniyyətinin burada yayılması ilə bağlı plana malik I Pyotr üçün maraqlı olacağını yaxşı başa düşmüşdülər.

Beləliklə, nəzərdə tutulan məqsədin – erməni dövləti yaratmaq planının həyata keçirilməsi üçün lazımı siyasi fəaliyyət formulu və hərbi güc tapılmış olurdu: Rusiya bu qondarma dövlətin yaradıcısı və siyasi-hərbi istinadgahı, erməni dövləti isə Rusiyanın "müttəfiqi" adı altında forpostu olacaqdı. Elə həmin dövrdən bu günədək ruslarla ermənilərin münasibətlərini, bir-birindən qarşılıqlı məkrli və işğalçı planlar naminə istifadə etməsini məhz bu iki istiqamət üzrə izah etmək mümkündür.

XVII-XVIII əsrlərdə öz məkrli və işğalçı planlarını reallaşdırmaq üçün lazımı tarixi şəraitin yetişdiyini anlayan ermənilər kilsənin rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə hərəkətə keçdilər. Bu zamanadək nəinki öz dövlətlərinə və ya konkret siyasi təşkilatlara, heç bir tarixi siyasi lider və ya qüvvəyə malik olmayan ermənilər üçün orta əsrlərin dini şxolastikasından güclü təsir vasitəsi kimi istifadə edən qriqorian kilsəsi siyasi-ideoloji mərkəz) rolunu oynamağa başladı. Bunda əsas məqsəd həm də dini amildən istifadə edərək xristian dövlətlərinin fəal himayəsini qazanmaq idi. Qriqorian kilsəsi sonrakı dövrdə öz mənfur məqsədlərinə doğru irəlilədikcə eyni zamanda terror mərkəzi və hərbi cəbbəxana rolunu da uğurla həyata keçirməyə başladı. Onun bu funksiyası hətta XIX əsrin sonlarında ilk erməni siyasi terrorçu təşkilatları yarandıqdan sonra da uzun müddət davam etdi.

İlk əvvəllər Osmanlı Türkiyəsinin Van gölü ətrafı vıla-

yətlərinin ərazilərinə iddialı olan ermənilər XIX əsrdə çarizm tərəfindən həyata keçirilən kütləvi köçürülmələrdən və həmin yüzilliyin sonunda Anadoludakı fitnəkar əməllərinin məğlubiyyəyə düşər olmasından sonra XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaza – Azərbaycan torpaqlarının qəsbinə meyil etməyə başladılar. Lakin onlar heç vaxt Türkiyə ərazilərinə olan iddialarından da geri çəkilmədilər. Ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsi rusların bu günədək davam edən imperialist siyasətlərinə zəmin hazırlamaq planlarının tərkib hissəsi idi. Məhz bu plana xidmət etmələrinin nəticəsidir ki, ermənilər Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu bölgəsində baş verən münaqişələrdə (o cümlədən və xüsusən Birinci Dünya müharibəsində) daim rus siyasətinin aləti rolunda çıxış edərək yerli xalqlara xəyanət mövqeyində dayanmışlar.

Rusiya ilə özlərinin məkrli planlarına və mənafeyinə uyğun münasibətlərin qurulmasında bu dövlətlə ticarət əlaqələri olan erməni tacirləri ciddi rol oynadılar. Öz dövlətlərini qurmaq planlarına dəstək əldə etmək məqsədi ilə Bolqarıstana, Almaniya, İtaliya, Norveçə və digər Avropa ölkələrinə səfər edən erməni tacir-ideoloqlarının niyyətləri bu dövr üçün puça çıxdıqdan sonra bütün ümidləri Rusiyaya yönəlmişdi. Rusiyada İran ipəyinin ticarəti ilə məşğul olan isfahanlı tacir Xoca Zakar Sarhadov (Sarhadyan) hələ 1660-cı il avqustun 28-də rus çarı Aleksey Mixayloviçlə görüşdə öz məqsədləri naminə etdiyi qiymətli hədiyyələrlə çara təsir göstərə bilmişdi. Moskva Kremlinin Silahlar otağında indiyədək saxlanılan həmin hədiyyələrdən biri də “Almaz taxt”dır. Qızıl, gümüş və fil sümüyündən Şərq üslubunda düzəldilən, 987 almaz, 1298 yaqut, 18 mindən çox firuzə ilə bəzədilən bu taxtın ümumi dəyəri 22599 manat (o dövrdə bu çox böyük məbləğ idi – E.C.) idi. Hədiyyələr arasında İntibah dövrünün böyük rəssamı Leonardo da Vinçinin “Sirli gecə” tablosunun surəti də vardı.¹

1. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. Ч. 1-й, Москва: 1833, с. 328

1669-cu il dekabrın 3-də İsfahan ermənilərindən Stepan Mişseqov və Boqdan Salbanov rus çarına eyni niyyətlə növbəti qiymətli hədiyyələr təqdim etmişdilər. 1673-cü ildə yenə də İsfahandan olan erməni taciri Stepan Ramadamski Rusiya hökmdarına 9062 manat dəyərində qiymətli bəxşişlər vermişdi.²

Erməni tacirlərinin rus hakim dairələri ilə bu qəbildən olan əlaqələrində XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində İsrail Orinin xidmətləri daha bariz nəzərə çarpır. İyirmi il İtaliya və Almaniya yaşayıb ermənilərin ümumi mənafeyi naminə geniş iş aparan bu şəxs Avropada real nəticə əldə edə bilmədikdən sonra özünün fəaliyyət məkanı olaraq Rusiyanı seçmişdi. 1677-ci ildə katalik Həkop Cuqaesinin (Akop Culfalının) başçılığı ilə Üçmüəzzində keçirilən yığıncaqda Avropa ölkələrinə göndərilmək üçün təşkil edilən nümayəndə heyəti İstanbulda olarkən Akop öldüyündən bütün nümayəndələr geri qayıtsa da, yalnız İ.Ori “ümumi iş”i davam etdirmişdi. O, arxi-mandrit Minas Vardapetlə birlikdə 1701-ci ilin oktyabrında I Pyotr-la görüşərək çara və arvadına qiymətli hədiyyələr vermişdi. Çara Cənubi Qafqaz haqqında öz mənafehlərinə uyğun məlumat verən erməni tacir-diplomatı çarda bu bölgəyə qarşı maraqa oyada bilmişdi. Məhz buna görə I Pyotr İ.Oriyə polkovnik rütbəsi verərək onu 50 nəfərlik nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi İrana göndərmişdi. 1709-cu ildə İranda özünü Səfəvi şahı Hüseyinə Roma papasının nümayəndəsi kimi təqdim edən İ.Ori iki il sonra öldüyündən, fəaliyyəti yarımqıç qalmışdı. Yeri gəlmişkən, onun Azərbaycan torpaqlarının işğalına dair layihəsinin 11-ci bəndində Naxçıvanla da bağlı məsələ var idi. İ.Orinin 1701-ci il iyulun 25-də I Pyotra F.A.Qolovin vasitəsilə göndərdiyi “Yaddaş qeydləri”ndə rus qoşunlarını Cənubi Qafqaza yürüşə şürikləndirmək üçün 17 maddəlik digər layihəsi (“Moskva layihəsi”) təklif olunurdu. Əslində hərbi işğal planı olan bu layihədə İ.Ori daha da irəli gedərək təkcə Səfəvi dövlətinə məxsus – Azərbay-

2. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, с. 332

can, Gürcüstan və İran ərazisini deyil, həm də Osmanlı torpaqlarına da müdaxilənin hərbi planını hazırlamışdı. Layihəsinin 4, 5 və 6-cı əsas müddəalarında Naxçıvan və Ordubadın tutulmasından danışılırdı: 4) Naxçıvan şəhərinin yaxınlığından axan Araz çayı İranla Ermənistan torpağının sərhədini təşkil edir. Bu çayın ələ keçirilməsi ordunu yedizdirmək üçün faydalıdır. Şamaxıdan Araz kimi yollar təhlükəsizdir. Ordunu yedizdirmək və atları yemlə təmin etmək üçün bütün hərbi hissələri Naxçıvan şəhərinə yerləşdirmək lazımdır; 5) Naxçıvan şəhərindən 15 mil kənarda əhalisi ancaq ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan farslardan (azərbaycanlılardan) ibarət Orduval (Ordubad) şəhəri yerləşir. Dünyanın heç bir yerində bu qədər varlı inşaan yaşamır. Onların müxtəlif silah, ərzaq və 100 min süvarini geyindirə biləcək parçaları vardır; 6) Naxçıvan tutulduqdan sonra orada olan erməni yüzbaşılıqları erməni hərbiçiləri ilə birləşəcək, burada dövlət gerbi və bayrağını qəbul edib, digər şəhərləri azad etmək üçün böyük güc və nifrətlə düşmənin üzərinə gedəcəklər.³

Beləliklə, rus müstəbidlərinin tamah dişini yoxlayan ermənilər öz məqsədlərini reallaşdırmaq üçün effektiv üsula – rüşvətə əl atmışdılar.

XVIII əsrin əvvəlləri Azərbaycanda Səfəvilər xanədanının zəifləməsi, tənəzzül və süqutu, əvəzində isə məşhur sərkərdə Nadir xanın (şahın) nüfuzunun artması və onun özünü başçılıq etdiyi dövləti qurması mərhələsi kimi səciyyələnir. Lakin ömrü çox qısa olan Nadir şah imperiyasının dağılmasından sonra Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş vahid dövlət yox, ayrı-ayrı bölgələrdə böyük nüfuzlu feodal nəsilərinin yaratdığı dövlət qurumları – xanlıqlar təşəkkül tapdı. Belə feodal dövlətlərdən biri olan Qarabağ xanlığının əhatə etdiyi ərazidən başqa xanlıq vassal asılılığı ilə tabe olan feodal hakimiyyətinin – beş mülkiyyətin (Xaçın, Vərəndə, Çiləbörd, Talış (Gülcüstan) və

Dizaq) mövcudluğu onun digər xanlıqlardan fərqləndirən mühüm amillərdən idi. Bu mülkiyyətlərdən yalnız Xaçın mülkiyyətinin əhalisi əsasən islam dininə etiqad edirdi. Digər mülkiyyətlərin əhalisi isə xristian dininə etiqadlarını qoruyub saxlamış qədim alban tayfalarının nəsilərdən ibarət idi. Mülkiyyətlərin əhalisinin və mülkiyyətlərin özünün xüsusən sovet dövrü elmi ədəbiyyatında “erməni” adlandırılmasına gəlinə, bu, göstəriləni kimi, alban nəsilələrinin həmin dövrdə hələ də xristianlığa etiqad etməsi ilə bağlı yol verilən səhv mühakimə idi. Belə ki, Vərəndə məliyi Şahnəzər istisna olmaqla, digər dörd mülkiyyət Qarabağ xanlarına qarşı daim mübarizə aparmışdır. Erməni tacir-diplomatı İ. Ori məhz bu baxımdan burada xristian təəs-sübkeşliyi amilindən bacarıqla istifadə edərək mülkiyyətlərin əhalisinin ermənilərdən ibarət olduğuna Rusiya rəsmi dairələrinə inandırma bilmişdi.⁴

I Pyotr-dan başlayaraq rus hökmdarları ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi siyasətini fəal şəkildə yürütməyə və “erməni amili”ndən istifadə edərək buradan yerli əhalinin – Azərbaycan türklərinin Cənubi Qafqazdan sıxışdırılıb çıxarılmasına çalışmışdılar. Çünki bölgəni daha asanlıqla işğal etmək naminə qarızın tərəfindən aparılan bütün təbliğat işlərinə, rus çarlığının Azərbaycan xanlıqlarına ünvanladığı müraciət və manifestlərə baxmayaraq yerli əhali rusların Azərbaycana gəlişini (əslində işğal edənlərini) heç də isti qarşılamırdı.⁵

I Pyotr-un Cənubi Qafqaza 1722-1723-cü illərdəki yürüşləri nəticəsində İranla bağladığı (bu zaman Səfəvilər dövlətinin mərkəzi İran hesab olunurdu – E.C.) 12 sentyabr 1723-cü il tarixli Peterburq müqaviləsinə görə Xəzər çarlığı vilayətlər Rusiyaya tabe edildi. Yürüş zamanı I Pyotr, ermənilərin çoxsaylı müraciətinə rəğmən, Şamaxı, İrəvan, Naxçıvan və İran üzərinə hücum etmədi. Bununla belə, çarın işğal olunmuş ərazilərə

3. *Nəcəfli G.* Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradılması məqsədilə tərtib olunan layihələr (XVIII əsrin I rübü) <http://1905.az>; http://old.fact-info.az/ts_general/download/Azərbaycanlıların_soyqırımı_ve_deportasiyası.pdf

4. *Эзов Г.А.* Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб.: Типография Императорской Российской Академии, 1898, с. LXIV-LXVI

5. *Сәфəрли Е.* Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münasıqəsi. Bakı: Nurlan, 2008, s. 62

ermənilərin köçürülməsi haqqında verdiyi xüsusi fərmanla (1723, 10 noyabr) deyilirdi ki, rus dövləti xristianlıq naminə “qardaş erməni xalqını” himayəyə götürür.⁶ 1725-ci ilin yanvar ayında I Pyotrun ölümü ilə Rusiyada başlanan saray çəkişmələri ermənilərin və ermənilərlə bağlı çarizmin planlarını uzun müddət təxirə saldı. Lakin I Pyotrun yerinə taxta çıxan arvadı I Yekaterina, özü rus zadəganlarının əlində oynucaq olsa da, erməniləri unutmamış, 1726-cı il fevralın 22-də onlara mərhəmət edilməsi və ermənilərin himayə olunması haqqında fərman vermişdi.⁷

XVIII əsrin ikinci yarısında müxtəlif ölkələrdə yaşayan varlı ermənilərin “ümumi iş”ə qoşulması ilə ermənilər yenidən fəallaşdılar. 1760-cı ildə Hindistanda yaşayan erməni taciri İosif Emin rus hakim dairələri ilə əlaqə yaradaraq bildirmişdi ki, əgər Rusiya Türkiyə və İrana qarşı müharibəyə başlasa, ermənilərin köməyinə bel bağlaya bilər. Həştərxan ermənisi Məvsəf Safarov rus imperatrisinə müraciət edərək “Ermənistan torpaqları”nı azad etməyi və Rusiyanın tərkibində onu dirçəltməyi xahiş edirdi. 1780-ci ildə erməni keşişi İosif Arqutinski (Hovsep Arqutyan) və Moskva varlısı Ovanes Lazaryan Türkiyə və İran dövlətlərinin ərazilərinin kəşidəyi sərhəddə erməni dövləti yaratmaq haqqında Rusiya hökumətinin nümayəndələri ilə sövdələşmə aparmışdılar.⁸

Həm İ.Emin, həm də İ.Arqutinski öz səlfləri İ.Ori kimi Azərbaycan torpaqlarının Rusiyanın köməyi ilə qəsb olunmasına dair xüsusi layihələr hazırlamışdılar. 1782-ci il dekabrın 21-də general P.S.Potyomkin Cənubi Qafqazdakı hərbi-siyasi durumu öyrənmək və ermənilərə burada dövlət qurulması ilə bağlı məsələləri aydınlaşdırmaq məqsədi ilə İ.Arqutinskiyə 13 bənddən ibarət yazılı sorğu göndərdi. İ.Arqutinskiyə rus ordusunun bölgəni asanlıqla ələ keçirməsi məqsədi ilə verdiyi 14 bəndlik ətrafı cəvabının 7-ci və 9-cu bəndlərdə, başqa ərazilərlə birlikdə Naxçıvanın

da işğalını asanlaşdıracaq yollar göstərilirdi.⁹ Bu onunla bağlı idi ki, ermənilər üçün Naxçıvanın işğal planı ətraf və digər Azərbaycan ərazilərinin istilası üçün bir vasilə rolunu oynayırdı.

Ermənilər bu qəsbkarlıq planları ilə ruslara lazımı reaksiyanı oyada bilməmişdilər. Belə ki, II Yekaterina 1768-ci ildə Rusiya imperiyasının erməniləri himayəyə götürməsi haqqında fərman vermişdi. Bundan başqa, o, 1779-cu il sentyabrın 1-də verdiyi xüsusi fərmanla 2 minə yaxın İran ermənisini Rusiya təbəəliyinə qəbul etmişdi. 1783-cü il mayın 19-da Q.A.Potyomkin II Yekaterinaya yazdığı məktubda erməni dövləti qurmaqla bağlı fikirlərini belə açıqlamışdı: “...Fürsət tapan kimi Qarabağı dərhal ermənilərin nəzarətinə vermək və beləcə Asiyada bir xristian dövləti qurmaq üçün lazımlı edəcəyik”¹⁰. Çar I Aleksandr isə 1802-ci ildə Cənubi Qafqaza yürüşə hazırlaşan rus ordusunun komandanı A.Sisianova Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsində ermənilərdən istifadə etməyi tapşırılmışdı.¹¹

Rusiyanı Cənubi Qafqaza hücumla təhrik etmək və razı salmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edən ermənilər, eyni zamanda, bölgənin yerli əhalisi arasında Rusiyaya loyallıq münasibət yaratmaq üçün öz məqsədlərinə uyğun geniş təbliğat aparırdılar. XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqları uğrunda Rusiya, İran və Türkiyə arasında gedən mübarizənin kəskinləşdiyi bir vaxtda bəzi Azərbaycan xanlarının Rusiyaya meyil etməsində erməni təbliğatının da təsiri öz rolunu oynamışdı. Bununla belə, rus qoşunlarının tərkibində Azərbaycana gələn erməni Artemi Araratskinin yazdığı “azərbaycanlıların çoxu ruslarla birlikdə öz həmdinlərinin əleyhinə

6. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, с. 11-12
7. Yənə orada, s. 43

8. Arzuməni V., Mustafə N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, s. 14

9. Иоаннисян А.П. Россия и армянское освободительное движение в 80-х гг. XVIII века. Ереван, 1947, с. 206-212

10. Cabbarlı H. Geçmişten Günümüze Ermenistanda Azerbaycan Türkleri // “Ermeni Araştırmaları” Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, Ankara: Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, Sayı 4, s. 126

11. Abbasbəyli A.N., Yusifzadə S.Z. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (ən qədim dövrlərdən XIX yüzilliyin 70-ci illərinə sonuna qədər). Dərslük. Bakı: “Təhsil” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2009, s. 253-256

vuruşmağa hazır idi"¹² sözləri həqiqətdən daha çox rusların işğalçı yürüşlərinə haqq qazındırmaq cəhdinin ifadəsi idi. Çünki XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlarının çoxunun Rusiyaya qarşı kəskin mübarizə apardığı məlumdur. Rusiyaya müəyyən meyil isə daha çox xristian dininə sitayiş edən əhəlinin yaşadığı ərazilərdə müşahidə oluna bilərdi. Təsədüfi deyildir ki, 1796-cı ildə V.Zubovun komandanlığı altında Azərbaycana yürüş edən rus qoşunlarının tərkibində olan arxiepiskop İ.Arquinski Cənubi Qafqaz xristianlarına, xüsusilə də Qarabağ müləklərinə məktub göndərərək belə bir şeyə yaymışdı ki, guya V.Zubovun gəlişinin əsl məqsədi xristianları müsəlmanların zülmündən azad etmək və burada möhtəşəm xristian dövləti yaratmaqdan ibarətdir. Lakin bu xəbər Azərbaycan xanlıqlarına gəlib çatdıqda onların çoxu bundan təşvişə düşmüşdü.¹³

Rusiyada xüsusən II Yekaterinanın (1762-1796) dövründə güclənən erməni təbliğatı çarçanın ölümü ilə yenidən müəyyən müddət üçün ləngiməyə məruz qaldı. Lakin XIX yüzilliyin əvvəllərində İran və Türkiyə ilə Rusiya arasından uzun müddətdən bəri başlamasına canfəşanlıq etdikləri müharibələrin alovlanması ilə ermənilərin arzuladığı tarixi şərait yetişdi. 1804-1813-cü illər və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1806-1812-ci illər və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrində ermənilər rusların qələbə çalması üçün onlara bacardıqları köməyi etdilər.

Cənubi Qafqaza, o cümlədən xüsusən Azərbaycana qarşı Rusiyanın imperialist siyasətinin başlaması I Pyotrun adı ilə bağlı olsa da, ermənilər üçün ən böyük işi onun məlum vəsiyyət-naməsinə həvəslə əməl edən I Nikolay gördü. Məhz sonuncunun dövründə Rusiya bölgədə imperialist maraqlarının toqquşduğu iki dövləti – İranla Türkiyəni neytrallaşdırma bildi. Rusiyanın İranla bağladığı 12 oktyabr 1813-cü il Güllüstan müqaviləsi ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları, eləcə də Ordubad mahalı istisna

12. *Babayev A.* Rusiyaya qovuşmaq ərzində. Bakı: Azərneşr, 1988, s. 8-9

13. *Yenə orada*, s. 91-92

olmaqla, Araz çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları Rusiyaya ilhaq edildi. Eyni dövrlətlər arasında 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsi əvvəlki müqavilədə istisna edilən torpaqlarla birlikdə Şimali Azərbaycan ərazilərinin tamamilə Rusiya müstəmləkəçiliyinə, Cənubi Azərbaycanın isə İran əsarətinə təbə edilməsini rəsmiləşdirdi. Başqa sözlə, Azərbaycan dövlətləri olan Naxçıvan (1827, iyun) və İrəvan (1827, oktyabr) xanlıqlarının ərazisi də Rusiya tərəfindən işğal olundu.

Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən, əsasən dinc yolla ələ keçirildi. Lakin çar hökuməti bu yolla ələ keçirdiyi Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqlarından fərqli olaraq, Naxçıvan xanlığı ilə müqavilə imzalamadı. Bununla bərabər, Rusiya imperiyası tərkibində Naxçıvan xanlığına müəyyən imtiyazlar verdi. Naxçıvan və Ordubadın ələ keçirilməsində Kalbalı xanın oğlanları Ehsan xan və Şixəli bəyin xidməti nəzərə alınaraq onlar həmin torpaqlara naib təyin edildi.¹⁴

İrəvan xanlığı süqut etdikdən sonra xanlıq üsuli-idarəsi dərhal ləğv olundu. "Gəncə xanlığı istisna olmaqla Güllüstan müqaviləsinə kimi işğal olunmuş Azərbaycan xanlıqları ərazisində xanlıq üsul-idarəsi dərhal ləğv edilməmişdi".¹⁵ Xanlığın ləğv edilməsi bir tərəfdən xanlıq üsuli-idarəsinin saxlanmasının təhlükəli nəticələr verə biləcəyi ilə, digər tərəfdən İrəvan xanlığı ərazisində etnik tərkibin dəyişdirilməsi planları ilə bağlı idi.

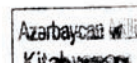
İrəvan qalasının işğalından cəmi bir neçə gün sonra, hələ müharibə başa çatmamış, Qafqazda hərbi əməliyyat aparən rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviç 1827-ci il oktyabr ayının 6-da İrəvan Müvəqqəti İdarəetmə Komitəsi təşkil etdi. Bu komitə üç üzvdən: general-leytenant Krasovski (sədr), İrəvan qalasının komendantı podpolkovnik Borodin və bir də erməni yepiskopu Nerses Aştaraketsidən ibarət idi.¹⁶ Xanlıq ərazisində

14. *Şahverdiyev Z.* Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, s. 41

15. *Süleymanov M.* Erməni millətçiliyi və təəvüzkarlığı tarixindən. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2008, s. 358

16. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə. Cild 1. Naxçıvan: 2005, s. 144

109536

azərbaycanlı əhali mütləq çoxluğa malik olmasına baxmayaraq, Komitənin tərkibinə azərbaycanlıların nümayəndəsi salınmamışdı. Komitəsi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməli idi:

1. Xanlıq ərazisində idarəetmə işlərinin həyata keçirilməsi və həmin ərazidə Rusiyanın mənafeyinə uyğun gələn qaydaların bərqərar edilməsi;

2. Xanlığın sərhədlərinin, xanlıq daxilində olan İrəvan və Sərdarabad qalalarının mühafizəsinin və bu ərazidə yerləşən rus qoşunlarının təminat və təchizat məsələlərinin həll edilməsi;

3. Xanlıq ərazisində təhlükəsizliyin təmin edilməsi, xanlıq daxilində qarovul xidmətinin təşkili üçün erməni əhalidən piyada və süvari druginaların təşkil edilməsi;

4. Gürcüstanla işlək əlaqələrin təmin edilməsi və həmin əlaqələrin Dilican və Aparandan keçməklə yaradılması;

5. Gürcüstanla ticarət əlaqələrinin bərpa edilməsi, xanlıq ərazisində pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi və duz mədənlərində duz hasilinin artırılması;

6. İrəvan xanının bütün əmlakının siyahıya alınması və onun dövlətin xeyrinə müsadirə olunması.¹⁷

Naxçıvan və Ordubadda Ehsan xan və Şıxəli bəy naib kimi fəaliyyət göstərir və onlara rus məmurlarından pristavlar təyin edilmişdi. Bütün idarəetmə məsələləri onların qarşılıqlı razılığı əsasında həll edilməli idi.¹⁸

Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı və Rusiyaya birləşdirilməsi ermənilərin Azərbaycan torpaqları hesabına öz dövlətlərini yaratmaq arzusunə yeni təkən verdi. Onlar bu istiqamətdə ilk plan kimi Rusiyaya bağlı erməni inzibati-ərazi vahidi yaradılmasını istəyirdilər. Hətta bu barədə milliyətcə erməni olan rus hərbiçisi X.Y.Lazarev çar I Nikolaya layihə də təklif etmişdi. Lakin bu Rusiyanın maraqlarına uyğun deyildi. Rusiya İrəvan

xanlığı ərazisində elə bir ərazi-idarəetmə vahidinin yaradılmasını məqsəduyğun hesab edirdi ki, o, Rusiyanın mənafeyinə uyğun gəlsin. Rusiya əraziyə erməniləri köçürsə də, özünün imperialist maraqlarına uyğun olaraq bu ərazilərin idarəsinin ermənilərə tapşırılmasını məqsəduyğun hesab etmirdi.¹⁹

Ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsi də məhz 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrinin gedişində başladı və həmin müharibələrin nəticəsində imzalanmış müqavilələrdən sonra genişləndi və sürətləndi. Belə ki, Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsi diplomatik ifadələrlə məhz ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza köçürülməsini nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda belə bir ciddi ehtimal (İrandan ermənilərin köçürülməsinin planlı və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilməsi də bunu sübut edir) da vardır ki, Türkmənçay müqaviləsinin ermənilərin köçürülməsini nəzərdə tutan maddəsindən doğan ayrıca bir razılışma da olmuşdur.²⁰

1829-cu il sentyabrın 2-də Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə görə dövlətlər öz tabeliyində olub müharibə zamanı qarşı tərəfi müdafiə edən təbəələrini bağışlayırdılar. İstədikləri yerə getmək üçün belələrinə 18 ay vaxt verilirdi. Bununla ruslar, o zamanadək ermənilərin rahat yaşadıkları Osmanlı dövlətindən köçürülməsini təmin etmək üçün hiylə işlətməyi planlaşdırırdılar. Çünki onlar məhz ermənilərin sayəsində bir sıra uzunmüddətli iqtisadi, siyasi və hərbi mənafeələrini təmin etməyi düşünürdülər.²¹

Beləliklə, Ədirnə sülhünə əsasən, Türkiyənin işğal olunmuş torpaqlarındakı ermənilərə 18 ay ərzində daşınan əmlak-

17. Парсмян В.А. История армянского народа (1801-1900). Книга первая. Ереван: Айастан, 1972, с. 71

18. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков. Баку: 1966, с. 72

19. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2012, s. 29

20. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 286

21. Коп У. 1828-1829 Османли-Рус Сavaşında Ерменилер // Ермени Арашtıрмаларı. 1. Түркіе Конгресси Билдирилери. I cilt. Аврасыа Стратежик Арашtıрмалар Меркези, Ермени Арашtıрмалары Энститүсү Yayınları, Анкара: 2003, s. 557-558

ları ilə bərabər Rusiya təbəəliyinə keçmək hüququ verilmişdi. Türkiyədə yaşayan erməniləri yenidən işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinə köçürmək, həmçinin Türkiyə ilə sərhədboyu ərazilərdə də ermənilərin say üstünlüyünü təmin etmək məqsədi ilə 1829-cu il oktyabrın 10-da İ.Paskeviç rus imperatoru I Nikolaya raport yazıb Ərzurumda və Qarsda yaşayan ermənilərdən 10 min nəfərin Gürcüstanda və "erməni vilayətində" yerləşdirilməsinə icazə istəmişdi. 1829-cu il noyabrın 18-də hərbi nazir A.Çernişev İ.Paskeviçə çar I Nikolayın onun təklifini bəyəndiyini bildirdi.

Türkiyənin Qars və onun ətrafından köçürülən ermənilər yaşadıkları ərazilərin iqliminə uyğun olaraq Ələyaz (Alagöz) dağı ətrafındakı boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində yerləşdirildi. Rus general-mayoru Bercman Qarsdan Gümrüyə yola salınan 400 erməni ailəsinə sənəd təqdim etdiyini bildirdi. İrəvan yaxınlığında Sərdarabad qalasında olan 270 ev həmin vaxt ermənilər tərəfindən zəbt edilmişdi. Bir qədər keçdikdən sonra M.Vladkin ermənilərin bu əraziyə köçürülməsi haqqında yazırdı: "İrəvan quberniyasında yaşayan ermənilərin əksəriyyəti buranın yerli sakinləri olmayıb, 1828-1829-cu illər müharibəsindən sonra Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşlər".²²

1830-cu il yanvarın 22-də Paskeviçin Çernişevə verdiyi məlumatla görə, Qars və ətraf ərazilərdən köçən 2500 erməni ailəsi onun sərəncamına əsasən yaşadıkları yerin iqliminə uyğun olan Ələyaz dağı ətrafında – Pəmbək distansiyasındakı boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində yerləşdirildi. Türkiyədən köçürülən ermənilər Axıska, Pəmbək-Şorəyel və "erməni vilayətində" məskunlaşdırılmışdı. Taliş mahalı, Göyçə gölü ətrafı və Baş Abarana 14044 erməni ailəsi köçürülmüşdü. Ərzurumdan köçürülən 7288 erməni ailəsindən 500-ü, eləcə də Ərdahanndan gətirilən 67 erməni ailəsi Axıska paşalığı ərazisində, 1050 ailə Borçalı distansiyasında və Çalça ətrafında, qalan 1305 ailə isə Pəmbək və Şorəyel distansiyalarında yerləşdirilmişdi. Hesablama komissiyasının

sayına görə, Osmanlı Dövlətinin ərazisindən 84 min nəfərdən artıq erməni və yunan əhalinin köçürüldüyü məlum olur. Lakin 1831-ci il aprelin 24-də qraf Paskeviçin adına verilmiş əlahəzrətin buyruğunda rus dövləti tərəfindən Türkiyədən köçürülmüş xristianlar, yəni erməni və yunanlardan ibarət 14 mindən çox ailə (90 min nəfərə qədər) üçün 380 min gümüş pulun ayrıldığı bildirilirdi. İ.Şopenin apardığı siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra "Erməni vilayəti"nə Türkiyədən 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürdü köçürülmüşdü.²³

Ermənilərin Cənubi Qafqazd çarizmin müstəmləkəçi maraqlarının təmin edilməsi üçün köçürülməsi ideyasının müəlliflərindən və əsas təşkilatçılarından olan rus diplomati A.S.Qriboyedov yazırdı: "Ermənilərin ilk dəfə buraxılışları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq və (sonuncuların) düşükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə, onları sakitləşdirmək məsələsini biz... dəfələrlə götür-qoy etmişik".²⁴ Lakin çarizmə Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına dərhal müstəqil erməni dövləti yaratmağa mane olan əsas amil yerli türkmüsəlman əhalinin kəskin müqavimət göstərəcəyi qorxusundan daha çox özünün imperialist maraqları idi. Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının idarəçiliyi dəyişdirildi. Çar I Nikolayın 1828-ci il martın 21-də verdiyi fərman ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əsasında "Erməni vilayəti" yaradıldı. Formanda deyilirdi: "İrənda bağlanan traktata uyğun olaraq İrəandan Rusiyaya birləşdirilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bundan sonra bütün işlərdə "Erməni vilayəti" adlandırılacaq və o, bizim titula daxil edilsin. Bu vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydaları haqqında hökumət öz vaxtında lazımı göstərişlər alacaqdır".²⁵

22. *Cümşüdlü F.* Ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi çarizmin mənfur siyasətinin nəticəsi idi / Xalq qəzeti, 2012, 4 noyabr.

23. *Cümşüdlü F.* Göstərilən məqaləsi.

24. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 299

25. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, с. 178-179

Bununla da, Rusiya özünün tam nəzarəti altında erməniləri tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdıraraq onların heç bir tarixi-coğrafi və siyasi-iqtisadi əsası olmayan iddialarının gerçəkləşdirilməsi üçün etnososial zəmin hazırladı.

"Erməni vilayəti" İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi əsasında yaradılan müvəqqəti inzibati-idarəetmə vahidi idi. Bu fərmanın imzalanması ilə əvvəlcə yaradılmış İrəvan Müvəqqəti İdarəetmə Komitəsi ləğv edildi. "Erməni vilayəti" erməni dövləti olmasa da, bu tarixi Azərbaycan torpaqlarında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaradılacaq gələcək Ermənistanın təməli idi. Çar hökuməti tarixi Azərbaycan torpaqları əsasında "Erməni vilayəti" yaratması ilə I Pyotrdan başlayaraq ermənipərəst siyasətin həyata keçirildiyini təsdiq edirdi.²⁶

Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri, general-adyutant Paskeviçlə Krasovski arasında ziddiyyətlər yarandı. Nerses Aştaraketsinin firildəqləri və azərbaycanlılara qarşı qəddarlıqları üzə çıxdı. Ona görə də 1828-ci ilin aprelində Krasovski İrəvanı tərk etdi. Arxiyepiskop Nerses isə Rusiyanın maraqlarını əks etdirməyən bir ruhani kimi qiymətləndirildi və tezliklə onun zərərli bir adam kimi "Erməni vilayəti"ndən sürgün edilməsi məqsəda uyğun hesab edildi. Bunun üçün bir bəhanə də tapıldı. Paskeviç onu Bessarabiyaadakı erməni yeparxiyasının rəhbəri vəzifəsinə göndərilməsinə nail oldu.²⁷

"Erməni vilayəti" inzibati planda iki qəza və bir dairədən ibarət idi. İrəvan və Naxçıvan qəzaları və Ordubad dairəsi. Qəza rəhbərləri kimi Ehsan xan və Şixəli bəy öz vəzifələrində saxlanılmışdı. Ermənilər isə güman edirdilər ki, Rusiya qoşunlarının vilayətə gəlməsi ilə hər şey onların dediyi kimi olacaq, azərbaycanlı bəylər və xanlar qarşısında olan borclarını daha yerinə yetirməyəcəklər. Qəzalar rayonlara bölünürdü. Rayonların rəhbərliyində mirablar, məliklər, ağalar saxlanıldı. Vilayət idarəsinin rəisi vəzifəsinə A.Çavçavadze təyin edildi. İdarənin

26. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri, s. 29-30

27. Süleymanov M. Göstərilən əsəri, s. 366

üzvlüyünə iki rus hərbiçisi, erməni və azərbaycanlılardan ibarət imtiyazlı təbəqənin nümayəndələri daxil idi. Vilayətin idarəçiliyi, polis, məhkəmə orqanları, maliyyə təsərrüfatı rus hərbiçilərinin, mülki məmurların əlində idi.²⁸

1830-cu ildən "Erməni vilayəti"nin idarəsi əslən erməni olan D.O.Bebutova (Bebutyan) həvalə edildi. D.Bebutov fəaliyyətinin ilk dövründən burada ermənilərin mövqələrini gücləndirməyə başladı.²⁹ Azərbaycanlı xanlara, bəylərə, ağalara qarşı güclü bir təqib kampaniyası başlandı, idarəetmə metodunda dəyişiklik edildi. D.Bebutovun təkbaşına rəisliyi gücləndirildi, əvvəllər mövcud olan məşvərətçi orqanlar ləğv edildi.³⁰

Ermənilərin təkidi ilə vilayətin yeni statusunun möhkəmləndirilməsi naminə onun gerbi də qəbul olundu. Gerbdə həmin ərazilərin türklərlə bağlılığını xatırladan heç bir əlamət yox idi. Gerbin aşağı hissəsində Ağrı dağının şəkli çəkilmişdi. Onun fonunda tac və Eçmiədzin (Üçmüəzzin) monastırı, gerbin yuxarı hissəsində isə Rusiya taxt-tacının emblemi olan ikibaşlı qartal təsvir edilmişdi. Gerb Rusiya çarı tərəfindən 1833-cü il fevral ayının 27-də təsdiq olundu.³¹

Çar hökuməti 1833-cü il iyunun 23-də "Erməni vilayəti"nin idarəsinin quruluşu haqqında Əsasnamə qəbul etdi. İrəvan vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişiklik edildi. Əyalət 4 dairəyə – İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdarabada bölündü. Dairələr də mahallardan ibarət idi. Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsündə qalırdı.³² Bu Əsasnamə Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsində polis idarə sistemini olduğu kimi saxladı. Polismeyster təyin olunan Ehsan xan və Şixəli bəy

28. Rahimova A. "Erməni vilayəti"nin tarixşünaslığına dair // "Tarix və onun problemləri" jurnalı. Bakı: 2002, № 3, s. 192

29. Hacıyev İ. Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığı və tarixi həqiqətlər // Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 41

30. Süleymanov M. Göstərilən əsəri, s. 367

31. Kəçərli T. Yaddan çıxılmaz Qarabağ. Nəqşi-çahan Naxçıvan. Bakı: Elm, 1998, s. 78

32. Шлапос Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб.: 1911.

bilavasitə "Erməni vilayəti" rəisinə tabe idi.³³ Məhkəmə sisteminə dəyişiklik edildi. Naxçıvan əyalət məhkəməsi yaradıldı.

1836-cı ildə "Rusiyanın erməni kilsəsinin idarə edilməsi haqqında Əsasnamə" qəbul edildi. Əsasnamə erməni ruhanilərinin siyasi hüquqlarını konkret çərçivəyə salırdı və onlara dövlət işlərinə qarışmağı qadağan edirdi.³⁴ Rusiya ərazisində yaşayan ermənilər yeparxiyada birləşməli idilər. Əsasnaməyə əsasən, Qarabağdakı katolikosluq ləğv olunur və Eçmiədzinin bir yeparxiyasına çevrilirdi. Ermənilər Qarabağ katolikosluğunun müstəqilliyinə son qoydular. Qarabağ yeparxiyası Rusiya ərazisində yaradılan 7 erməni yeparxiyasından birinə çevrildi və tarəmələ erməni kilsəsindən asılı vəziyyətə düşdü.³⁵

Çar Rusiyasının və onun işğalçılıq siyasətinə xidmət edən ermənilərin Azərbaycan torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan əyalətlərini "Erməni vilayəti" kimi qələmə verməsini təkzib edilməz tarixi faktlar rədd edir. Çünki çar Rusiyasının erməniləri İrən və Türkiyədən həmin ərazilərə kütləvi surətdə köçürməsindən əvvəl, sonradan "Erməni vilayəti" adlandırılan ərazinin əhalisi 107224 nəfər idi. Əhalinin 76,5 faizini azərbaycanlılar, 24,5 faizini ermənilər təşkil edirdi.³⁶ Azərbaycanlıların əhalinin etnik tərkibində bu cür üstünlüyü təşkil etməsi həmin torpaqların tarixi Azərbaycan ərazisi olduğunu təsdiq edir.

Rusiya-İrən (1826-28) və Rusiya-Türkiyə (1828-29) müharibələri dövründə və müharibədən sonra İrən və Türkiyədən ermənilərin kütləvi surətdə bu yerlərə köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, çar hakimiyyət orqanları "Erməni vilayəti" ərazisində demoqrafik vəziyyəti birdən-birə dəyişdirə bilmədi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalını həyata keçirmiş general Paskeviç, hətta ermənilərin köçürülməsindən sonra belə, İrəvan bölgəsi əhalisinin dördü üç hissəsinin Azərbaycan türkləri

olduğunu etiraf edirdi.³⁷ Fransız mənşəli rus tədqiqatçısı İ.Şopenin Paskeviçin tapşırığı ilə 1829-32-ci illərdə "Erməni vilayəti"ndə keçirdiyi kameral siyahıyaalmada kəndlərin və əhalinin sayı göstərilmişdir. Vilayətdə olan 1125 kəndin 1111-də ancaq Azərbaycan türkləri yaşayırdı.³⁸ Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd Ordubad dairəsində xaraba qalmış, əhalisi didərgin düşmüşdü.³⁹

İ.Şopenin kameral təsvirinin nəticəsinə görə, "Erməni vilayəti"ndə 164450 nəfər əhali qeydə alınmışdı. Onlardan 81749 nəfər azərbaycanlılar, 25151 nəfər köçürülməyədək burada yaşayan ermənilərdir. 1820-ci illərin rus-İrən və rus-türk müharibələrindən sonra buraya İrəvan 35560 nəfər, Türkiyədən isə 21666 nəfər erməni köçürülmüşdü.⁴⁰

"Erməni vilayəti"nin əyalət və dairələrində gəlmə ermənilərin artımı və yerli azərbaycanlıların çar təzyiqinə davam gətirməyərək İrən və Türkiyə ərazilərinə köçməsi nəticəsində əhalinin etnik tərkibindəki fərq ermənilərin keyrinə dəyişirdi. Məsələn, "Erməni vilayəti"ndə Türkmənçay müqaviləsində 22,5 min erməni yaşayırdısa, sonrakı iki il ərzində onların sayı az qala üç dəfə artdı və 64, 5 min nəfərə çatdırıldı. Naxçıvan əyalətində ermənilərin sayı 2,1 min nəfərdən 1,7 min nəfərə, Ordubad dairəsində isə 1,8 min nəfərdən 3,3 min nəfərə çatdırıldı.⁴¹ İrəvan əyalətinin 119 kəndinə, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndinə, Ordubad dairəsinin 11 kəndinə ermənilər köçürüldü.⁴²

37. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв). Баку: Литтай, 1999, с. 88

38. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (AMEA-mn müxbir üzvü Y.Mahmudovun elmi redaktorluğu ilə). Bakı: Çarşıoğlu, 2009, s. 26

39. Шаповров Н.Н. Göstərilən əsəri, s. 180

40. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 1, s. 144-145

41. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, с. 230

42. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1852, с. 8

33. Pirişev V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Mütəllim, 2006, 148 s.

34. Köçərli T. Göstərilən əsəri, s. 368

35. Парсман В.А. Göstərilən əsəri, s. 144

36. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 1, s. 144

Buna baxmayaraq, azərbaycanlılar yenə də əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi.

Çar hökuməti Şimali Azərbaycanın işğalı zamanı erməni amilindən bir alət kimi istifadə etdi. Ermənilərin çar ordusuna göstərdiyi "xidmət" müqabilində onlara işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində "Erməni vilayəti" adlandırılan ərazini "bəxşiş" verdi. Bununla ermənilər çar Rusiyasının himayəsi və köməyi ilə Cənubi Qafqazda özlərinə ərazi bazası yaratdılar. Çarizmin bu əylətlərində, bütövlükdə Şimali Azərbaycanda yaratdığı inzibati-idarə sistemi əhali arasında ciddi narazılıq yaradırdı. Buna görə də çar hökuməti vəziyyəti stabilləşdirmək məqsədilə inzibati-idarə sahəsində islahatlar hazırlamağa başladı.⁴³

1837-ci ildə bölgəyə senator Qanın sədrliyi altında komissiya göndərildi. Ona yerlərdə müvafiq məlumatlar toplamaq və idarələr yaratmaq üçün lahiyə hazırlamaq göstərişi verilmişdi. Lakin komissiya diyarı öyrənmədən müəyyən təkliflər əsasında islahat lahiyəsini hazırladı. Çar I Nikolay 1840-cı il aprelin 10-da Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar adlı sənədi imzaladı. Çar hökuməti Cənubi Qafqazın işğalını və burada möhkəmlənməklə bağlı siyasətini həyata keçirdikdən sonra 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə "Erməni vilayəti"ni ləğv etdi.⁴⁴ Cənubi Qafqazın ərazisi müəyyənləşdirildi və onun idarə edilməsi üçün Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti yaradıldı. Quberniya və vilayət qəzalara, qəzalar sahələrə bölünürdü. İrəvan və "qəza" statusu ilə 1841-ci il yanvarın 1-də Naxçıvan ərazisi çar Rusiyasının inzibati bölgüsünə əsasən Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə qatıldı. Ordubad vilayəti Naxçıvanla birlikdə Naxçıvan qəzasını əmələ gətirirdi. Naxçıvan qəzası Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz sahəsinə (nahiyəsinə) ayrılırdı.

1840-cı il 10 aprel qanunu yeni idarə sistemi yaratdı, yerli

məmurlar vəzifələrindən kənarlaşdırıldı. Bu dəyişikliklər Naxçıvanı da tətbiiq edildi, Ehsan xan və Şixəli bəy vəzifəsindən çıxarıldı. Ehsan xan süvari dəstəsinin komandiri təyin olundu.

Çarizmin Cənubi Qafqazın idarə edilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi islahat özünü doğrultmadı. Əhali bu idarəetmə formasından ciddi narazı idi. Ona görə də çar I Nikolayın göstərişi ilə Qafqazda canişinlik yaradıldı. 1846-cı il 14 dekabr fərmanı verildi. Bu fərmanla Cənubi Qafqazın inzibati-idarə sistemində dəyişiklik edildi. Dörd quberniya – Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd – yaradıldı. İrəvan və Naxçıvan qəzaları Tiflis quberniyasının tərkibinə verildi. 1849-cu il iyunun 9-da isə İrəvan quberniyası yaradıldı. Quberniya 5 qəzadan ibarət idi: İrəvan, Aleksandropol, Novobayazit, Naxçıvan və Ordubad. Naxçıvan qəzası Naxçıvan və Dərələyəz sahələrinə bölünmüşdü. Ordubad qəzası 1870-ci ildə isə Şərur sahəsi Naxçıvan qəzası ilə birləşdirildi. 1874-cü ildə Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı. Beləliklə, 1840-cı ildən yaradılan 1841-ci ildən təbtiiq edilən quberniya və qəza inzibati-ərazi bölgüsü müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalsa da, 1917-ci ilədək mövcud oldu.

Çar Rusiyası Qafqazı, eləcə də Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün müəyyən yol və vasitələrdən istifadə etdi. Belə vasitələrdən biri də ermənilər idi. Çarizm ermənilərin "xidmətləri"ni qiymətləndirdi, onlara güzəştlər edildi, dövlətlərini yaratmaq üçün şərait yaratdı, lakin XIX əsrdə bunu reallaşdırma bilmədi. "Erməni vilayəti"ni yaratmaqla qondarma inzibati-ərazi vahidi formalaşdırdı. Bu isə gələcəkdə erməni dövlətinin yaradılmasına hesablanmış bir addım idi.⁴⁵

Bəzi məlumatlara görə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında ilk dəfə gəlmələri 1441-ci ildə erməni katalikosluğunun Kilikiyadan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisindəki Üçkilsəyə köçürülməsindən sonra baş vermişdir. Ermənilərin İrəvan torpaqlarını hansı vasitələrlə ələ keçirmələri haqqın-

43. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri, s. 35
44. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 1, s. 145

45. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri, s. 36-37

da Matendaranda (əslində, Məndaran – əlyazma saxlanan yer) qorunan 1687-ci ilə aid tarixi sənəddə göstərilir ki, biz (yəni ermənilər) Azərbaycan türklərinə məxsus torpaqları "...Ya satın alır, ya işğal edir, ya sahibinin əlindən çıxarır, ya rüşvət verib alır, ya bəxşiş kimi əldə edir, ya da zorla ələ keçiririk".⁴⁶ Şübhəsiz ki, burada kütləvi köçdən deyil, pərakəndə halda dini əsaslara daha çox bağlı olan ayrı-ayrı mühafizəkar erməni ailələrinin pərakəndə köçündən söhbət gedir. Görünür, sonradan XVII əsrdən başlayaraq ermənilərin rus çarlarının diqqətini məhz bu bölgədə qondarma "erməni dövləti"nin yaradılmasına cəlb etmə səyləri də onların dini mərkəzlərinin artıq bu torpaqlarda yerləşməsi ilə bağlı olmuşdur. İlk mərhələdə Üçkilsədən üzü qərbə – Şərqi Anadolu torpaqlarına doğru iddialarla yaşayan ermənilər üçün böyük dövlətlərin dəstəyi ilə ilk qondarma dövlət məhz tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmışdı.

Ermənilərin kütləvi köçürülməsində Cənubi Qafqazda əhalinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Ermənilərin bu torpaqlara A.Qriboyedovun təbircə desək, "ilk dəfə buraxıldıqlarını" o dövrdə dair bütün tarixi qaynaqlar yekdilliklə təsdiqləyir. Bu baxımdan V.A.Parsamyanın guya "Rusiya birləşdirilənədək Şərqi Ermənistanın (Qərbi Azərbaycanın – E.C.) 169155 nəfər əhalisinin 57305-i (33,8 faizi) erməni, 84089-u (49,7 faizi) müsəlman (azərbaycanlı), 26911-i (16 faizi) kürd və 850-si (0,5 faizi) digər millətlər idi"⁴⁷ fikri, bölgədə azərbaycanlı əhalinin çox olduğunu bildirməsinə rəğmən, reallığı əks etdirmir. Çünki erməni mənbələrindən başqa heç bir qaynaq həmin dövrdə bölgədə ermənilərin bu qədər kütləvi şəkildə yaşamasını, bir etnos kimi mövcudluğunu təsdiqləmir.

Amerika alimi C.Makkarti "Genosid olmuşdurmu?" kitabında yazır ki, İrəvan quberniyasında 1828-ci ilədək əhalinin 80 faizi Azərbaycan türkləri (müsəlmanlar) olmuşdur. 1826-

1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı rus ordusunun zəbt etdiyi İrəvan xanlığının yalnız bir hissəsində mövcud olan 737 yaşayış məntəqəsindən cəmi 38-ində ermənilər yaşamış, kəndlərin 25-i qarışıq, qalanı isə yalnız azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər olmuşdur. Müharibədə 420 kənd tamamilə dağıdılmış, bu kəndlərin müsəlman əhalisi isə İrana köçməyə məcbur edilmişdir. 1873-cü ilədək burada təbii artım və kəndardan köçürülənlər hesabına 148 yeni erməni kəndi salınmışdı. 1831-ci illə müqayisədə bu ərazidə Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndlərin sayı 208 vahid azalmışdır.⁴⁸ Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərin sayının bu qədər azalması Rusiya-İran müharibəsinin gedişində sonradan erməniləri köçürmək üçün məqsədli şəkildə boşaldılması hesabına baş verdiyi şübhəsizdir.

Belə ki, 1828-ci ildəki köçürmələrdən əvvəl təkcə Naxçıvanda əhalinin 29440 nəfəri və ya 92 faizi azərbaycanlılar idi.⁴⁹ İrəvan xanlığı, Naxçıvan xanlığı və Ordubad mahalının ərazisini əhatə edən qondarma "Erməni vilayəti"ndə azərbaycanlıların (müsəlman türklərin) əhalinin ümumi sayındakı xüsusi çəkisi 1828-ci ildə 73,8 faiz idisə, bu rəqəm 1834-1835-ci illərdə 46,2 faizə enmişdi. Naxçıvan əyalətində isə Türkmənçay müqaviləsindən əvvəl 2791 azərbaycanlı ailəsi və 434 erməni ailəsi var idisə, sonradan köçürülənlər hesabına erməni ailələrinin sayı artıb 2719-a (bu rəqəmə Ordubad mahalına köçürülən 266 erməni ailəsi daxil deyil – E.C.) çatmışdı. 1832-ci il kəməral sayımına görə Qarabağ əyalətində 32,4 min (64,8 faiz) azərbaycanlı və 17,4 min (34,8 faiz) erməni qeydə alınmışdı. Başqa sözlə, Qarabağda ermənilərin sayı qısa müddətdə 1823-cü ilədəki 8,4 faizdən köçürülmələr hesabına dörd dəfə artmışdı.⁵⁰

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrən və Türkiyə əli müharibələrinin müasiri olmuş S.N.Qlinkanın məlumatları ermə-

46. *Cümşüdlü F.* Göstərilən məqaləsi.

47. *Şihaliyev E.A.* Türkiyə və Azərbaycan Açıısından Erməni Sorunu. Ankara: 2002, s. 32

48. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995, s. 74-75
49. Статическое описание Нахичеванской провинции составленное В.Г. (В.Григорьевым). СПб.: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, с. 83

50. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 299

nələrin həm genişmiqyaslı, həm də əvvəlcədən planlaşdırılmış və məqsədli olduğu haqqında fikirləri gücləndirir. Hətta belə qənaətə gəlmək də mümkündür ki, köçürülmələr bir sıra hallarda heç də könüllü xarakter daşmamışdır. Həmin qənaətə 1828-ci ildən başlayaraq kütləvi və aradici xarakter daşıyan erməni köçünə rəhbərlik edən rus ordusunun erməni əsilli polkovniki Q.Lazarevin (Qazaros Lazaryan) İran vəliəhdi Abbas Mirzə ilə məktublaşmalarını izləməklə gəlmək mümkündür. Lazarev Abbas Mirzəyə yazdığı məktubda Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən həyata keçirilən ermənilərin (məndə "xristianların") köçürülməsinin qraf Paskeviç tərəfindən ona tapşırıldığını yazırdı.⁵¹ Hələ 1827-ci ilin mayında general Paskeviçin xüsusi tələbnaməsi əsasında ermənilər arasında nüfuz sahibi olan polkovnik Lazarev köçürülmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün Təbrizə komendant təyin edilmişdi. Rus ordularının 1827-ci il oktyabrın 13-də Təbrizə basqını zamanı Lazarevin çağırışından riqqətə gələn ermənilər bu zamandak yaşadıqları dövlətə (İrana) xəyanət edərək Təbrizin darvazalarını rus ordusunun üzünə açmışdılar.

Lazarevin Urmiya şəhərindən köçürülənlərə 1828-ci il martın 30-da etdiyi mürcəciət köçürülmənin heç də həmişə könüllü olmadığı barədə fikirlərimizi təsdiqləyir: "...Rusiya monarxi köçmək istəyənlərə öz dövlətində etibarlı, sakit və xoşbəxt sığınacaq verir. İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ – harada özünü istəsəniz, siz yalnız onda bir hissəsi xəzinənin xeyrinə becərilən qismən əkilmiş daha məhsuldar torpaqlar alacaqsınız... Orada siz xristianlarla məskunlaşmış yeni vətən tapaçaqsınız və daha müqəddəs inancınıza qarşı zülm görməyəcəksiniz... Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus ordusu İran sərhədlərini tərk edəcək, onda sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsizliyiniz üçün cavab vermək imkanında olmayacağıq. Az şeyi və az vaxtı qurban verməklə hər şeyi və

51. Глинка С. Описание армян азербайджанских в пределы России. Баку: Эям, 1990, с. 70

həmişəlik alacaqsınız".⁵²

Bu çağırış-mürcəciət deməyə əsas verir ki, Türkiyədə olduğu kimi, İranda da ermənilərin bir qismi rus məmurları tərəfindən şirnikləndirici vədlərlə aldadıqları köçürülmüşlər. Lazarev qeyd edirdi ki, o, ermənilərin köçməyə məcbur edilmədiyini göstərmək üçün İranın yüksək rütbəli dövlət məmuru Əsgər xanın oğlu ilə Xoy qalasının 1 ağaclığında (7 verstliyində) Urmiyadan kəçən 400 ailəlik qafiləyə yaxınlaşaraq könüllü köçüb-kəçmədiklərini soruşduqda ermənilər belə cavab vermişdilər: "Biz Rusiyada ot yeməyi İranın çərəyindən üstün tuturuq". Lakin burada belə bir sual qarşıya çıxır: ermənilərin hamısı əgər könüllü olaraq köçürülürdülərsə, onda Lazarevin yuxarıdakı şirnikləndirici mürcəciətinə nə ehtiyac var idi?

Hər halda Lazarevin istər təhrikedici çağırışları, istər də əməli fəaliyyəti öz nəticəsini verməkdə idi. Cəmi üç ay yarım ərzində 8 mindən çox erməni ailəsi Araz çayını keçərək torpaqlarımızda məskunlaşdırılmışdı. Köçürülən kasıb erməni ailələrinə kömək etmək üçün rus dövlətinin xəzinəsindən 25 min rubl gümüş pul ayrılmışdı. Lazarev 1828-ci il martın 9-da Paskeviçə yazdığı raportunda qeyd edirdi ki, artıq 4500 erməni ailəsi köçürülərək Araz çayının İran tərəfindəki sahilinə gətirilmişdir. 1828-ci il dekabrın 24-də Lazarevin Paskeviçə yazdığı yekun hesabatında göstərilirdi ki, köçürmə işi 1828-ci il fevralın 26-da başlamış və iyunun 11-də başa çatmışdı. Nəticədə, əzəli Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılan qondarma erməni vilayətinə 35560 nəfərdən ibarət erməni ailəsi köçürüldü. Lazarevin hesabatından məlum olur ki, üç ay yarım ərzində İran ərazisindən 8249 xristian-erməni ailəsi İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdür ki, bu da ən azı 40 min nəfər demək idi. Həmin illərdə Rusiya dövlətinin xəzinəsindən 14 min manat qızıl və 400 min manat gümüş pul xərclənmişdi. Bununla yanaşı, rus tədqiqatçısı

52. Глинка С. Göstərilən əsəri, s. 107-111

N.Smirnov İrandan 90 min erməninin köçürülərək Azərbaycan ərazilərində məskunlaşdırıldığını yazır.

S.Qlinka yeni yaradılmış İrəvan vilayətində yerləşdirilənlərin sayının 10 min nəfər olduğunu göstərir. 1828-ci ilin aprel ayında Araz çayı sahilində toplaşan 5 min erməni ailəsinin də Qarabağda məskunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bütövlükdə qısa müddət ərzində, 1828-ci il fevralın 26-dan iyunun 11-nədək İrandan köçürülən erməni ailələrinin sayı 8249 idi.⁵³ Bunlardan 6949 ailə İrəvan və Naxçıvanda, 1300 ailə isə Qarabağ və Zəngəzurda yerləşdirilmişdi.

Hələ İranla müharibənin gedişində Azərbaycan torpaqlarına 18 min erməni ailəsi köçürülmüşdü.⁵⁴ Köçürülənlər daha çox xəzinə torpaqlarında yerləşdirilirdi ki, sonradan yerli əhali tərəfindən ciddi təzyiqlərə məruz qalmasınlar. Lazarev məhz "Naxçıvan xanlığında xəzinə torpaqlarının azlığı ucbatından erməni köçkünlərini yol xərcləri üçün pulla təmin edərək onları İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına köçməyə razı salmışdı".

Köçürülmənin demografik vəziyyətə təsiri məsələsi və onun siyasi cəhətləri haqqında N.N.Şavrovun fikirləri maraqlıdır: "Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Cənubi Qafqazda rus əhalisinin deyil, biza yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq. 1828-ci ildən 1830-cu ilədək biz Cənubi Qafqaza İrandan 40 mindən çox, Türkiyədən 84 mindən çox erməni köçürmüş və onları erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında yerləşdirmişik. Yerləşmək üçün onlara 200 min desyatinədən çox xəzinə torpağı ayrılmış və onlar üçün müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (yəni Qarabağın dağlıq əraziləri) və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilər tərəfindən məskunlaşdırıldı... Qeyri-rəsmi köçənlərlə

birlikdə köçüb gələnlərin ümumi sayı 200 minə ötüb keçdi".⁵⁵

Ermənilərin əvvəllər İrəvan, xüsusən Qarabağ xanlığına məxsus olmuş ərazilərdə yerləşdirilməsinin əsas səbəblərindən biri də, görünür, xalqımızın etnogenezində iştirak etmiş və hələ də xristian dininə ibadət edən qədim alban nəsillərinin yüz illərdən bəri bu ərazilərdə yaşaması idi. Xristianların daha çox olduğu ərazilər hesabına Rusiya Cənubi Qafqazda İran və Türkiyə ərazilərinədək bufer zona yaratmaq planını reallaşdırmaq istəyirdi.

1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra İrandan 23098 nəfər, Türkiyədən 20324 nəfər, cəmi 43422 erməni köçürülərək⁵⁶ keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının torpaqlarında yerləşdirilmişdi. Sonradan İran və Türkiyədən daha 130 min nəfərdən çox erməni həmin ərazilərə köçürülmüşdü. Beləliklə, İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan azərbaycanlıların əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi 77,9 faizdən 46,7 faizə endirilmişdi. S.Qlinkanın məlumatına görə, zəbt edilmiş ərazilərə əhalinin gözlənilməyən axını burada buğda qıtlığının yaranmasına səbəb olduğundan Lazarev köçürülənlərin Naxçıvan və İrəvan xanlıqları əvəzinə zəngin taxıl sahələrinə görə daha əlverişli yer olan Qarabağda yerləşdirilməsi üçün əmr almışdı. Buna görə də 1829-cu il Ədirnə müqaviləsindən sonra Rusiyanın təşəbbüsü, polkovnik Q.Lazarevin, general V.Madatovun və digər erməni əsilli rus hərbiçi və məmurlarının aktiv fəaliyyətləri nəticəsində ermənilərin İrandan və Türkiyədən Qarabağ ərazisinə kütləvi şəkildə köçürülməsi həyata keçirilmişdi.

Rusların erməniləri Türkiyə və İran ərazilərindən köçürməsi, onları bu dövlətlərin hökumətlərinə qarşı "müdafiə etməsi", Osmanlı türklərinə qarşı təhrik etməsi heç də yalnız xristian təəssübkeşliyindən qaynaqlanmırdı. Belə ki, Qafqaza

53. Глинка С. Göstərilən əsəri, s. 131

54. Həsənoğlu H. Dünyanın mənfur milləti: erməni. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2003, s. 57

55. Шаповос H.H. Göstərilən əsəri, s. 82-83

56. Rəhimovlu (Hasanov) H. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar... Bakı: Azərəşr, 1997, s. 22

köçürülən ermənilərlə bağlı hər hansı problem meydana çıxanda Türkiyədə qalan ermənilərə təzyiqli göstərməyi Osmanlılara təbliğ və tövsiyə edən ilk ölkə də elə Rusiyanın özü olurdu. Yalnız 1828-ci ilin iyulunda Qarsın ruslar tərəfindən işğalına yaxından kömək edən ermənilər bu hadisədən sonra çarizmin rəhbətini qazanaraq öz iddialarını ruslara mənimsədə bilməmişdilər.⁵⁷ Bununla belə, rusların tam şəkildə ermənilərin mənafeyini güddüklərini söyləmək doğru olmazdı. Bunun ən böyük sübutu çarizmin xüsusən XIX əsrin ikinci yarısında yürütdüyü, Rusiya xarici işlər naziri A.Lobanov-Rostovskinin ifadə etdiyi kimi, "Rusiya sərhədləri daxilində ermənilərsiz Ermənistan" qurmaq siyasəti idi.

Köçürmələr zamanı çarizm öz iqtisadi maraqlarını da önə çəkəməyi unutmurdu. Rusiyanın İrəndəki səfiri A.S.Qribovədov ermənilərin köçürülməsinin iqtisadi faydasını xüsusi vurğulayırdı və əsas məşğuliyyəti ticarət olan Gürcüstan ermənilərinin yerinə sənətkar və təsərrüfatçı olan İran ermənilərinin Cənubi Qafqaza köçürülməsinin özləri üçün daha əhəmiyyətli olduğunu söyləyirdi. Eyni zamanda o, general Paskeviçə gəndərdiyi məktubda Lazarevin xüsusi erməni birliklərinin qurulması və Qarabağda xüsusi idarəetmə mexanizminin təsis olunması istiqamətindəki fikirlərinin sıxıntı doğura biləcəyini yazırdı.⁵⁸ Buradan belə məlum olur ki, ermənilərə özünüidarəetmə imkanının verilməsi və onları siyasi təşkilatlanması çarizmin müstəmləkəçi maraqlarına uyğun gəlmirdi. Şübhəsiz, bu, A.Qribovədovun tipik rus məmuru kimi düşüncə tərzinin ifadəsi olmaqla bərabər, Rusiyanın köçürmələri daha çox öz maraqlarının təmin edilməsi üçün həyata keçirdiyi fikrinin sübutu da hesab oluna bilər. İ.Paskeviç də öz növbəsində qraf İ.Dibiçə ünvanladığı 3 mart 1828-ci il tarixli raportunda məsləhət görürdü ki, "hər cür imkan yaratmaq lazımdır ki,

boşaldılmış və müsəlmanlara məxsus olan torpaqlarda xristianlar, rus imperiyasına sadıq olan ermənilər məskunlaşsınlar". İrəvan vilayətinin gəlirlər və xəzinə mülkiyyəti idarəsinin rəhbəri işləmiş İ.Şopen isə qeyd edirdi ki, "bizim hökumətimiz gəlmə ermənilərin yerləşdirilməsi ilə sistemli şəkildə məşğul olur". Başqa sözlə desək, çarizm ermənilərin harada və necə məskunlaşdırılması işinə diqqətlə yanaşır və bunun yalnız öz məqsədlərinə müvafiq şəkildə həyata keçirilməsinə ciddi nəzarət edirdi.

1832-ci il siyahıyaalınmasına görə, İrəvan əyalətindəki kəndlərin 463-də müsəlmanlar, 98-də ermənilər, 63-də isə azərbaycanlılar və ermənilər qarışığı yaşayırdılar. Beləliklə, erməni köçkünlər boşaldılmış 126 azərbaycanlı kəndində, azərbaycanlılar yaşadığı 70 kənddə, 22 qarışiq və 47 erməni kəndində məskunlaşmışdı. 1834-cü ilin kəşafat təsvirinə görə, bütövlükdə İrəvan əyalətində 22336 ailə var idi. Əyalətin əhalisinin 65300 nəfərini kişi cinsi təşkil edirdi. Bunların 29690 nəfəri tatar, yəni Azərbaycan türkləri, 10350 nəfəri əvvəllər köçürülmüş ermənilər və 24255 nəfəri İran və Türkiyədən yenidən köçürülən yezidi kürdləri, az qismi isə "boşa" adlanan qaraçılar idi.⁵⁹

1836-cı ildə Sankt-Peterburqda D.Zubarev tərəfindən hazırlanmış nəşr edilmiş "Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı mülləklərinin icmalı"nda göstərilir ki, Ordubad dairəsində kişi cinsindən 2157 nəfər azərbaycanlı, 787 nəfər yerli erməni, 216 nəfər isə İrəndən köçürülmüş erməni olmuşdur. Burada verilmiş ədəvəldə Ordubad şəhərində 804 ev, 1768 nəfər əhali, o cümlədən 1684 nəfər azərbaycanlı, 84 nəfər erməni olduğu qeyd edilmişdir. Azərbaycana köçürülən 45 min nəfər erməninin 1340 nəfəri (266 ailə) Ordubadda, Aşağı və Yuxarı Aza, Dər, Ələhi, Bist və başqa kəndlərdə yerləşdirilmişdir. Bunlar əsasən İrəvan Müjənbər, Duxarxana və Təbriz şəhərlərindən

57. *Kop Y.* Göstərilən məqaləsi, s. 556

58. *İsmayilov F.* Dağlıq Qarabağ Probleminin Jeopolitik Kökleri // *Türk Dünyasına Bakışlar*. DA Yayıncılıq, İstanbul: 2003, s. 373

59. *Cümsüdüllü F.* Göstərilən məqaləsi.

köçürülən ermənilər idi.⁶⁰

Rusiya birləşdirildikdən sonra Naxçıvan xanlığının ərazisində Rusiya Dövlət Senatının 21 mart 1828-ci il tarixli qərarı ilə mahal adlanan idarə sistemi tətbiq edilmişdi. İ.Şopen Naxçıvan mahalının 5 əyalətdən ibarət olduğunu göstərir: Əlincaçay, Naxçıvan, Məvazixatun, Xok və Dərələyəz. Ordubad mahalı da eyni sayda əyalətdən təşkil olunmuşdu: Ordubad, Əylis, Dəstə, Biləv və Çənnəb.⁶¹ 1828-ci ilədək əhalisinin 92 faizi azərbaycanlılar olan Naxçıvan əyalətinə təkcə həmin ildə 2551 erməni ailəsi (12755 nəfər) köçürülmüşdü. V.Qriqor-yevin məlumatına görə, bunlardan 416 ailə (2080 nəfər) Naxçıvan şəhərində, 1869 ailə (9345 nəfər) Naxçıvan əyalətində, 266 ailə (1330 nəfər) Ordubad dairəsində yerləşdirilmişdi. Naxçıvan əyalətinə köçürülmüş 1869 erməni ailəsinin 1127-si bu əyalətin tabeliyində olan kəndlərdə, 362-si Əlincaçay kəndlərində, 369-u isə Dərələyəz kəndlərində məskunlaşdırılmışdı.⁶² Köçürülmələrə dək Dərələyəz kəndlərində yaşayan ailələrin ümumi sayı 1000-ə yaxın idi ki, bunların da hamısı azərbaycanlı ailələri idi. Dərələyəz mahalı rus işğalından sonra iki hissəyə bölünmüşdü: qərbi və şərqə Dərələyəz. Mahalın qərb hissəsinə 9 kənd daxil idi. Bu kəndlərin 346 ailədən ibarət əhalisinin 252-si azərbaycanlı ailələri, 57-si 1828-ci ilədək buraya köçən, 37-si isə sonradan köçürülmüş erməni ailələri idi. Şərqi Dərələyəz 61 kəndi (onlardan 24-ü dağıdılmışdı) əhatə edirdi ki, burada yaşayan 907 ailənin 660-ı azərbaycanlı ailələri, 247-si isə İrandan köçürülmüş erməni ailələri idi.⁶³ Məlumatlardan belə aydın olur ki, 1826-1828-ci illərin Rusiya-İran müharibəsində dək Dərələyəz mahalında 1283 azərbaycanlı

60. Babayev S. Ermənilərin Azərbaycana Göç Etilirliyi Siyasəti və Demografik Değişim "Hayali Ermenistan və Soykırım Hikayesi" Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri. Kars: 05 Haziran 2001, s. 23-24.

61. Шopen И. Göstərilən əsəri, s. 599-634

62. Статическое описание Нахичеванской провинции составленное В.Г., s. 83-84

63. Naxçıvan tarixinin səhifələri ("Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı: 1996, s. 112

əvvəlcədən köçürülmüş cəmi 58 erməni ailəsi olmuşdur. 1827-1828-ci illərdə Dərələyəzə İrandan və Türkiyədən 731 erməni ailəsi köçürülmüş, bununla da mahalda etnodemografik vəziyyət ciddi şəkildə dəyişdirilmişdi. Dərələyəz mahalının qərb hissəsinə 1828-ci ildən sonra İrandan 284 erməni ailəsi köçürülmüşdü. Əgər köçürülmələrə dək buradakı ailələrin 94,2 faizi azərbaycanlılardan, 5,8 faizi yalnız müharibədən əvvəlki dövrdə köçürülmüş ermənilərdən ibarət idisə, kütləvi köçürülmədən sonra erməni ailələri əhalinin 34 və ya 25,8 faizini təşkil edirdi.⁶⁴ Sonuncu rəqəmlərdəki fərqlilik o dövərə aid müxtəlif mənbələrdəki statistik rəqəmlərin bir-biri ilə uyğun gəlməməsindən qaynaqlanır.

1812-1826-cı illərdə Şimali Azərbaycanda 51530 nəfər, yəni bütün əhalinin cəmi 9,37 faizi qədər erməni yaşayırdı. Bu ermənilərin bir çoxu Rusiya-İran müharibələrinin gedişində İrandan köçənlər idi. Əsrin sonunda, 1897-ci ildə onların sayı xeyli artmışdı. Ərazisinin o qədər də geniş olmamasına baxmayaraq, İrəvan quberniyasına daha çox erməni köçürülmüşdü. Şübhə yoxdur ki, çarizm bununla köçürülən ermənilərin daha çox Azərbaycanın Türkiyə ilə sərhəd bölgələrində yerləşdirilməsində xüsusi məqsəd güdürdü. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Türkiyədə baş verən qanlı hadisələr böyük güclərin, iri dövlətlərin dəstəyindən ruhlanıb türk əhalinin soyqırımını həyata keçirən ermənilərin məqsədinin nədən ibarət olduğunu əyani şəkildə göstərdi. Digər tərəfdən çarizmin köçürmələrdə Azərbaycana, onun türk-müsəlman xalqına qarşı müstəmləkəçi planları ermənilərin daha çox bu ərazilərdə məskunlaşdırılması zərurətini dikte edirdi. Bu zərurət həmçinin 1878-ci il Berlin konqresindən sonra "erməni məsələsi"ni özünün fəal imperialist siyasətinin əsas prinsiplərindən birinə çevirmiş Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusən İngiltərənin marağının nəzərə alınması da şərtləndirirdi. Başqa sözlə, "erməni məsələsi" iri

64. Deportasiya və Naxçıvan // NDU-nun "Elmi əsərləri" (xüsusi buraxılış). № 8, 2001, s. 26-27

dövlətlər arasında bölgədə toqquşan maraqların mühüm manevr vasitəsinə çevrilmişdi.

1832-ci il siyahıyalamasının nəticələrinə görə İrəvan vilayətində olan 1111 yaşayış məskəninə cəmi 62 kənddə kütləvi köçürmələrdən əvvəlki dövrdə ermənilər yaşayırdı. Bu kəndlərdən yalnız 14-ünün adı erməni mənşəli olmuşdur. Naxçıvan və Ordubad mahallarında 231 kəndin yalnız 12-sində köçürmələrdən əvvəl ermənilər yaşamışlar. Mühəribədən sonra qondarma "Erməni vilayəti"ndə mövcud olmuş 752 kənddən 521-i İrəvan əyalətinə, 179-u Naxçıvan əyalətinə, 52-si isə Ordubad dairəsinə aid idi. Ermənilərin müharibə və ondan sonrakı dövrdə kütləvi şəkildə köçürülməyi vilayətlərdə 81749 nəfər müsəlman, 25151 nəfər erməni qeydə alınmışdı.⁶⁵

Bəhs olunan dövrdə Cənubi Qafqazda müxtəlif vəzifələrdə çalışmış və əhalinin milli-etnik tərkibi, məskunlaşdığı coğrafiya və bu kimi məsələlərlə bağlı öz əsərlərində statistik rəqəmlər əks etdirən digər çar məmurlarının verdiyi məlumatlar da ermənilərin kütləvi köçürülmələrə də Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycan ərazisində nəinki üstünlük təşkil etmədiyini, onların hətta və ümumiyyətlə, regionda ciddi etnodemoqrafik və etnik-siyasi amil kimi mövcudluğunu inkar edir. Yəni tarixi həqiqət elə erməniləri himayə etmiş Rusiya imperiyasının bölgədə fəaliyyət göstərmiş məmurlarının özlərinin əsərlərində təqdim etdikləri obyektiv faktlarla bir daha öz təsdiqini tapır.

Bu baxımdan V.Qriqoryevin ermənilərin bilavasitə Naxçıvana köçürülmələri barədəki məlumatları böyük maraq doğurur. İlk kütləvi köçürmələr dövründə (1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsindən dərhal sonra) Naxçıvana 13 min nəfərədək erməninin köçürülməsi də nəzərə alınmaqla, 1832-ci ildə Naxçıvan əyalətində əhalinin ümumi sayı 45086 nəfərə çatmışdı ki, bundan da 28791 nəfəri və ya 64 faizi azərbaycanlılar, 16295 nəfəri və ya 36 faizi ermənilər idi.⁶⁶

V.Qriqoryev Naxçıvan mahalına köçürülən 10 mindən artıq (2551 ailə) erməninin 4459-nun kişi və 6206-nin qadınlar olduğu, habelə onların yerləşdirildikləri yaşayış məntəqələri barədə əhəmiyyətli məlumat verir.⁶⁷

Cədvəl I

V.Qriqoryevə görə köçürülən ermənilərin məskunlaşdırıldıqları yaşayış məntəqələri

Yaşayış məntəqəsi	Köçürülən ailələrin sayı	Köçürülənlərin sayı (nəfər)	Kişilər	Qadınlar
Naxçıvan mahalına, cəmi	2285	9449	3970	5479
Naxçıvan şəhərinə	416	-	-	-
Əbrəqunus kəndinə	36	86	60	26
Bənəniyar kəndinə	43	260	103	157
Qazançı kəndinə	22	101	44	57
Xəlilli kəndinə	24	98	31	67
Kültəpə kəndinə	70	262	86	176
Nehrəm kəndinə	208	943	398	545
Ayrınc kəndinə	31	121	51	70
Qarababa kəndinə	24	93	34	59
Külüs kəndinə	13	50	20	30
Nursu kəndinə	30	124	50	74
Şahbuz kəndinə	20	75	31	44
Məzrə kəndinə	22	74	32	42
Ordubad mahalına, cəmi	266	1216	489	727
Əylis kəndinə	37	139	53	86
Aza, Dər, Dizə və Dırnis kəndlərinə	182	554	354	200

65. Штоев И. Göstərilən əsəri, s. 599-634

66. Deportasiya və Naxçıvan // NDU-nun "Elmi əsərləri", s. 27

67. Статистическое описание Нахичеванской провинции составленное В.Г., s. 164-177

Ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana İrandan köçürülməsinə rəhbərlik edən Lazarev və Türkiyədən köçürülməni təşkil edən general Pankratev prosesin kütləviliyini bütün vasitələrlə təmin etməyə çalışırdılar. Rusların öz qəsbkar planlarını səylə həyata keçirmələrinə baxmayaraq, xüsusən Türkiyə ərazisindən köntüllü köməyə erməni ailələrinin bəziləri elə yolun yarısında ikən geri döndürdülər. Belə olduqda çar məmurları öz daimi yaşayış yerlərini tərk etmək istəməyən erməni ailələrini müxtəlif təxribatlara çəkərək yerli hakim dairələrlə üz-üzə qoyur, ermənilərin osmanlılar və iranlılar tərəfindən zülmə məruz qaldıqları görüntüsünü yaratmağa çalışırdılar.

Nəticədə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı ilk üç ay yarım ərzində İrandan 8249 ailə, yəni 41245 nəfər Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşdüsə, Şərqi Anadoludan köçürülənlərin sayı 100 minə ötmüşdü. Xüsusən Ərzurumdan ermənilərin hamısı köçürülmüşdü. Ərzurumdakı 42320 evdən (şəhərdə yaşayan müsəlmanların cəmi sayı 130 min nəfər idi) 21150 nəfər erməni köçmüşdü. Ərzuruma aid bu rəqəmə Qarsdan köçənləri də əlavə etsək, təkcə bu iki şəhərdən köçürülən ermənilərin sayı 70 minə yaxın idi.⁶⁸ Ermənilər üçün ruslar Naxçıvan, İrəvan və Qarabağda yer ayırmışdılar. 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində ruslara böyük kömək göstərdikləri üçün osmanlı türklərinin intiqam alacağından çəkinən Ərzurum yepiskopu Karapet Ərzurum, Qars və Bəyazıtədən 90 min erməniyəni də öz arxasınca Rusiyaya aparmışdı. Həmin ermənilər Gümrü (Aleksandropol) və Gürcüstanda məskunlaşdılar.⁶⁹

“Şərq məsələsi”nin tərkibi hissəsi kimi, Osmanlı və İran dövlətlərinin ərazilərindəki xristianların (baxmayaraq ki, köçürülmə əsasən erməniləri əhatə etmişdi) vəziyyətinin guya ağır olduğunu bəhanə edən Rusiya öz planlarını dini təəsübkeşlik

pərdəsi altında reallaşdırmağa çalışırdı. Həmin dövrdə “Avropa jandarmı” rolunu oynayan çar Rusiyası bu missiyanı əslində Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda da həyata keçirməkə idi. Bölgənin həm xammalla zəngin olduğunu, həm də strateji əhəmiyyətini nəzərə alan çarizm cənub sərhədlərində müsəlman türklərin yaşamasını özünün təhlükəsizliyi və gələcək imperialist mənafeləri baxımından real təhlükə hesab edirdi. Təsədüfi deyildir ki, sonrakı uzun illər ərzində Azərbaycanın Rusiyanın tərkibində olmasına baxmayaraq çarizm dövründə məhz türk və müsəlman olduqlarına görə azərbaycanlılar etibarsız, güvənilə bilməyəcək xalq kimi hərbi xidmətə, ordu sıralarına çağırılırdılar.

Digər tərəfdən erməniləri Azərbaycana köçürməklə çar Rusiyası uzun illər müharibə apardığı iki müsəlman dövləti – Türkiyə və İrandan öz sərhədləri arasında müsəlman azərbaycanlılara nisbətən onlara görə daha etibarlı xalq olan ermənilərin yaşadığı bufer zona yaratmış olurdu. Bunu A.Qriboyedovun Türkmənçay müqaviləsinə Rusiya tərəfindən imza atmış Qafqaz canişini qraf İ.Paskeviçə göndərdiyi “Ermənilərin vilayətlərimizə köç etmələrinə dair məlumat”ı da sübut edir. Köçürülmə şərtlərinin tam yerinə yetirilməməsindən narahatlıq keçirən Rusiya səfiri ermənilərin geri qayıdacağından ehtiyatlanırdı. O, köçürülmələr üçün hökumətin ayırdığı maddi vəsaitin çox dağınıq və az paylandığını, ermənilərin ehtiyacını ödəyəcək qədər buğda tədarük edilmədiyini, növbəti ildə əkiləcək toxumluq buğdanın alınmamasını çatışmazlıq hesab edir və ümid etdiyini bildirirdi ki, əgər verilən 30 min gümüş rubl və 2 min qızıl pul, daha diqqətli şəkildə xərclənsə, dövlət qısa bir zamanda iki dəfə eyni miqdarda vəsait ayırsa, onda köçürülənlərin rifahı təmin ediləcəkdir.⁷⁰ Bununla da köçürülən ermənilərin arzuolunmaz geri dönüşlərinin qarşısı alınmış olacaqdı.

68. *Kop Y. Göstərilən məqaləsi*, s. 562

69. *Uras E. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987, s. 623-624

70. *Hüseyn Ş. Ermeniler ve Karabağ // Ermeni Araştırmaları*. 1. Türkiye Kongresi Bildirileri. II cilt. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, Ankara: 2003, s. 313-314

Lazarevin Paskeviçə göndərdiyi 24 dekabr 1829-cu il tarixli "Hesabat"ı da bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Hesabatda qeyd edilir ki, yerli hakim dairələrin Rusiyaya köçməsi üçün ermənilərə təzyiq etdiyini görəndə "mənim tərəfimdən köçürülmə prosesi sürətləndirildi: köç dəstələri fasiləsiz olaraq biridigərini əvəz etdi və Azərbaycan vilayətinin (Cənubi Azərbaycan – E.C.) əhalisi nəzərəcarpaçaq dərəcədə azaldı. 5000 ailə Araza yaxınlaşanda – digərlərinə pul yardımı verilmişdi və onlar bunu artıq xərcləmişdilər – mən erməni vilayəti hakiminədən ilkin bildiriş aldım, o, məni xəbərdar edirdi ki, çörək çatışmadığı üçün köçürülənlərə lazımı köməyi edə bilmir və xahiş edirdi ki, onları taxıl biçininədək burada saxlayım". Lazarev daha sonra bildirir ki, ərzaq sarıdan korluq çəkdiyələri üçün köçmək istəməyənlərə könüllü köçənlərə ayrılan pul vəsaiti hesabına yardım etmişdir ki, onlar da köçsünlər.⁷¹ Bu məlumatlar köçürülmə prosesinin əvvəlcədən planlı şəkildə Rusiyanın imperialist maraqlarına uyğun təşkil olunduğu və heç də həmişə köçənlərin könüllülüüyü prinsipinə əsaslanmadığı fikirlərinin doğruluğunu sübut edir. Belə ki, Lazarevin Təbrizə komendant təyin edilməsində köçürülmə pərakəndə xarakter daşmışdır.

Köçürülən ermənilər yerlərdə razılıqla qarşılanmışdır. Doğrudur, onların yerləşdirildikləri ərazilərdə ilk dövrlərdə "torpaq sahibi olan müsəlmanların çoxu yaylaqlarda olduğundan, başqa dindən olan bu yadelli köçkünlərlə qarşılaşmamış"⁷² olsalar da, başqa sözlə, həm də bu səbəbdən ilk vaxtlarda yerli əhali ilə köçürülən ermənilər arasında ciddi münaqişələr olmasa da, ümumilikdə köçürülmə prosesi azərbaycanlı əhəlinin kəskin müqaviməti ilə qarşılanmışdır. Çarizmin bu zorakı və mənfur müstəmləkəçilik siyasəti Naxçıvanda da narahatlıqla qarşılanmış, əhəlinin böyük narazılığına səbəb olmuşdu. Nəhrəm kəndinin camaatı buna qəti etirazını bildirmiş və öz kəndlərinə aid torpaqlarda ermənilərə yer verməmişdilər. Nəticədə onların

71. Глумка С. Гюстөрлән әсәри, с. 127-128

72. Hüseyn Ş. Гюстөрлән мәqәlesi, с. 313

Araz çayı sahilindəki bağ massivləri (kövsənləri) zorla alınaraq ermənilərə verilmiş, sonuncular isə orada Təzəkənd adlı yeni yaşayış məskəni (kənd) salıb məskunlaşmışdır. Nəhrəmin yuxarı hissəsindən təqribən 5 km aralı olan Güznüt kəndi də belə salınmışdır. Yerli azərbaycanlı əhəlinin ermənilərin zorla məskunlaşdırılmasına qarşı narazılığı halları Kültəpə və Bənəniyar kəndlərində, Naxçıvan şəhərində də olmuşdur.⁷³

XIX əsrin 40-cı illərində çar Rusiyası Cənubi Qafqazda bir sıra sahələri əhatə edən islahatlar keçirdi. Müstəmləkəçi rejimin "parçala və hökm sür" prinsipinə əsaslanan bu islahatlar nəticəsində Gəncə, Balakən, İrəvan və Naxçıvan qəzaları digər Azərbaycan torpaqlarından (bu torpaqlar Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil edildi) ayrılaraq Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Lakin bu inzibati idarə sistemi özünü doğrultmadığından 1844-cü ildə Qafqaz çarşinliyi təsis edildi. 1849-cu ildə İrəvan quberniyasının yaradılması ilə, 1813-cü və 1828-ci illərdə sonra, bu dəfə Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiyanın tərkibində növbəti parçalanmaya məruz qaldı. İrəvan, Naxçıvan və Ordubad qəzaları İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Bununla çarizm özünün Türkiyə ilə sərhədləri boyu xristian ermənilərdən təşkil edilməsi nəzərdə tutulan bölgə yaradılması planının həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm bir addım atdı. Lakin bu dövrdə də, ümumiyyətlə, bütün XIX əsr boyu İrəvan quberniyasının əhalisinin tərkibindəki mütləq etnik çoxluq azərbaycanlılara məxsus olmuşdur.

1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsində qələbə qazanan və Türkiyənin şərq torpaqlarını ələ keçirən ruslar Qars vilayətinə təqribən 50 min, Sürməli qəzasına isə 35 min erməni köçürdülər. 1890-cı ildə Ərzurumda, 1892-1893-cü illərdə İstanbul, Kayseri, Yozqat və Çorumda, 1894-cü ildə Sasunda, 1895-ci ildə Zeytunda, 1896-cı ildə Vanda⁷⁴ və digər yerlərdə

73. Azərbaycan tarixində Naxçıvan (tarixi qərklər). Bakı: 1996, s. 61-62

74. Allegations Armeniennes et Faits Historiques. Centre de Recherches Strategiques, Ankara: 1998, pp. 22-23

ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətlərin qarşısının Osmanlı dövləti tərəfindən alınmasından sonra Azərbaycana ermənilərin kütləvi köçürülməsinin yeni mərhələsi başladı.

Rus ordusunun general-adyutantı, 1884-1896-cı illərdə Qafqaz hərbi dairəsi qoşunlarının komandanı olmuş S.A.Şeremetyevin 1896-cı ilə aid olan məlumatına görə Cənubi Qafqazdakı ermənilərin sayı 900 min nəfərdir. M.Neyman "Ermənilər, onların tarixi və müasir vəziyyəti" (Sankt-Peterburq, 1899) kitabında yazır ki, Rusiyada 1 milyon 200 min erməni məskən salmışdır ki, onlardan da 985460 nəfəri Cənubi Qafqazda yaşayırdı. Lakin bütün XIX əsr boyu davam etmiş kütləvi köçürmələrdən sonra belə ermənilər Qafqazda yaşayan millətlər arasında sayca yalnız dördüncü yeri tuturdu. Belə ki, Qafqazda ruslar 2286738, gürcülər 1201256, azərbaycanlılar 1139659 nəfər idi.⁷⁵ N.N.Şavrov 1908-ci ildə Cənubi Qafqazdakı demoqrafik vəziyyət barədə yazırdı ki, "İndi Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu məmləkətin yerli əhalisinə mənsub olmayıb, bizim tərəfimizdən yerləşdirilən İran və Türkiyə erməniləridir. Qalmış 200-250 min erməni isə xristianlaşmış albanlardır".⁷⁶

S.Şeremetyev və M.Neymanla N.Şavrovun verdiyi məlumatları müqayisə etdikdə belə aydın olur ki, təkcə 1896-1908-ci illər ərzində Cənubi Qafqaza 300-350 min erməni köçürülmüşdür. 1895-1896-cı illərdə təxminən 60 min erməni Qafqaza köçürülərək burada məskunlaşdırılmışdı. Birinci Dünya müharibəsi zamanı Şərqi Anadoludan köçürülən 400 min erməninin əvəzinə eyni sayda müsəlman (azərbaycanlı) Cənubi Qafqazdan Türkiyəyə köçürülmüşdü. 1820-ci ildən 1920-ci ilədək Türkiyədən Rusiyaya 600 minə qədər erməni, Rusiyadan Türkiyəyə isə 2 milyon müsəlman əhali köçürülmüşdü.⁷⁷

Bu dövrdə Naxçıvan əyalətində yaşayan əhalinin də milli-

demoqrafik tərkibində dəyişikliklər olmuşdu. XIX əsr boyu davam etmiş köçürmələr nəticəsində 1897-ci ildə əyalətdə yaşayan 136536 nəfərdən 90397-si (66,3 faiz) azərbaycanlı, 44604-ü (32,7 faiz) erməni olmuşdur.⁷⁸ Bu isə o deməkdir ki, Naxçıvanda əhalinin təbii artımına görə azərbaycanlıların sayı 1828-ci ildəkinə nisbətən 3 dəfə artsa da, köçürülmələr hesabına ermənilərin 17 dəfədən çox artırılması yerli azərbaycanlıların əhalinin ümumi sayındakı çəki payının xeyli azalmasına səbəb olmuşdu. Bununla belə, azərbaycanlıların sayı yenə də ermənilərdən 2 dəfədən də çox idi. 1905-1907-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilən azərbaycanlıların soyqırımı, eyni zamanda Türkiyədən erməni köçünün davam etməsi əhalinin ümumi sayında azərbaycanlıların azalması, ermənilərin isə artması ilə nəticələnmişdi. Həmin dövrə dair Naxçıvanda əhalinin say tərkibinə dair ayrı-ayrı mənbələrin verdiyi statistik rəqəmlər bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənsə də, bu fərqlər prinsipial xarakter daşımır. Bu fərqlərdən danışıarkən nəzərə almaq lazımdır ki, XIX yüzillik ərzində ermənilərin bölgəmizə köçürülməsi fasiləsiz xarakter daşımışdır. Bundan başqa, bir çox Türkiyə tədqiqatçıları qeyd edir ki, köçürülən erməni ailələrinin bəziləri müxtəlif bəhanələrlə və ya gizli şəkildə öz yerlərinə qayıdırdı. Bu da demoqrafik statistikadakı mütəmadi dəyişikliyə səbəb olurdu. Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılan ermənilərin bir qisminin dərhal, bir qisminin isə bir qədər gec çar təbəəliyini qəbul etməsi, digər bir qrupun isə geri qayıtmaq ümidi ilə təbəəlikdən imtina etməsi də əhali statistikəsindəki müxtəlif rəqəmlərin ortaya çıxmasına təsir göstərən səbəblərdən idi.

Aşağıdakı cədvəldə XIX yüzilliyin birinci rübünün sonlarından XX əsrin əvvəllərindəki olan dövrə aid müxtəlif mənbələrdəki əhali statistikasına dair ümumiləşmiş rəqəmlər ifadə olunmuşdur:

75. Didişginlər. Bakı: Gənclik, 1990, s. 35

76. *Шавров Н.Н.* Гёстөрлөн әсәри, s. 63

77. Deportasiya. Toplu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, s. 163

78. NMRDA, f. 314, s. 1, iş 23, v. 22

1828-1909-cu illərdə
Naxçıvanda əhalinin etnik tərkibinin dəyişilməsi

Naxçıvan əhalisi illər üzrə	azərbaycanlılar	ermənilər
1828	29440 (92%)	2240 (7%)
1832	28791 (63,6%)	16295 (36,2%)
1897	90397 (66,3%)	44604 (32,7%)
1909	59060 (56,7%)	44438 (42,6%)

XX əsrin əvvəllərinə dair arxiv sənədlərinə görə, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının birlikdə əhalisi 182669 nəfərdir ki, bundan da 115258 nəfəri (63,1 faiz) Azərbaycan türkləri, 67121 nəfəri (36,7 faiz) ermənilərdir. Bu dövrdə Naxçıvan qəzasında yaşayan 104398 nəfərin 59060-ı (56,6 faiz) azərbaycanlı, 44438-i (42,6 faiz) erməni, Şərur-Dərələyəz qəzasında yaşayan 78271 nəfərin 54242-si (69,3 faizi) azərbaycanlı, 22693-ü (29 faiz) erməni olmuşdur.⁷⁹

Dövrə dair etnodemoqrafik statistikanın təhlili Naxçıvan-da 1897-ci ilə nisbətən 1909-cu ildə azərbaycanlıların sayının 31279 nəfər (34,6 faiz) azaldığını göstərir. Həmin illər üzrə əhalinin təbii artımı da nəzərə alınarsa, 1905-1907-ci illər soyqırımının nəticəsində təkcə Naxçıvanda azərbaycanlı əhalinin sayının təxminən iki dəfə azaldığını söyləmək mümkündür. Həmin illərdə ermənilərin qanlı cinayətləri qırğınlarla yanaşı, yerli əhalinin bir qisminin öz yurdlarını tərk etməsinə də səbəb olmuşdu.

XX əsrin əvvəlində Naxçıvan qəzasında mövcud olan 170 kənddən 130-da azərbaycanlılar, 40-da isə tarixən bu ərazilərə yerləşdirilmiş ermənilər yaşayırdılar. Şərur-Dərələyəz qəzasına gəldikdə isə həmin vaxt qəzada 163 kənd mövcud olmuşdur ki,

onlardan 109-u Dərələyəz nahiyəsində, 54-ü isə Şərur nahiyəsində olmuşdur. Şərur nahiyəsində yalnız 6 kənddə, Dərələyəz nahiyəsində isə 23 kənddə ermənilər yaşayırdı.⁸⁰

1914-1918-ci illərdə Birinci Dünya müharibəsi zamanı Rusiyanın Şərur cəbhəsində uğur qazanmaq cəhdi Türkiyədə erməni fitnəkarlığının kütləviləşməsi ilə müşayiət olunurdu. Lakin Şərqi Anadoluda ermənilərin növbəti qanlı planlarının qarşısı alındıqdan sonra onların Qafqaza kütləvi köçürülməsinin növbəti mərhələsi başlandı. Mənbələr bu zaman köçənlərin sayını 300-350 min nəfər arasında müxtəlif rəqəmlərlə ifadə edir (həmin qaçqınların bir hissəsi 1921-ci ildə Naxçıvana köçürülmüşdü).⁸¹ Bundan sonra daşnak liderləri Şərqi Anadoludan ordularını çıxararaq Azərbaycan torpaqlarının qəsbinə yönəldilər. O dövrdə erməni nəşri olan "Nezavisimaya Armeniya" qəzeti yazırdı: "Erməni daşnaklarının ərazi əldə etmək istəyi çox böyük idi. Ona görə də onlar öz nizami ordularını Zəngəzurə göndərərək könüllüləri inandırmağa çalışır, əhalini qırır və beləcə öz sınırlarını genişləndirməyə can atırdılar".⁸²

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvanda törətdiyi soyqırımdan əvvəl də burada etnik üstünlük yerli azərbaycanlı əhaliyə məxsus olmuşdur. 1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumatlara görə, Naxçıvan qəzasında 81708 nəfər (59 faiz) azərbaycanlı, 54209 nəfər (40 faiz) erməni yaşayırdı. Bu rəqəmlər Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə müvafiq olaraq 60183 (66,7 faiz) və 29165 (32,3 faiz) idi. 1917-ci ildə həmin rəqəmlər azərbaycanlı əhalinin təbii artımı, ermənilərin isə yerdəyişməsi və azalması hesabına bir qədər dəyişmişdi. Bu zaman Naxçıvan qəzasında əhalinin 83276 nəfəri (59,4 faiz) Azərbaycan türkləri, 50193 nəfəri (39,6 faiz) erməni idisə, Şərur-Dərələyəz qəzasında bu rəqəmlər müvafiq olaraq 82607 (68 faiz) və 31999 (31

80. Mustafa N. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzə erməni qırğınları. 4 sentyabr 2016-cı il / www.yknews.az

81. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 17, v. 34

82. İsmayilov F. Göstərilən məqaləsi, s. 374

79. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 9, v. 20, 22

faiz), Zəngəzur qəzasında isə 123085 nəfər (55 faiz) və 99257 (44,3 faiz) idi.⁸³

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı A.Şepotiyev "Öz müqəddəratını təyin edən azərbaycanlıların hüquqları olan mübahisəli Qafqaz əraziləri haqqında məruzə"sində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında, eləcə də İrəvan qəzasının həmin qəzalarla qonşu olan cənub torpaqlarında yaşayan əhalinin 61 faizinin azərbaycanlılar, 38 faizinin isə ermənilərdən ibarət olduğunu yazırdı. Məruzədən belə aydın olur ki, ermənilər həm şəhərlərdə cəmləşmişlər, həm də kəndlərdə azərbaycanlılarla qarışıq halda yaşayırlar. Bu sənəddə də ermənilərin Naxçıvan qəzasında əhalinin 39,6 faizini, Şərur-Dərələyəz qəzasında 31 faizini təşkil etdiyi göstərilir.⁸⁴

Statistik məlumatların müqayisəli təhlili 1915-1917-ci illərdə bəzi qəzalarda ermənilərin sayının artdığını, digərlərində isə azaldığını göstərir. Əldə edilən məlumatlardan bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımın 1918-1920-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələsinin başlanması ərəfəsində bütün qəzalarda əhalinin böyük çoxluğunun Azərbaycan türklərinə mənsub olduğu şübhəsizdir. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sədri Ə.Topçubaşovun Paris sülh konfransının sədrinə və Antanta bloku nümayəndələrinə təqdim etdiyi 16-19 avqust 1919-cu il tarixli etiraz notasında da Naxçıvan qəzasında əhalinin 62,5 faizinin azərbaycanlılardan, 36,7 faizinin ermənilərdən ibarət olduğu bildirilirdi. Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə notada əksini tapmış həmin rəqəmlər müvafiq olaraq 72,3 və 27,1 faiz idi.⁸⁵

Beləliklə, bəhs edilən dövrə dair rəsmi statistik məlumatların və habelə müxtəlif mənbələrdə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, onların bölgədəki qanlı əməlləri,

Azərbaycan türklərinə qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırım siyasətinin nəticələrinin təhlili aydın şəkildə göstərir ki, ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılması prosesi uzaq hədəflərə və uzunmüddətli planlara hesablanmış siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur. Məhz bu səbəbdən XIX əsrin ikinci rübündən vüsət alan erməni köçürülmələri Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibində ciddi dəyişikliyə səbəb olmuşdu. Eyni zamanda, bu köçürülmələr onun əsas məqsədini də təmin etdi – XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda və onun Naxçıvan bölgəsində çarizmin mənafeyinə uyğun ziddiyyətli milli münasibətlərin formalaşmasına zəmin hazırladı. Köçürülmələr nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinə yiyələnmək fürsəti əldə edən ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti yürüdürek bütün milli-mənəvi sərvətlərimizi də, hətta tarixi keçmişimizi belə saxtalaşdırma yolu ilə ələ keçirmək iddiasına da düşdülər.

1.2. 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan əhalisinə qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırım

XVIII-XIX əsrlərdə çar Rusiyası Türkiyə və eləcə də İranla apardığı müharibələrin nəticəsi olaraq öz məqsədinə nail oldu: həm Qara dənizdə çarizmin nüfuzu bərqərar edildi, həm də Qafqaz rusların hakimiyyəti altına düşdü. Rusiya işğal etdiyi bölgələrdə hər hansı dövlətin, o cümlədən erməni dövlətinin yaranmasında maraqlı olmasa da, İrandan və Türkiyədən Qafqaza köçürdüyü ermənilərdən öz imperialist məqsədləri naminə yararlanmağa çalışdı. Elə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazda çarizmin təhriki ilə milli ədavət mütəmadi qızışdırılmağa, bölgədə uzunmüddətli etnik qarşıdurma yaradılmasına başlandı ki, bu da ötən əsr boyu vaxtaşırı olaraq özünün faciəvi nəticələrini göstərdi.

XIX əsrin ikinci yarısında ermənilərin Şərqi Anadoluda və Cənubi Azərbaycanda törətdikləri qanlı cinayətlərdə Cənubi

83. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: BDU nəşriyyatı, 1998, s. 48-49

84. ARDA, f. 970, s. 1, 227, v. 12

85. ARDA, f. 970, s. 1, iş 142, v. 61

Qafqaza, o cümlədən Naxçıvana köçürülən ermənilər fəal iştirak edirdilər. M.M.Nəvvab hələ XIX əsrin ortalarından ermənilərin müsəlmanlara qarşı haqarətlə davrandıqlarını, XX əsrin ilk illərindən azərbaycanlılara qarşı qanlı cinayətlər törətməyə başladıklarını yazırdı.⁸⁶ Ermənilər kilsələrin əmlakının müsadirə edilməsi haqqında 12 iyun 1903-cü il tarixli çar fərmanından sonra Cənubi Qafqazda daha da fəallaşmışdı. Çünki erməni kilsəsi dini-ruhani idarədən çox millətçi təsisat kimi çıxış edir və yarımləqal erməni hərbi-siyasi təşkilatı kimi fəaliyyət göstərirdi. Kilsənin təhriki ilə ermənilərin ilk silahlı çıxışları 1903-cü il avqustun 29-da Qarsda və Gəncədə, avqustun 31-də Eçmiədzində, oktyabrın 14-də Tiflisdə,⁸⁷ sentyabr ayında isə Bakıda baş vermişdi.

XX əsrin əvvəlləri üçün çarizm Cənubi Qafqazda millietnik münafişəni alovlandırmaq və azərbaycanlıları ermənilərə qırdırmaqla bölgəni müsəlman əhalidən təmizləmək üçün lazımı etnososial vəziyyəti, ermənilər isə XIX əsrdə Türkiyədə reallaşdırma bilmədikləri öz dövrlərini yaratmaq cəhdi üçün çar Rusiyasının simasında zəruri dəstəyi təmin etmişdilər. Buna görə də 1904-cü ildə erməni terrorçu Daşnaksütyun partiyasının III qurultayında tarixən heç vaxt mövcud olmamış xəyali "Böyük Ermənistan" planına daxil edilmiş İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur və Şuşa qəzalarının, eləcə də İrəvan və Gəncə quberniyalarının digər ərazilərinin azərbaycanlılardan etnik təmizlənməsi erməni hərəkatının başlıca vəzifəsi elan edilmişdi.

Bu dövrdə erməni terrorçu Daşnaksütyun partiyası bölgədə fəaliyyətini genişləndirməkdə idi. XX əsrin əvvəllərində bu partiyanın Rusiyada 2311, Türkiyədə 692, İranda 90 yerli təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Daşnaxların Cənubi Qafqaz şəhərlərindəki komitələri xüsusi adlar altında təşkil olunmuşdu.

86. *Nəvvab M.M.* 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, s. 10-15

87. *Величко В.Л.* Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: ЭЛМ, 1990, с. 139-142

Sonuncu belə komitə Naxçıvanda yaradılmışdı. Qars, İrəvan, Naxçıvan və Şuşada yaradılan mərkəzi komitələr Qarsda və ya İrəvanda yerləşən ümumi orqana tabe idi.⁸⁸ Daşnaksütyun bölgədə silahlı dəstələrinin sıralarını genişləndirmiş, Rusiyada inqilabı çıxışlar başlayan zaman öz ordusunu səfərbər edərək onun sayını 100 min nəfərə çatdırmışdı.⁸⁹

Ermənilər azərbaycanlılara qarşı milli qırğma 1905-ci il fevral ayının ilk ongünlüyündə Bakıdan başladılar. Bakıdakı iğtişaşlar tezliklə Naxçıvan, İrəvan və Zəngəzur qəzalarına yayıldı və getdikcə genişləndi. Azərbaycanın mərkəzi şəhərində ermənilərin törətdiyi qanlı cinayətlər Naxçıvanda böyük əks-səda doğurmuş və əhalinin böyük narahatlığına səbəb olmuşdu. XIX əsrdə Naxçıvanda məskunlaşdırılmış ermənilərin həmin dövrdə yerli əhaliyə qarşı soyuq münasibəti, təcridatçı və təhrikedici hərəkatları narahatlığı xeyli gücləndirirdi. Naxçıvanlılar arasında ermənilərin sürətlə silahlanması barədə məlumatlar yayılırdı. Çarizm tərəfindən bölgəyə köçürülmüş ermənilər özlərini Naxçıvanın əsl sahibi kimi aparır, hər fürsətdə azərbaycanlıları ələ salaraq törədiləcək faciələrə zəmin yaradırdılar.

M.S.Ordubadı yazır ki, "o zamana qədər əsla qara-qorxu görməmiş Naxçıvan müsəlmanları gecələr ermənilərin qorxusundan eşiyə, gündüzlər isə uzaqda olan əmlakla da gədə bilməzdilər. Naxçıvanın ətrafı hər tərəfdən erməni kəndləri (bu kəndlərin hamısı XIX əsrdə köçürülmələr zamanı ermənilərlə məskunlaşdırılmışdı – E.C.) ilə əhatə olunduğundan, 6 saat ərzində İrəvandan istədikləri qədər erməni əsgəri götürməyə gücləri çatdıqlarından daha müsəlmanları şirin dillə dindirmək belə istəməzilər".⁹⁰

Ermənilərin silahlanmasından çarizmin yerli hakimiyyət orqanları da məlumatlı idi. Lakin yerlərdəki çar məmurlarının erməni özbaşınalıklarına loyaf münasibət bəsləməsi mərkəzi

88. *Гурко-Кряжис В.* Армянский вопрос. Баку: Коммунист, 1990, с. 13-14

89. *Дашнаки.* Составитель Б.Гайбов. Баку: Коммунист, 1990, с. 19

90. *Ordubadı M.S.* Qanlı illər. Bakı: 1991, s. 18

hakimiyyətin etnik münaqişələrin törədilməsində maraqlı olduğunu göstərirdi. Erməniləri qanunçuluğa dəvət etməyə cəhd edən bəzi məmurlar isə, hətta milliyyətə erməni olduqda belə, şantaj olunur, hədələnilir və qətlə yetirildilər. Azərbaycanlı qırğınlarını daha kütləvi şəkildə həyata keçirmək üçün Daşnaksütyunun Qafqazdakı məsul komitəsi rusca bildiriş də yaymışdı: "Erməni İnqilabi Cəmiyyətlər Birliyi (Daşnaksütyun – E.C.) bütün polislərə, strajniklərə, bələdiyyə rəislərinə, jandarlara əgər ermənilərin əllərindən silahlarını almağa, onlara zərər verməyə cəsarət edərlərsə, hər birinin tək-tək və mərhəmətsizcəsinə məhv ediləcəkləri barədə xəbərdarlıq edir. Belələri Daşnaksütyun komitəsinin qərarı ilə öldürülmüş olan Bakı qubernatoru Nakaşidze, Gəncə vitse-qubernatoru Andreyev, mütəsərrif Slavski, Şmerlinq, Bikov, polis rəisi Saxarov, pristav Naşanski, Cavaxov, Şumakeviç, Ter-Saakovu xatırlasınlar".⁹¹

Qırğınların törədilməsi ərafəsində Naxçıvanda silahlı daşnak əsgərlərinin toplanması açıq-aşkar müşahidə edilirdi. Naxçıvanda qanlı cinayətlər İrəvandan gəlmiş daşnak təxribatçılarının təhriki ilə törədilmişdi. Onların gəlişi ilə Naxçıvan erməniləri neçə illərdən bəri tadarük etdikləri döyüş sursatlarını – topları, bombaları, beşaçılan tüfəngləri və başqa silahları qanlı qırğınlar üçün hazırlıq vəziyyətinə gətirdilər.⁹² Naxçıvan kəndlərində yaşayan ermənilərin heç də hamısı daşnakların təhrikinə və təxribatlarına uymurdular. Belə ki, Badamlı kəndində yaşayan ermənilər dinc yaşamaq istəklərini ifadə edərək hətta müsəlmanlığı da qəbul etmişdilər.⁹³

1905-ci il may ayının 5-də gündüz saat 3 radələrində üç nəfər Cəhri kəndinin sakini olan azərbaycanlının ermənilərin sıx yaşadığı Şıxmahmud kəndi yaxınlığından keçərkən hücumə məruz qalaraq ağır yaralanmaları⁹⁴ Naxçıvanda erməni cinayət-

lərinin başlanması üçün qığılcım rolunu oynadı. Bu hadisənin yerli əhalidə çaşqınlıq yaratdığı və narahatlığı artırdığı bir vaxtda azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadıkları Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Tumbul kəndində mayın 7-də bir azərbaycanlı qətlə yetirildi. Kənddə azərbaycanlı əhalinin sayı ermənilərdən iki dəfə çox olsa da, daşnakların belə cürətkar cinayətlərinə onların yaxşı silahlanmaları səbəb olurdu. İlk dövrlərdə ermənilərin tək-tək cinayətlərlə gərginliyi artırılmasında başlıca məqsəd azərbaycanlıları təxribata çəkmək, məsuliyyəti yerli əhalinin üzərinə qoyub qanlı cinayətləri genişləndirməkdən ibarət idi.

Lakin Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da əhali fitnəkar təhriklərə uymadı. 1905-ci il mayın 8-də İrəvanın vitse-qubernatoru Baranovskinin, İrəvan şəhər rəisi Ağamolovun və Peterburqdan qayıdan Naxçıvan şəhərinin hakimi Cəfərqlu xan Naxçıvanskinin şəhərə gəldiyini eşidən naxçıvanlılar xoşniyyətli davrandılar. Əhali həmin rəsmi şəxslərə "ermənilər bizə nə etdilərse, keçdi, fəqət yenə yığışib bazara gəlsinlər" deyə öz sülhpərvər mövqelərini bildirdilər. Ermənilərin şəhər bazarındakı dükənlərini bağlayıb öz evlərinə çəkilmələrinin və ya kilsəyə toplaşmalarının xüsusi və məkrli bir planla bağlı olduğunu anlayan naxçıvanlılar qanlı qırğınları genişləndirilməmiş ermənilərə bu yolla barışıq təklif etdilər. Cəhriyə isə şəhərdən kəndə gedən yolun erməni silahlılarının nəzarətinə keçməsindən narahat olub vitse-qubernatordan yola hökumət qüvvələrinin nəzarətini təmin etməyi xahiş etdilər. Lakin əhalinin bu xahişi və tələbləri yerinə yetirilmədi.

Azərbaycanlı əhalinin barışıq təklifinə və tələblərinin təmin edilməsinə göstərilən məmur etinasızlığı, dinc azərbaycanlıların taleyin hökmünə buraxılması ermənilərin sonrakı cinayətləri üçün stimül oldu. Erməni cinayətlərinin növbəti qurbanı azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadığı Əliabad kəndində qətlə yetirilən Əli Hacı Bayramzadə oldu. Lakin naxçıvanlılar yenə hadisələrə soyuqqanlı yanaşaraq təxribata getmədilər.

91. Uras E. Göstərilən əsəri, s. 535

92. Nəvvab M.M. Göstərilən əsəri, s. 21

93. Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 22-23

94. Yəni orada, s. 18

Belə olduqda daşnaklar daha da azğınlaşaraq növbəti hiyləyə əl atdılar. 1905-ci il mayın 11-də əhalinin qarışıq yaşadığı Kültəpə kəndində Xaçatur adlı varlı bir ermənini ailəsinin bütün üzvləri ilə birlikdə qətlə yetirərək bunun məsuliyyətini kəndin azərbaycanlı əhalisinin üzərinə atdılar. Lakin hadisə ilə bağlı başlanan təhqiqat dərhal əsl həqiqətin üzə çıxmasına şərait yaratdı. Belə ki, Xaçatur və ailəsi Daşnaksütyunun yerli komitəsinin qərarı ilə öldürülmüşdü.⁹⁵ Bu, erməni terrorçularının XIX əsrin sonlarında Türkiyədəki fitnəkar fəaliyyətləri zamanı dəfələrlə sınaqdan keçirdikləri bir üsul idi. Daşnaklar varlı ermənilərə müraciət edərək "ümummilli amallar" naminə onlardan pul tələb edir, tələbləri yerinə yetirilmədikdə həmin varlı erməni dərhal terror nəticəsində məhv edilirdi.⁹⁶ Bundan sonra daşnak üçün öldürülmüş erməni qiymətli olurdu. Bu cür hadisəni lazımı şəkildə istifadə etdikdə, təbliğat işinə çoxlu səmərə verə bildirdi.⁹⁷

Naxçıvanda olan vitse-qubernator Baranovski Kültəpədə qətlə baş verdiyi gün gecə İrəvana geri qayıdarkən yolda qarşılaşdığı bir ermənidən özü şəxsən çoxlu silah-sursat və bomba müsadirə etmişdi.⁹⁸ Lakin bundan sonra da silahlı ermənilərə qarşı hər hansı tədbir görülmədi. Əvəzində Kültəpə qətlindən bəhanə kimi istifadə edən daşnaklar mayın 11-də Naxçıvan şəhərini iki saatdan artıq müddətdə odlu silahlardan aramsız atəşə tutdular. Növbəti gün naxçıvanlılar yenidən Baranovskiye erməni özbaşınalıqlarından şikayət etdikdə, o, "əgər onlar sizə atəş açır, siz də tutub onların tapançalarını alınız... Mən bilmərəm", – deyə cavab vermişdi. Həmin gün şəhər bazarında baş verən qarşıdurma zamanı isə Naxçıvanın qəza polis rəisi, kapitan Aksel Enkel (mənbədə Angil – E.C.) əhalini qarşılıqlı

95. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri*, s. 19

96. *Aykun I. Tokat'taki Ermeni Hıncak Cemiyeti ve Faaliyetleri (1893-1894) // Ermeni Araşdırmaları*. I. Türkiyə Kongresi Bildiriləri. I silt. Ankara: Avrasya Stratejik Araşdırmalar Mərkəzi, Ermeni Araşdırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 507-508

97. ARDA, f. 894, s. 10, iş 81, v. 9-10

98. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri*, s. 19

qarət və talanlara təhrik edirdi. Bu, çarizmin bölgədə etnik münəqişələri qızışdırmaq siyasətinin ifadəsi idi. Nəticədə mayın 12-də Naxçıvan bazarında baş vermiş silahlı toqquşmada beş nəfər azərbaycanlı və Adamov, Xalatov soyadlı erməni tacirləri və onların sağirdləri qətlə yetirilmişdi. Ermənilər Baranovskini, Ağamolovu, Cəfərqulu xanı və pristav Mehdi xan Ordubadskiye də atəş açmışdılar.

"Kaspi" qəzeti Naxçıvanda ermənilərin törətdiyi qırğınların başlanması barədə yazırdı: "...son günlər Naxçıvan şəhərində və onun yaxınlığındakı kəndlərdə nə isə qeyri-adi hadisələr baş verir. Əvvəlcə ermənilərlə tatarlar arasında hiss olunan gərginlik sonradan düşmənçiliyə çevrildi və tək-tək ölümlə nəticələndi. Nəhayət, mayın 10-da və sonra 11-də gündüz və gecələr bu münasibətlər daha kəskin forma aldı. Ayın 12-də gündüz şəhərdə, onun bütün küçələrində tüfəng və tapançalardan atəş yayılmağa başladı. Axşama yaxın ölən və yaralananların sayı onlarla idi. Ayın 13-nə keçən gecə çox ağır oldu. Şəhərin küçələrində və ayrı-ayrı hissələrində şiddətli mübarizə ilə yanaşı, yanğınlər başlandı. Evlər və köşklər yandı..." "Kavkaz" qəzeti isə mayın 12-də Naxçıvandan vurulan teleqram əsasında yazmışdı ki, öldürülən, yandırılan və yaralananların sayı 100-ü ötmüşdür. Qəzətdə qarışıqlığın ətraf kəndlərə də yayıldığı xəbər verilir.⁹⁹

Çar məmurları daşnak cinayətlərinə son qoymaq əvəzinə bölgənin bir sıra kəndlərində, xüsusən Cəhridə mayın 13-də baş vermiş talanları və qətləri bəhanə edərək azərbaycanlılara qarşı açıq təhqirlə müsəyit olunan yerli-yersiz yoxlamalara başladılar. Çarizmin fəal dəstəyinə baxmayaraq 1905-ci ilin may-noyabr aylarında baş verən toqquşmalar azərbaycanlıların ümumi üstünlüyü ilə nəticələndi.

Naxçıvanda qırğınların başlanması haqqında xəbər alan Qafqaz canişini İ. Vorontsov-Daşkovun köməkçisi vəzifəsində

99. *Mustafa N. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə erməni qırğınları / www.yknews.az*

işləyən Sultan Krım-Girey (Gəray) Cəfərqulu xan Naxçıvan-skiyə teleqram göndərmişdi ki, zorakılıqların və qan tökülməsinin qarşısını alsın. Cəfərqulu xan isə cavab teleqramında bildirmişdi ki, İrəvandan əlavə batalyon gələndək barışığa nail olunması mümkün deyildir. "Kaspi" qəzeti xəbər verirdi ki, mayın 14-dən 15-nə keçən gecə qoşunların Naxçıvana gəlməsindən sonra şəhərdə sakitlik bərqərar olsa da, vəziyyət ciddidir. Qəzet Tumbul kəndinin yandırıldığını, 40 nəfərin həlak olduğunu yazırdı.¹⁰⁰

Xüsusən may ayında baş verən qarşıdurmada ermənilərin məğlub vəziyyətə düşməsi onların əsas havadarı olan İ.Vorontsov-Daşkovu narahat etmişdi. O, azərbaycanlı əhalinin artan qəzəbinin qarşısını almaq üçün Tiflisdən general Maqsud Əlixanov-Avarskini və Cənubi Qafqaz Şeyxülislamı Əbdüslam Axundzadəni Naxçıvana göndərmişdi. Şeyxülislamla İrəvan qazısının bölgəyə gəlişi naxçıvanlıların ermənilərə qarşı çıxışlarının qarşısını alınmasında böyük rol oynadı. 1905-ci il noyabrın 26-dək qanlı hadisələr nisbətən səngisə də, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında tez-tez qarşıdurma baş verirdi. Daşnakların təhrikedici hərəkətləri Naxçıvan bölgəsini daim təzyiq və gərginlik altında saxlayırdı. Nisbi sabitlikdən istifadə edən ermənilər öz mal-mülklərini kilsələrə daşıyır, hər fürsətdə əsayişi pozur, azərbaycanlı əhalini təhqirə, zülmə məruz qoyur,¹⁰¹ bölgənin bir çox kəndlərində pərkəndə şəkilə müxtəlif cinayətləri və azərbaycanlılara qarşı qətləri davam etdirirdilər.

1905-ci ilin may-noyabr aylarındakı hadisələrin Naxçıvan əhalisinin üstünlüyü ilə başa çatması ermənilərin milli qırğın siyasətini İrəvan qəzası ərazisində davam etdirməyə sövq etdi. Mayın 25-də İrəvanda 4-ü qadın, 2-i uşaq olmaqla on bir nəfər azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirildi. Bundan sonra əllərində cəmi 20 ədəd köhnə tüfəng olan azərbaycanlı əhali o dövürün ən müasir silahlarına malik daşnak əsgərlərinə qarşı

uğurla müdafiə olundular, hətta erməni əsgərləri daha çox tələfata məruz qaldı. Bunun əsas səbəbi isə daşnaklar silahlıların bir çoxunun Bakı və Naxçıvanda baş verən hadisələr zamanı canını qaçırmaq üçün erməni əsgərlərinin təşkil etməsi və onların adətən sərxoş halda döyüşə atılmaları idi.¹⁰²

Ermənilər Naxçıvan qəzasında məqsədlərinə nail ola bilmədiklərinə qırğınları Şərur-Dərələyəz və İrəvan qəzasında davam etdirməyə başlamışdılar. Naxçıvan qəzasına ezam edilən general M.Əlixanov-Avanski Naxçıvandan Sultan Krım-Gireyə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, yolüstü müsəlman və erməni kəndlərini sakitləşdirirdim. Şərur-Dərələyəzin dağlıq hissəsində və Ordubad məntəqəsində isə vəziyyət gərgindir. Ermənilər növbəti qırğınları Dərələyəz mahalında törətməşdilər. İlk qırğınlar azərbaycanlıların ermənilərlə qarışıq yaşadıkları kəndlərdə – Qnəvaz və Herher kəndlərində törədilmişdi. Mayın 12-dən iyulun 10-dək Dərələyəzdə milli zəmində toqquşmalar qısa fasilələrlə davam etmişdir. 1905-ci il oktyabrın 27-də Şərur-Dərələyəz qəzasının 6 erməni kəndindən cəmləşən 700 nəfərlik silahlı dəstələr azərbaycanlılar yaşayan Hors kəndinə hücum etmişlər. Türklər müqavimət göstərərək 40 nəfər itki vermişlər. Başqa bir arxiv sənədində 53 azərbaycanlının öldürüldüyü və 255 evin yandırıldığı, mal-qaranın oğurlanmış, aparıldığı qeyd olunur. Ermənilər əvvəlcə kəndi talan etmiş, sonra isə bütün evlərə od vuraraq yandırmışdılar. Ümumiyyətlə, oktyabr ayının sonlarında ermənilər Dərələyəzdəki Azərbaycan kəndlərini yandıraraq talan etmiş, dinc əhalini kütləvi şəkildə qətlə yetirmişdilər. Bundan sonra İrəvan və Yeni-Bəyazid qəzasının müsəlmanlarını həyəcan dalğası bürümüşdü.¹⁰³

Daşnaklar İrəvan qəzasının mahal və kəndlərində də qanlı cinayətlər törətmişdilər. 1905-ci il mayın 31-də Qırxbulaq mahalının Tirjabat kəndinin erməniləri azərbaycanlıların yaşadığı 20 evdən ibarət Gözəçik kəndinə hücum etdilər. Gözəçiklilər

100. *Mustafa N. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə erməni qırğınları / www.yknews.az*

101. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 20-21*

102. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 24-27*

103. *Mustafa N. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə erməni qırğınları / www.yknews.az*

qonşuluqdakı Məngüs kəndinə sığınmağa məcbur oldular. Qaçmaqdan imtina edərək təkbəşinə ermənilərə xeyli tələfat verən kənd ağsaqqalı Novruz Kazım oğlu isə ermənilərə əsir düşdü və Tirjəbat kəndinin keşişi Ayrəpet onun "min beş yüz müsəlman sərkərdəsinin başına bərabər" qiymətləndirdiyi başını kəsərək əvvəlcə Aleksandropola (Gümrü), sonra isə azərbaycanlılarda vahimə yaratmaq üçün Bakıya göndərdi.¹⁰⁴

Bu hadisədən sonra azərbaycanlıların yaşadığı 12 kənd ermənilər tərəfindən boşaldıldı. Həmin kəndlərin əhalisi isə həmləqlə cəmi 20 evdən ibarət olan Təzəkəndə sığındılar. İyunun 3-də 10 min nəfərlik silahlı erməni dəstələrinin hücumuna məruz qalan Güllücə, Tutya, Kamal və Damagirməz kəndlərinin də əhalisi Təzəkəndə pənah apardılar. Yalnız 1905-ci il iyunun 4-də hadisələrin artıq tam nəzarətdən çıxdığını görən çar qoşunlarının müdaxiləsindən sonra azərbaycanlılar öz kəndlərinə geri dönsələr də, ermənilər qırğınları davam etdirdilər.

1905-ci il iyunun 3-də Abaran mahalının Şuragəl, Pənbək, Gümrü yaşayış məntəqələrindən Eçmiədzin qəzasının İlançalan kəndində toplaşan daşnak hərbi qüvvələri azərbaycanlılarla məskun Uşu kəndinə hücum etdilər. 8 saatlıq gərgin döyüşdə uşulular ermənilər üzərində parlaq qələbə qaldılar. İki gün sonra təkrarlanan döyüşdə yenə də azərbaycanlılar daşnaklarla mübarizədə qalib gəldilər. Lakin iyunun 8-də erməni silahlılarının üçüncü hücumu ermənilərin üstünlüyü, kəndin işğalı və yandırılması ilə nəticələndi. Bununla belə, döyüşdə ermənilər 180 silahlı əsgərini itirdi, azərbaycanlılardan isə cəmi 4 nəfər həlak oldu. Uşu sakinləri isə Sürməli kəndində məskunlaşdılar. İyun ayının 9-da daha 8 kənd – Təkyə, Pərsi, Nazrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrgü və Əngirsək yaşayış məntəqələri ermənilər tərəfindən işğal olundu, bir gün sonra isə bu kəndlərin sırasına 9 azərbaycanlı kəndi də əlavə edildi.

Ermənilər bu işğallar nəticəsində bölgədə özlərinin

nəzarəti altında geniş bir coğrafi bölgə yaratmaq, sonra isə siyasi hakimiyyət qurmaq istəyirdilər. Birinci Dünya müharibəsində Rusiyanın Şərqi Anadoluya nəzarəti ələ keçirməsi erməniləri daha da həvəsləndirmişdi. Daşnakların "İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən Naxçıvan kəndlərini dağıtmaq, İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır olan əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək, Naxçıvandan Zəngəzurə kimi yol boyunca olan köyləri dağıdıb Zəngəzur köntüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvəni birləşdirmək kimi alçaq xəyallar"ı vardı.¹⁰⁵ Bu planın reallaşması daşnakları himayə edən çar Rusiyası üçün müsəlman azərbaycanlısız regionun yaranması, ermənilər üçün isə dövlət yaratma təşəbbüsünün uğur qazanması demək olacaqdı. XIX əsrin sonlarında Türkiyədə müvəffəqiyyət qazana bilməyən ermənilər torpaq iddiaları ilə bağlı bütün fəaliyyətlərini Azərbaycan ərazilərinə keçirmişdilər.

Ermənilər öz silahlı dəstələrinin pərakəndə fəaliyyət göstərməsini 1905-ci ildəki ilk hücumlarında uğursuzluğun əsas səbəbi kimi gördüklərindən Azərbaycanın qərb bölgəsindəki daşnak qüvvələrinə komandanlığı Bakıdakı fevral cinayətlərində daşnaklara rəhbərlik edən Nikol-Tumana həvalə etdilər. Onun qarəgahı İrəvanda yerləşirdi. 1905-ci ilin payız aylarında yenidən genişlənən və bu dəfə daha mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilən qırğınlara Naxçıvanda Arslan, Qarabağda Vardan, Zəngəzurda Sivaslı Murad, Əsgəranda Hamazasp (Ham vo), Sisyanada Keri, Gəncədə Sako və Abraham Gülxandanyan, Tiflisdə Durbah, Armen Qaro, kapitan Baqdasaryan və Tigran Stepanyan adlı erməni komandirləri rəhbərlik edirdilər.¹⁰⁶

Birinci Rus inqilabının milli ərazilərə, xüsusən Qafqaza yayılmasının qarşısını almaq istəyən çarizm yenidən etnik münəqişələrin alovlanmasına rəvac verdi. Naxçıvanda 1905-ci ilin noyabr ayında başlayan qırğınların növbəti mərhələsinin bilavasitə səbəbkarları çar məmurları və rus kazakları oldular.

104. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri*, s. 29-31

105. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri*, s. 119

106. *Uras E. Göstərilən əsəri*, s. 534-535

Noyabrın 26-da kazaklar guya sülh və asayışı təmin etmək məqsədi ilə Çeşməbasar kəndində Hacı Nəsir Hacı Nağı oğlunun evində axtarış apararaq qarətə məşğul oldular. Kazakların qanunsuz əməllərinə etirazını bildirən ev sahibinin oğlu kazaklar tərəfindən öldürüldükdə müqavimət göstərməyə cəhd edən Hacı Nəsir və onun ailə üzvlərinin hamısı qətlə yetirildilər.

Çeşməbasar cinayəti Naxçıvan şəhərində dərhal yayıldı və yenidən qanlı qırğınların başlaması üçün işarə oldu. Həmin gün əhali şəhər bazarındaki dükənlərini tez bağladığından rus-erməni qruplaşması axşamüstü bazarı yandırdı. Yangın xəbərinə toplaşan şəhərin azərbaycanlı əhalisi polis rəisi Angilin və polkovnik Krilovun əmri ilə atəşə tutuldu və Məşədi Həsən Məhəmmədqulubəy oğlu adlı bir nəfər öldürüldü. Bazardakı 85 dükənin, 75 ambar və boş dükənin yanıb kül olması nəticəsində noyabrın 27-30-da şəhərdə aclıq baş verdi. Əhali arasında yaranmış çəşqinliqdan istifadə edən rus kazakları heç bir səbəb göstərmədən evlərə soxularaq talançılıqla məşğul olur, şəhərin küçələrində yerli-yersiz yoxlamalar aparır, tabe olmaq istəməyənləri dərhal güllələyirdilər.

1905-ci il noyabrın 30-da kazak-erməni silahlı dəstələri Cəhri kəndini yandırdılar. Kənd əhalisinin bir qismi ermənilər tərəfindən qırıldı və yangın zamanı həlak oldu. Həmin gün Naxçıvanda olan İrəvan general-qubernatoru Paskeviç əhalinin şikayətlərinə baxılacağını vəd etsə də, elə o şəhərdə ola-ola rus-erməni silahlıları Naxçıvan şəhərinin də bir hissəsinə od vuraraq yandırdılar. Dekabrın 2-də Cəhri kəndində olan Paskeviç bir daha azərbaycanlı əhalinin şikayətləri ilə üzləşməmək üçün buradan gecəyarısı birbaşa İrəvana qaçıtdı.¹⁰⁷

1905-ci il hadisələri naxçıvanlılar üçün özünü bir sıra kəndlərin dağıdılmasında, minlərlə dinc azərbaycanlı əhalinin öldürülməsində göstərən faciəli sonluqla nəticələndi. Cəhri kəndinin yandırılmasından bir qədər əvvəl Naxçıvan və Zəngə-

zur qəzalarının sərhədində yerləşən Xanlıqlar və İtqıran kəndləri ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yandırılmışdı. Qırğınlar XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və İrandan köçürülən ermənilərin daha çox məskunlaşdırıldıqları ərazilərdə törədilmişdi. Bu bölgələr azərbaycanlı qırğınlarının eyni vaxtda törədildiyi Naxçıvan, İrəvan, Qarabağ və Zəngəzur idi. Çünki 1904-cü ildə Daşnaksütyunun III qurultayında qondarma "Böyük Ermənistan" ərazisi yaradılması planına Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur və Şuşa qəzalarının, eləcə də İrəvan və Gəncə quberniyalarının bir çox digər ərazilərinin azərbaycanlı əhaldən təmizlənməsi başlıca vəzifə kimi daxil edilmişdi.

Buna görə də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım 1905-ci ilə məhdudlaşmadı. Naxçıvan qəzasının Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Tivi, Tumbul və başqa kəndlərində ermənilərin qanlı cinayətləri 1906-cı ildə də davam etdi. Naxçıvan kəndlərinin bir çoxunun əhalisi qırıldı, sağ qalanlar isə digər kəndlərə və Cənubi Azərbaycan ərazisinə qaçaraq canlarını qurtarmağa çalışdılar.

Qafqaz canişini İ.Vorontsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə 1906-cı il fevralın 20-də Tiflisdə "Yaşıl zal" sarayında daşnak liderləri ilə Azərbaycan ictimai fikrinin tanınmış nümayəndələri arasında keçirilmiş yığıncaqda¹⁰⁸ guya məqsəd iki xalq arasında milli qırğına son qoymaq idi. Görüşdə Azərbaycan tərəfini Əhməd bəy Ağayev, İsrail Hacıyev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd ağa Vəkilov, Qarabəy Qarabəyov, Ələkbər bəy Xasmməmmədov, Ədil xan Ziyadxanov və dövrün digər tanınmış ziyalıları və ictimai xadimləri təmsil edirdilər. Erməniləri isə Aleksandr Xətisov (Xətisyan; sonralar 1918-ci ildə Qərbi Azərbaycandakı işğalçı daşnak rejiminin baş naziri olmuşdur – E.C.), "Mşak" qəzetinin müdiri Kalantar, Muşeqsyan, Stepanov, Arakelyan, Taqjanosov, Ter-Avanesov, arximandrit Muradyan və başqa daşnak rəhbərləri təmsil

107. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 21-22*

108. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 105-118*

edirdilər. Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən rus-erməni işbirliyinin və daşnakların işğal planlarının ifşa edildiyi və yığılmaqda hökumət tərəfindən terrorun aradan qaldırılması və silahlı dəstələr saxlayan siyasi partiyaların ləğvi haqqında qətnamə qəbul edildi. Lakin hadisələrin sonrakı axarı bu yığılmaçını Qafqaz canişini tərəfindən gözdən pərdə asmaq, Azərbaycan ictimai rəyini öyrənmək üçün təşkil edildiyini göstərdi. Belə ki, bundan sonra ermənilərin törətdiyi milli qırğın nəinki səngidi, əksinə, daha da genişləndi və artıq çar məmurları da hadisələrdə ermənilərin tərəfində açıq-aşkar iştirak etməyə başladılar.¹⁰⁹

Daşnaklar çarizmin fəal dəstəyini görüb daha da azğınlaşdılar. 1906-cı ilin yay aylarında Gümrü, İrəvan, Abaran, Şuragil və digər ərazilərdən səfərbər edilmiş könüllü erməni silahlıları nizami alaylar şəklində təşkilatlanaraq Zəngəzurun və Ordubad mahalının ermənilər yaşayan kəndlərinə göndərildilər. Ordubadın yolboyu erməni hərbi təcavüzünə məruz qalan Dırmıs, Unus və Pəzməri kəndlərinin əhalisi müdafiə oluna bildilər. Daşnak hərbi dəstələri XIX əsrdə erməni köçürülmələrinə sonra salınmış Kələki, Danagirt (mənbədə Kələği, Dəmqurt – E.C.) və Aşağı Əylis¹¹⁰ kəndlərində cəmləşdilər. Şuşa və ətraf ərazilərdən yığılmış erməni birləşmələri isə iyulun 20-də Zəngəzurdakı mis mədəninin yanında düşərgə saldı. Şuşa dəstəsinə Aram Nehrəmov, Əylisdəki daşnak dəstələrinə isə Aşot adlı erməni komandirləri başçılıq edirdilər.¹¹¹ İyulun 29-da Aramın dəstələri Zəngəzurun Qapan dərəsindəki Karxana kəndinin bütün əhalisini son nəfərinədək qətlə yetirdi. Təcavüzə məruz qalan Lov, Xələc, Saldalı, İncəvar və Daşnov kəndlərinin sağ qalan əhalisi isə kiçik Qatar kəndinə sığındılar. Avqustun 1-dən 9-dək ermənilərə müqavimət göstərən Qatar kəndinin müdafiəçilərinin mövqelərini rus kazakları daşnaklara

xəbər verdilər. Kazakların təxribat əməlləri nəticəsində, eləcə də erməni sahibkarı Məlik Azaryansın mis mədəninə işləyən iranlı fəhlələrin köməyi ilə avqustun 8-9-da Qatar kəndi də erməni hərbi birləşmələri tərəfindən ələ keçirildi.¹¹² Kəndin sağ qalan əhalisi və digər kəndlərdən qaçıb gələnlər bu dəfə də Kəllədağ kəndinə pənah apardılar.

Avqustun 7-də ermənilərin Əylis dəstələri, ayın 8-də isə mis mədəni ətrafındakı qüvvələri Zəngəzurun Panuslu kəndinə gələrək burada birləşdilər. Ermənilərin Oxçu-Şəbadək dağlarının ətrafında yerləşən azərbaycanlı kəndlərinə avqustun 9-da başlayan və dörd gün davam edən hücumları Oxçu kəndinin müdafiəçilərinin qeyri-bərabər döyüşdə qələbəsi ilə nəticələndi. Oxçulular hətta düşməni təqib edərək onun sığındığı Gicəlan kəndini də azad etdi. Lakin Ləyc, Təşqin, Karlur, Vənd, Mehri, Əsədazur, Qırçıvan, Əkərək, Bəhrvar, Ucanabus, Qurasən, Çəmən, Bux, Oxadüz, Raxdaxana, Noraşen, Xotanan, Üsəng, Sahadhur, Çin, Mələk Çit və digər kəndlərdən öz sınırlarına əlavə silahlı qüvvələr cəlb edən ermənilər əks-hücum keçərək Oxçu-Şəbadək kəndlərini işğal etdilər. Bölgənin imamı Molla Həsən Əfəndinin məsləhəti ilə əhalinin bir qismi Saqqarsu adlanan əraziyə sığındı. Kəndlərdə qalan dinc əhalinin hamısı ermənilər tərəfindən qətlə yetirildi. Ardınca düşmənlər Saqqarsuya hücum edib qaçqınların hamısını qırdı və elə həmin gün daha dörd azərbaycanlı kəndi daşnak qüvvələri tərəfindən dağıldı. Qapan dərəsindəki Pürdavud kəndi də dağıldı, kəndin əhalisi son nəfərinədək məhv edildi. Kənddəki şüa imamı Rzanın qardaşı Sultan Davuda məxsus hücrə, onun daxilindəki müqəddəs əşyalar, onlarla Quran kitabı yandırılaraq məhv edildi.

Ermənilərin soyqırımından canını qurtarıb Ordubada gələn qaçqınların verdikləri məlumata əsasən ordubadlılar Qapan dərəsində, Saqqarsuda və digər ərazilərdə ermənilərin qətlə yetirdikləri insanların meyitlərini götürmək üçün dəstələr təşkil

109. *Cəfərli E.Y. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münakaşəsi*, s. 179

110. *Ştonen V. Göstərilən əsəri*, s. 623

111. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri*, s. 127

112. *Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri*, s. 121-123

etdilər. Ordubad könüllüləri avqustun 16-da Saqqarsuda Molla Həsən Əfəndinin özü ilə bərabər kənddən çıxardığı 62 qadın və uşağın meyitlərini tapdılar. İki gün sonra isə yenidən ailə qurmuş iki gəncin, Molla Həsən Əfəndinin yandırılmış cəsədlərinə, 15 körpə uşağın palaza bükülmüş və bir-birinə qarışmış kəsilmiş başlarını və digər bədən üzvlərinə rast gəldilər.

Ermənilərin həyata keçirdikləri kütləvi qırğınlar nəticəsində bölgədə son dərəcə acınacaqlı vəziyyət yaranmış, Zəngəzurun Naxçıvanla qonşu kəndlərinin hamısı dağıdılmış, əhalisi əsasən qırılmış, tək-tük sağ qalanlar isə Naxçıvana, Ordubada və ətraf kəndlərə sığınmışdılar.

Ordubadlıların İrəvan və Gəncə general-qubernatorlarına yüzlərlə şikayət teleqramından sonra göndərilən çar draqun rotası guya azərbaycanlı qaçqınları öz doğma kəndlərinə qaytarmağa başladı. Lakin elə onların gözü qarşısında heç bir səbəb olmadan iki azərbaycanlı qaçqının ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsi ilə bu "fəaliyyət" başa çatdı. Əvəzində isə 1906-cı ilin yalnız yay aylarında Zəngəzur qəzasının kəndlərinin çoxu – Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu, Şəbadək, Atqız, Pürdavud, Zurul, Cuman, İylli, Sənali, Minənovur, Tərcan, Qalaboyun, Əcəbli, Buğacıq, Panuslu, Girdəkan, Kəllədağ, Lov, Daşnov və başqa kəndləri dağıdılmış, əhalinin böyük hissəsi qətlə yetirilmişdir.¹¹³

Ordubad əhalisi çarizmin erməniləri müdafiə və himayə etdiyini başa düşərək Zəngəzur kəndlərini azad etmək üçün könüllülərdən ibarət silahlı dəstələrin təşkilinə başladılar. 1000 nəfəri qaçqınlardan, 800 nəfəri isə yerli əhalidən olmaqla 1800 nəfərlik hərbi dəstələr Saqqarsuya doğru hərəkət etdilər. 1906-cı il sentyabrın 16-da erməni silahlı qüvvələri ilə həlledici döyüşdə qalib gələn könüllülər Zəngəzurun bütün işğal olunmuş kəndlərindən erməniləri qovub çıxardılar. Lakin ermənilər işğal etdikləri bütün Zəngəzur kəndlərini yandıraraq viran

113. *Nəvvab M.M.* Göstərilən əsəri, s. 136

qoymuşdular. Vəziyyətin azərbaycanlıların xeyrinə dəyişdiyini gören rus hakimiyyət dairələrinin göndərdiyi 500 nəfərlik kazak ordusu bölgəyə gələrək qaçqınların guya onlar tərəfindən öz kəndlərində qaytarıldığı görüntüsünü yaratmağa başladılar. Bu zaman fürsətdən istifadə edən ermənilər yenidən hücumla keçdilər. Lakin Girdəkan-Panuslu döyüşü də Ordubad könüllülərinin qələbəsi ilə başa çatdı.

Naxçıvan qəza rəisi kapitan Aksel Enkel 1905-ci ildə ermənilərin tərəfdiyi qırğınlarda təhrikçi və təxribatçı mövqeyinə, erməniləri müdafiə etməsinə və gecə-gündüz demədən öz gözətçi dəstəsinin köməyi ilə müsəlman kəndlərini qarət etdiyinə görə 1906-cı ilin dekabrında "Difai" partiyasının yerli üzvləri tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

Ermənilərin 1905-1907-ci illərdə tərəfdiyi qanlı qırğınların miqyası, Naxçıvan, İrəvan, Şərur-Dərələyəz və Zəngəzur qəzalarına eyni zamanda təşkil edilən müntəzəkli hücumlar xalqımıza qarşı soyqırımının və torpaqlarımızın işğalının əvvəlcədən planlaşdırılmış olduğunu göstərirdi. Zəngəzurun işğalı Naxçıvanın da mühasirəyə alınaraq zəbt edilməsi və hər iki bölgənin ermənilərin nəzarəti altına alınması cəhdləri ilə bağlı idi. Bu zaman Gəncə quberniyasının ərazilərində – Gəncə şəhərində, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında ermənilərin tərəfdiyi soyqırım zəngəzuruların Azərbaycanın şərq ərazilərinə yolunu bağladığından onlar daha çox Naxçıvana sığınmışdılar.

XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım və deportasiya siyasətinin ilk mərhələsi olan 1905-1907-ci illər qırğını zamanı Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman kəndi dağıdılmış,¹¹⁴ ümumilikdə 158 Azərbaycan kəndi talan və məhv edilmişdi. Tələfat 3 mindən 10 min nəfərədək idi.¹¹⁵

114. *Arzumalı V., Mustafa N.* Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq, s. 51

115. *Svyatoçovski T.* Rusiya və Azərbaycan: sərhəyəni bölgə keçid dövründə. Bakı: 2000, s. 55-56

Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Qazax qəzalarında, Gəncə və Bakı quberniyalarında dağıdılmış kəndlərin və öldürülmüş insanların sayı bundan xeyli çox idi. Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdə ermənilər İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarının ərazisində 300-dən çox yaşayış məntəqəsini viran qoymuş, dinc əhalini soyquruma və deportasiyaya məruz qoyulmuşdular.

1897-ci ildə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Zəngəzur qəzalarının daxil olduğu İrəvan quberniyasında 313176 nəfər azərbaycanlı yaşadığı halda, 1907-ci ildə 302965 nəfər azərbaycanlı qalmışdı. 1905-1907-ci illərdə təkcə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından da 10 min nəfər artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.¹¹⁶ İrəvan quberniyasının 242 kəndində 65149 nəfəri Azərbaycan türkü, 5579 nəfəri kürd olmaqla cəmi 70728 nəfər müsəlman əhali öldürülmüşdü.¹¹⁷

1897-ci ilə nisbətən 1907-ci ildə Naxçıvanda azərbaycanlı əhalinin sayı 31279 (34,6 faiz), əhalinin təbii artımı da nəzərə alınmaqla Naxçıvan qəzasında ermənilərin milli qırğın cinayətlərinin nəticəsi olaraq azərbaycanlı əhalinin sayı iki dəfədən çox azalmışdı. 1910-cu ildə isə Naxçıvan qəzasında əhalinin ümumi sayı 14159 nəfər artmışdı və bunun 11455 nəfərini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bu artım təbii amillərlə bağlı olmaqdan daha çox, bir tərəfdən 1905-1907-ci il hadisələrində öz planlarını tam reallaşdırma bilməyən ermənilərin vahid mərkəzdə birləşmək və güclü dövlət yaratmaq üçün Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində toplaşmaq təşəbbüsləri ilə bağlı idisə, digər tərəfdən Naxçıvana Zəngəzurdan azərbaycanlı qaçqınların gəlməsi hesabına baş vermişdi. Çünki Zəngəzur qəzasında 1905-1907-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımından sonra Azərbaycan kəndlərinin yalnız dağıntıları qalmışdı.¹¹⁸

116. *Arzumalı V., Mustafa N.* Göstərilən əsərləri, s. 50

117. *Sevinç N.* Arşiv Belgeleriyle Tehcir. Ermeni İddiaları ve Gerçekler. Avrasya-Bir Vakfı Yayınları, Ankara: 2003, s. 202

118. *Cəfərli E.Y.* Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münasıqəsi, s. 181

Lakin iri dövlətlər (xüsusən İngiltərə) tərəfindən silahlandırılan, çarizm tərəfindən hər cür himayə olunan ermənilər bütün söylərinə baxmayaraq 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda həyata keçirdikləri soyqırım nəticəsində azərbaycanlıları tamamilə məhv etməyə, onları öz tarixi torpaqlarından didərgin salmağa nail ola bilmədilər.

II FƏSİL

Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan

2.1. Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda milli siyasəti və Naxçıvan məsələsi

Birinci Dünya müharibəsi ermənilərin tarixən heç zaman mövcud olmamış "Böyük Ermənistan" xəyali dövlətlərini qurmaq haqqındakı ümidlərini və planlarını doğrultmadı. Onların gözlədiklərinin əksinə olaraq XIX əsr boyu erməniləri Türkiyəyə qarşı mübarizədə daim müdafiə etmiş imperialist dövlətlər bu dəfə də "erməni məsələsi"ndə öz maraqlarından çıxış edərək ermənilərdən alət kimi istifadə etdilər. Birinci Dünya müharibəsinin gedişatında çarizm tərəfindən Türkiyənin Şərqi vilayətlərində "ermənilərsiz Ermənistan" planının irəli sürülməsi ilə ağır zərbə almış ermənilərin müharibənin sonlarına doğru Cənubi Qafqaza kütləvi köçünün yeni mərhələsi başlanmış, onlar bu bölgədə siyasi və hərbi fəallıqlarını artırmışdılar. Ermənilərin Cənubi Qafqazın azərbaycanlı əhalisinə qarşı törətdiyi 1905-1907-ci illərin qırğınları və XX əsrin əvvəllərində, eləcə də sonrakı illərdə Türkiyə ərazisində Cənubi Qafqaza köçən ermənilərin hesabına, habelə Qarsda və İrəvan quberniyasının xüsusən şimal ərazilərində bölgənin türk əhalisinə qarşı yürüdülmən etnik təmizləmələrdən sonra erməni terrorçu təşkilatlarının istinad edə biləcəyi əhali toplusunun yaşadığı bölgə, siyasi baxımdan olmasa da, coğrafi baxımdan artıq yaradılmışdı.

Rusiyada çarizmin süqutundan sonra, sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində daha tez-tez səsləndirilməyə başlanmış xalqların öz müqəddəratını müəyyən etmək hüququ kimi beynəlxalq prinsip ermənilərin yenidən əsasən Türkiyənin Şərqi vilayətlərini və tarixi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən bədən "böyük Ermənistan" yaradılması planının icrasını davam

etdirməyə həvəsləndirdi. Özünü daha çox Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrinə qarşı ərazi iddialarında qabarıq bürüzə verən erməni təbliğatının arqumentləri onların tamamilə əsassız, hansısa "tarixi hüquqları"na və ya "etnoqrafik hüquqları"na söykənməyə cəhd edirdi.¹¹⁹ Ermənilərin hər iki iddia istinadgahları saxta idi və çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda imperialist milli siyasətinin nəticəsi kimi süni şəkildə meydana çıxmışdı.

Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazdakı canişini İ.İ. Vorontsov-Daşkov müharibədən iki il əvvəl, 1912-ci il oktyabrın 10-da çar Nikolay Romanova yazdığı məktubda I Pyotr zamanında əsas qoyulmuş siyasətə qayıdılmasının vacibliyini xatırladaraq, "əzəli rus siyasətinə geri qayıdaraq ermənilərə hamilik etməyin zamanı gəlmişdir" deyə yazırdı. 1914-1918-ci illərdə Birinci Dünya müharibəsi zamanı Rusiyanın Şərqi cəbhəsində uğur qazanmaq cəhdi Türkiyədə erməni fitnəkarlığının kütləviləşməsi ilə müşayiət olunurdu. Lakin Şərqi Anadoluda ermənilərin növbəti qanlı planlarının qarşısı alındıqdan sonra onların Qafqaza kütləvi köçürülməsinin növbəti mərhələsi başlandı. Mənbələr bu zaman köçənlərin sayını 300-350 min nəfər arasında müxtəlif rəqəmlərlə ifadə edir (həmin qaçqınların bir hissəsi 1921-ci ildə Naxçıvana köçürülmüşdü).¹²⁰ Bundan sonra daşnak liderləri Şərqi Anadoludan ordularını çıxararaq Azərbaycan torpaqlarının qəsbinə yönəldilər. O dövrdə erməni nəşri olan "Nezavisimaya Armeniya" qəzeti yazırdı: "Erməni daşnaklarının ərazi əldə etmək istəyi çox böyük idi. Ona görə də onlar öz nizami ordularını Zəngəzura göndərərək könüllüləri inandırmağa çalışır, əhalini qırır və beləcə öz sıralarını genişləndirməyə can atırdılar".¹²¹

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Türkiyədə

119. *Musayev İ.* Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), s. 45

120. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 17, v. 34

121. *İsmayilov F.* Göstərilən məqaləsi, s. 374

antitürk erməni hərəkəti, iri dövlətlərin fəal dəstəyinə rəğmən, ağır zərbə aldı. Bunu şərtləndirən mühüm amillər bir tərəfdən Osmanlı hökumətinin erməni separatizminin qarşısını almaq üçün atdığı addımlar olmuşdusa, digər tərəfdən çar Rusiyanın (həmçinin digər iri dövlətlərin) ermənilərdən növbəti dəfə yalnız öz müstəmləkəçi maraqları naminə istifadə etməsinin üzə çıxması idi. Belə ki, 1916-cı ilin əvvəllərində rus qoşunlarının Ərzurumu işğal etməsi ilə bağlı çar ordusu Baş komandanının verdiyi əmrə deyilirdi ki, "ermənilərə Ərzurumda məskunlaşmaq ixtiyarı verilmir".¹²² Elə həmin 1916-cı ildə Rusiyanın xarici işlər naziri S.Sazonov Qafqaz canişini Nikolay Nikolayeviç məktubunda yazırdı: "Məlum olduğu kimi, bizdə erməni məsələsini həll etmək üçün iki yol düşünülmüşdür: biri – 1913-cü ildə bizə tövsiyə edildi ki, ermənilərə tam muxtariyyət vermək, digəri isə – buna qarşı ermənilərin siyasi əhəmiyyətini sifirə endirmək və onların yerinə müsəlmanları gətirib yerləşdirmək. Mənə belə gəlir ki, erməni məsələsinin istər o, istərsə də bu şəkildə həlli həm daxili, həm də xarici siyasət baxımından Rusiyanın mənafeyinə uyğun deyildir".¹²³ Göründüyü kimi, çarizm Türkiyənin Şərqi Anadolu vilayətlərində erməni dövləti yaradılmasını öz imperialist mənafeləri baxımından məqbul hesab etmirdi.

Lakin 1917-ci il fevralında çarizm devrildikdən sonra vəziyyət bir qədər dəyişdi. Rusiyada 1917-ci il fevral burjuva inqilabından sonra Rusiyada hakimiyyəti ələ alan, G.Y.Lvovun rəhbərliyi altında imperiyanı idarə edən Müvəqqəti hökumət martın 9-da Cənubi Qafqazda idarəçilik orqanı kimi Rusiyanın IV Dövlət Dumasının beş nəfər (1 rus (sədr), 2 gürcü, 1 azərbaycanlı, 1 erməni) yerli üzvündən ibarət tərkibdə Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsini yaratmışdı. Kadet V.Xarlamovun rəhbərlik etdiyi komitənin tərkibinə gürcü menşeviki A.Çxenkeli, sosial-federalist K.Abaşidze, azərbaycanlı bitərəf

M.Y.Cəfərov və erməni kadeti M.Papacənov daxil idilər. 1917-ci il martın 17-də Müvəqqəti hökumətin Bakıda yerli hakimiyyət orqanı kimi yaratdığı İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinə əvvəlcə L.N.Biç, daha sonra Y.Frolov sədr seçilmişdi.

Ermənilər Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsindəki vəzifə bölgüsündən narazı qalmışdı. Müvəqqəti hökumət onları razı salmaq üçün azərbaycanlıların hərbi təşkilat qurmaq istəyinə icazə verməsə də, ermənilərin eyni tələblərini qəbul etmiş, hətta onlara yardım edəcəyi vədini də vermişdi. Bu istiqamətdə ən əhəmiyyətli addım Müvəqqəti hökumətin 1917-ci il mayın 9-da qəbul etdiyi "Müvəqqəti hökumətin "Türkiyə Ermənistanı" haqqında Nizamnamə"si oldu ki, bu qanuna görə müharibə dövründə rus işğalına məruz qalan şərqdəki türk torpaqları Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin nəzarətindən çıxarılaq birbaşa Müvəqqəti hökumətə təbə edilər və "Türkiyə Ermənistanı" adı verilən bu bölgənin idarəsi üçün bir baş komissar təyin olunurdu. Beləliklə, Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsindəki vəzifə bölgüsündən məmnun qalmayan ermənilər razı salınmış olurdu. Beləliklə, Qafqazdakı qazanclarını itirmə təhlükəsi qarşısında qoymaq istəməyən Müvəqqəti hökumət belə bir qanun qəbul etməklə öz sələfi çar Rusiyanın birinci Dünya Müharibəsi dövründəki qənimətlərini qorumağı ermənilərə tapşırırdı.¹²⁴

Baş komissar vəzifəsinə rus generalı Aleksandr Averyanov, baş komissarın müli işlər üzrə müavini vəzifəsinə isə erməni daşnakı Akop Zavriyev təyin edilmişdi. Bu həmin A.Zavriyev idi ki, bir rus hərbiçisi zadəganı olan polkovnik Xristofor Zavriyevin ailəsində doğulmuş (1864-cü və ya 1866-cı ildə) və Peterburqadakı hərbi tibb akademiyasını bitirərək tibb doktoru dərəcəsinə almış, saray müşaviri vəzifəsində də yüksəlmişdi. 1891-ci ildən Daşnaksütyunun sıralarına qoşulan Zavriyev 1902-ci ildə Bakıda Balaxanı xəstəxanasına baş

122. *Uras E.* Göstərilən əsəri, s. 600

123. *Kocabaş S.* Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir? Ankara: 1989, s. 102

124. *Şahin E.* Cihan Harbi'nin Son Yılında Türkiye Məvə-rə-yı Kafkası'nda // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 354

həkim təyin olunmuşdu. 1912-1913-cü illərdə mühacirətdə olan bu qatı daşnak terrorçusu Birinci Dünya müharibəsində, 1914-1915-ci illərdə erməni silahlı dəstələrinin tərkibində türklərə qarşı döyüşmüşdü. O, Daşnakstüyan partiyasının xarici işlər müdiri təyin olunan Zavriyev həmin 1917-ci ildə həmçinin "Türkiyə Ermənistanı" baş komissarının müavini kimi ermənilərin özünümüdafiəsinin təşkilinə cavabdeh idi. S.Şaumyanla gizli görüşən bu daşnak lideri sonradan "Türkiyə Ermənistanı"nın gələcəyi ilə bağlı danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya da səfər etmişdi. Lakin 1918-ci ildə həbs olunmuş və iki il sonra yatalaq xəstəliyindən ölmüşdü. Daşnak lideri Zavriyevin qondarma "Türkiyə Ermənistanı" rəhbərinin müavini vəzifəsinə təyin olunması Müvəqqəti hökumətin bölgədəki erməni-pərəst milli siyasətini faş edirdi.

A.Averyanov və A.Zavriyev öz vəzifələrinin icrasına başlayan kimi "Türkiyə Ermənistanı" adı ilə onların idarəçiliyi altına verilən Şərqi Anadolu torpaqlarını Van, Ərzurum, Bitlis və Trabzon olmaqla ayrı-ayrı dörd əsas bölgəyə bölmüş və bu vilayətlərin rəhbərliyinə Rusiyadan gətirilən erməniləri mülki rəislər kimi təyin etmişdilər. Bununla kifayətlənməyən baş komissar mülki məmurların da hamısını ermənilərdən təyin etmiş, bundan başqa, 150 min erməninin Van, Ərzurum və Bitlis vilayətlərində məskunlaşdırılması üçün hökumətdən icazə də almışdı. A.Averyanov və A.Zavriyev bu məsələdə elə sürətlə hərəkət etmişdilər ki, "Türkiyə Ermənistanı" haqqında qərarın mayın 9-da qəbul olunmasına baxmayaraq, may ayı başa çatmamış haqqında bəhs edilən ermənilər bu bölgədə tam məskunlaşdırılmışdı. Belə ki, təkcə Van vilayətində 25 erməni ibtidai məktəbi fəaliyyətə başlamışdı. Beləliklə, ruslar işğal etdikləri türk torpaqlarını heç bir vaxt qısa müddət ərzində boşaltmayacaq, ermənilər isə "rus süngüsünə arxalanaraq, Türkiyə və Cənubi Qafqazda öz milli problemlərini həll edəcəkdilər".¹²⁵

Ermənilər Müvəqqəti hökumətin "Türkiyə Ermənistanı"nın onların idarəçiliyinə verilməsi istiqamətindəki fəaliyyətdən ruhlanaraq Cənubi Qafqazda Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi tərəfindən qəzalara müvəkkillərin göndərilməsi prosesində bu vəzifəyə öz nümayəndələrinin təyin olunmasına çalışmışdılar.

Yerlərdə, o cümlədən Naxçıvanda da Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinə tabe olmayan müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan) və ermənilərdən ibarət milli komitələrinin formalaşması ikihakimiyyətliyə səbəb olmuşdu. Fevral inqilabından sonra Naxçıvan, Culfa və Ordubad şəhərlərində əhalinin milli tərkibinə müvafiq olaraq təmsil edildiyi "qarışıq milli komitələr" yaradılmışdı. Milli komitələr milli hərəkətin qarşısında duran vəzifələri müəyyən edən tələblər hazırlamaqla yanaşı, şəhər dumaları və digər təşkilatlarla birgə Naxçıvan diyarında yerli hakimiyyət orqanlarının möhkəmlənməsinə də kömək edirdilər. Eyni zamanda, milli komitələrin silahlı qüvvələrinin yaradılmasına başlanırdı. Milli komitələrdə təmsil olunan əsas partiyalar – müsavətcilər və daşnaklar öz qüvvələrinin sayını artırmaq məqsədilə yerlərdə öz təşkilatçılarını göndərirdilər. Əlbəttə, ilk vaxtlar, belə tədbirlər daha çox demokratik vasitələrə riayət etməklə həyata keçirilmişdi. Naxçıvan diyarında azərbaycanlıların əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil etməsi (61 faizdən çox) onların qarışıq milli komitələrdə təmsil olunmasında da özünü göstərirdi. Belə vəziyyət daşnakların xeyrinə olmadığı üçün onlar öz ənənəvi xislətlərinə uyğun olaraq müxtəlif fitnəkarlıqlara əl atır, milli nifaqı qızırdırırdılar. Bu isə, öz növbəsində, müsavətcilərin və daşnakların qarışıq milli komitələrdə birgə fəaliyyət göstərməsini getdikcə çətinləşdirirdi. Milli Komitələrin "milli hissələr" bayrağı altında özlərinin silahlı qüvvələrini yaratması ermənilərin mövqeyini, xüsusilə təhlükəli edirdi. Naxçıvan milli komitələrində müsavətcilərin mövqeyinin güclənməsinin, onların başçılığı ilə silahlı qüvvələrin yaradılmasının dinc əhalinin daşnak fitnələrindən qorunma-

125. Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 354

sında çox böyük əhəmiyyəti olmuşdu.¹²⁶

Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin 26 aprel 1917-ci il tarixli qərarı ilə Bürhan bəy Maqsudov Naxçıvan qəzası üzrə müvəkkil təyin edilmişdi.¹²⁷ Naxçıvanlılar qəzaya ikinci müvəkkilin ruslardan təyin olunmasını məqbul hesab edirdilər. 1917-ci ilin may ayında qəzanın Diza kəndində keçirilmiş yığıncaqda qəbul edilmiş qərara əsasən Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsindən xahiş olunurdu ki, "Naxçıvan qəzasının yenidən təşkili üzrə müvəkkil vəzifəsinə əhalinin hədsiz dərəcədə inam və etibarını qazanmış, özünün iki aylıq işi ilə əsl qabiliyyətini və yerli hakimiyəti demokratikləşdirmə əsaslarına uyğun olaraq təşkil etmə işi aparılmasının səmimi arzusunda olduğunu göstərmiş Aleksandr Aleksandroviç Kalyujni" təsdiq edilsin.¹²⁸ Lakin bununla razılaşmayan ermənilər müvəkkilliyə öz nümayəndələrini təyin etməyə çalışırdılar. Naxçıvanda erməni milli komitəsinin sədri və erməni kilsəsinin baş rahibi arximandrit Sion 1917-ci ilin iyunda növbəti dəfə Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin erməni üzvü Papacanova müraciət edərək "təkidlə xahiş edirdi ki, yerli orqanları yenidən qurmaq üçün qəzaya erməni müvəkkil ezam edilsin".¹²⁹ Papacanovun səyi ilə Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi ermənilərin arzusunu yerinə yetirərək 1917-ci il iyulun 18-də Mxitaryansı Naxçıvan qəzası üzrə müvəkkil, S.Abqaryan və K.Mtenyanı onların köməkçiləri təyin etmişdi.¹³⁰ İyunun 1-də isə Hüseynqulu Şəfiyev və Qeğam Ter-Arutyunyans Şərur-Dərələyəz qəzasına müvəkkil təyin olunaraq bölgəyə göndərilmişdilər. İyul ayında Q.Ter-Arutyunyansı vəzifəsində L.Əmirxanov əvəz etmişdi.¹³¹ Çarizmin süqutundan sonra Müvəqqəti hökumətin Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının hər birinə biri azərbaycanlı, digəri

126. Sadıqov S.H. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: 1995, s. 14

127. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 63, v. 15

128. Yenə orada, v. 9

129. Yenə orada, v. 21

130. Yenə orada, v. 69, 86

131. Yenə orada, v. 143, 146-147

erməni olmaqla iki komissar təyin etməsi qəzalarda ikihakimiyətliyin yaranmasına səbəb oldu.

1917-ci ilin avqust ayında Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi B.Maqsudovun yerinə Naxçıvan qəzasına, eləcə də Yeni Bəyazıt qəzasına müsəlman müvəkkilin təyin edilməsi üçün namizədlər verilməsini qurumun azərbaycanlı üzvü M.Y.Cəfərovdan xahiş etmişdi. Elə həmin vaxt Naxçıvan qəzasının erməni müvəkkili Mxitaryans teleqramında müsəlman müvəkkil olmadıqından vəzifəsinə icra etmə bilmədiyini yazırdı. 1917-ci il avqustun 30-da M.Y.Cəfərovdan təqdimatı ilə Baxşəli ağa Şah-taxtinski Naxçıvana qəza müvəkkili təyin edildi.¹³² B.Şah-taxtinski 21 oktyabr 1917-ci il tarixli 115 №-li məktubuna əsaslanan Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi noyabrın 4-də İrəvan quberniyasının komissarına yazırdı ki, Yamxana, Qaraxanbəyli və Tumbul kəndlərində yaşayan ermənilər bu yaşayış məntəqələrinin xüsusi kənd cəmiyyətləri kimi ayrılmalı barədə icma qərarları çıxarmışlar.¹³³ Halbuki həmin kəndlərin heç birində ermənilər çoxluq təşkil etmirdi.

Şərur-Dərələyəz qəzasının müvəkkili L.Əmirxanov 1917-ci il iyulun 27-də Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinə göndərdiyi məktubunda İran kürdlərinin onun rəhbərlik etdiyi qəza ilə Yeni Bəyazıt qəzasının həmsərhəd kəndlərinə talançı hücumlarından və əhalinin hücumu məruz qalmasından şikayətlənir, guya yerli müsəlmanların da kürdlərə kömək etdiyini yazırdı.¹³⁴ Naxçıvanın qəza müvəkkili Mxitaryans da 2 sentyabr 1917-ci il tarixli teleqramında yazırdı ki, "Bizdə də quldur dəstələri peyda olub, hər yerdə tez-tez qətlər olur, oğurlayırlar, əhali, xüsusilə erməni əhali əziyyət çəkir".¹³⁵ Teleqram yeni təyin olunmuş azərbaycanlı müvəkkil Baxşəli Şah-taxtinskiyə Naxçıvana gəlişindən bir neçə gün əvvəl (0,

132. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 63, v. 41, 44, 46

133. Yenə orada, v. 123

134. Yenə orada, v. 146-147

135. Yenə orada, s. 107

sentyabrın 8-də Naxçıvana gəlmişdi) göndərilmişdi. 1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan qəzasında müxtəlif vəzifələrə təyin edilmiş ermənilər də Cənubi Qafqaz Komissarlığına göndərdikləri məlumatlarda "kürd-tatar" silahlı dəstələrinin ermənilər yaşayan ərazilərə qanlı və talançı yürüşləri barədə yazırdılar.¹³⁶ Belə məlumatların göndərilməsi ermənilərin bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı törətməyi planlaşdırdıqları qanlı cinayətlərinin pərdələməsi üçün saxta "hüquq" əsas yaratmaq məqsədi daşıyırdı.

Cənubi Qafqaz xalqlarının siyasi dairələri Rusiyada baş vermiş oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyətə gələn Leninin liderliyindəki bolşevik hökumətini tanımayaraq, Müvəqqəti hökuməti Rusiyanın legitim iqtidarı kimi qəbul etməkdə davam edirdilər. Cənubi Qafqaz liderləri belə düşünürdülər ki, keçirilməsi nəzərdə tutulan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin öz işinə başlaması ilə Rusiyada siyasi rejim və hakimiyyət məsələsi öz həllini tapacaq və bolşevik hökuməti qeyri-konstitusion elan ediləcəkdir. Bu baxımdan bolşevik hökuməti ilə hər hansı münasibət qurmaq haqqında düşünməyən Cənubi Qafqazın milli siyasi partiyaları 1917-ci il noyabrın 24-də Tiflisdəki Xalqlar evində geniş bir yığıncaq təşkil etdilər. Beş gün davam edən yığıncağın sonunda, noyabrın 28-də Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin yerində Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaradıldı. Cənubi Qafqaz hökuməti funksiyaları daşıyacaq olan Cənubi Qafqaz Komissarlığının səlahiyyətinin Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin açılmasınadək davam etməsi nəzərdə tutulmuşdu. Komissarlığın tərkibindəki 11 komissarın üçü gürcülərdən, üçü azərbaycanlılardan, üçü ermənilərdən, ikisi ruslardan seçilmişdi. Əsas komissarlıqların gürcülərə aid olduğu Cənubi Qafqaz Komissarlığına rəhbərliyi gürcü menşeviki E.P.Geçəkori həyata keçirirdi.¹³⁷ Bu dövrdə azərbaycanlılar və gürcülərlə bərabər, çarizmin köçürmə siyasətinin nəticəsi olaraq

Cənubi Qafqazda ermənilərin də etnik-siyasi amilə çevrilməsi nəticəsində üç əsas xalqın nümayəndələrinin Cənubi Qafqaz Komissarlığında təmsil olunması ilə yanaşı, ruslara da yer verilməsi həmin dövrdə Cənubi Qafqazın milli siyasi partiyalarının öz ölkələrinin müstəqilliyinə dair hər hansı platformaya malik olmadığını göstərirdi. Başqa sözlə, 1917-ci ilin sonlarında həmin partiyalar Cənubi Qafqazı hələ də Rusiya imperiyasının (sovet Rusiyasının yox – E.C.) tərkibində görürdülər.

Belə bir dövrdə yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən istifadə edən ermənilər 1918-ci il yanvarın 14-də Saak Torosyanın İrəvan quberniya komissarı təyin edilməsinə nail oldular. S.Torosyan Cənubi Qafqaz Komissarlığının daxili işlər komissarı A.Çxenkeliyə, maliyyə naziri X.Karçikyanı vurduğu teleqramlarda quberniyadakı ağır vəziyyətdən, milli qarşıdurmanın güclənməsindən şikayətlənir, təcili kömək istəyirdi. O, baş verən silahlı toqquşmaların məsuliyyətini azərbaycanlıların üzərinə qoyur, ermənilərdən ibarət hərbi hissələrin köməyə göndərilməsini xahiş edirdi.

1917-ci il sentyabrın əvvəllərində, oktyabr çevrilişinə az qalmış Lenin hökumətinin Osmanlı torpaqlarının ilhaqı üçün davam etdirirdi müharibəyə qarşı "Ermənistandan (Şərqi Anadoludan – E.C.), istərsə də türk torpaqlarından geri çəkilmək" fikrini müdafiə edirdi. Həmin təbliğatın davamı kimi, oktyabrın 26-da (noyabrın 8-də) Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin sədri Leninin imzası ilə fəhlə, əsgər və kəndli deputatlarının birinci Ümumrusiya qurultayında qəbul edilən "Sülh haqqında dekret"lə müharibədə iştirak edən bütün xalqlara və onların hökumətlərinə müraciət edilərək dərhal başqalarının torpaqlarını işğal etmədən, başqa millətləri zorla özünə tabe etmədən və təzminatlısız ədalətli demokratik sülh haqqında danışıqlara başlamaq təklif olunurdu. Bir qədər sonra, 1917-ci il noyabrın 20-də Leninin imzası ilə yayılan "Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə" müraciətində "Türkiyənin parçalanmasına və Ermənistanın (Şərqi Anadolunun – E.C.) onun

136. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 57, v. 1-7

137. Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 354

əlindən alınmasına dair anlaşmanın ləğv edildiyi bildirilir. Bolşevik hökumətinin milli məsələlər üzrə xalq komissarı İ.Stalinin 1917-ci il dekabrın 31-də yaydığı "Türkiyə Ermənistanı" haqqında məlumatda Qərb dövlətlərinin Şərqi Anadoluda həyata keçirdikləri siyasi oyunları və bu oyunlarda ermənilərdən necə istifadə edildiyi və onların qurğuna məruz qoyulduğu barədə danışılır.¹³⁸ Hətta çarizmin 1877-1878-ci illər müharibəsi zamanı işğal etdiyi bütün Osmanlı torpaqları 3 mart 1918-ci il tarixli Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən Türkiyəyə qaytarılırdı. Lakin bu, Leninin tarixi ədaləti bərpa etmək cəhdi ilə bağlı deyildi. Sadəcə tarixdə ilk sovet dövlətinin banisi olmuş Lenin yaxşı anlayırdı ki, yeni siyasi-iqtisadi sistemə yenidən keçmiş Rusiya müharibəni davam etdirmək iqtidarında deyildi, müharibə davam etdirilərdisə, sovet Rusiyası dağılmağa məhkum idi. Bu baxımdan bolşevik çevrilişi daşnaqlar tərəfindən yaxşı qarşılanmamışdı. Halbuki elə "Türkiyə Ermənistanı" haqqında məlumatın yayılması, ümumiyyətlə, bu ifadənin işlədilməsi belə sovet Rusiyasının ermənilərin mənafeyinə uyğun siyasət yürütməyi planlaşdırdığını göstərir.

Lakin çarizmin ermənipərəst siyasəti sovet Rusiyası tərəfindən də davam etdirildi. Leninin milli məsələdə, xüsusən Cənubi Qafqazda yürütdüyü siyasət sovet Rusiyası üçün də "erməni məsələsi"nin aktual siyasət predmeti olduğunu göstərirdi. 1917-ci il dekabrın 16-da qatı millətçi və terrorçu S.Şaumyanın RSFSR Xalq Komissarları Soveti tərəfindən Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin edilməsi bolşeviklərin milli məsələdə yürütdüyü siyasətin mahiyyətini üzə çıxardı. O, hələ 1911-ci ildə Həştərxanda sürgündə olarkən "...Leninlə, xüsusən milli məsələ barədə yazışırdı".¹³⁹ Şaumyan 1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra Bakı Sovetinin qiya-

bi olaraq sədri seçilmiş, həmin ilin noyabrından isə bilavasitə rəhbərlik etmişdi. O, əsas təşkilatçısı və baş icraçısı olduğu 1918-ci ilin mart qırğınları ərəfəsində cəmi 16 yaşlı olan oğlu Sureni RK(b)P Bakı Komitəsi yanında döyüş drujinası pulemyot komandasının rəisi təyin olunmasına nail olmuş, oğlunu da qanlı cinayətlərin fəal icraçısına çevirmişdi. Yeniyyətə oğlunun qanlı cinayətlərə alət edilməsində Şaumyanın məqsədi azərbaycanlılara qarşı soyqırımın xüsusi qəddarlıq və mütləqkilliklə törədilməsinə nəzarəti öz əlində saxlamaq idi.

1917-ci ilin dekabr ayında bolşeviklər ermənilərlə bağlı siyasətləri açıq xarakter aldı. Rusiya Xalq Komissarları Soveti 1917-ci il dekabrın 29-da Bakı Sovetinin sədri S.Şaumyanı Qafqazda sovet hakimiyyətinin qurulmasınadək Qafqaza fəvqəladə komissar təyin etdi. Bundan cəmi iki gün sonra bolşevik hökumətinin rəsmi mətbu orqanı olan "Pravda" qəzetində İ.Stalinin imzası ilə məlum "Türkiyə Ermənistanı" haqqında məlumatda "Türkiyə Ermənistanı" Rusiya tərəfindən "müharibə qaydalarına uyğun olaraq" tutulan "cənnət guşəsi" adlandırılır və bildirilirdi ki, "Öz vətənlərinin qəhrəman müdafiəçisi, lakin uzaqqöhrən siyasətçilər olmayan, imperialist diplomatiya yurtdıqları tərəfindən dəfərlə aldadılan Ermənistanın oğulları indi görməyə bilməzlər ki, köhnə diplomatik kombinasiyalar yolu Ermənistanın azad edilməsi yolu deyildir. Aydındır ki, əsarət altına alınmış xalqların azad edilməsi Rusiyada oktyabr ayında başlayan fəhlə inqilabından keçir. İndi hamı üçün aydındır ki, Rusiya xalqlarının, xüsusilə erməni xalqının taleyi oktyabr inqilabının taleyi ilə sıx bağlıdır. Oktyabr inqilabı xalqların əl-ayaqlarına vurulmuş milli əsarət zəncirini dağıtmışdır. Yalnız o, Rusiya xalqlarının azad edilməsi işini sona çatdırıb bilər". Bolşeviklərin antitürk siyasətinin mahiyyəti müraciətin sonunda daha açıq şəkildə ifadə edilirdi: "Bu mülahizələrdən çıxış edərək, Xalq Komissarları Soveti "Türkiyə Ermənistanı"nın sərbəst şəkildə öz müqəddəratını təyin etməsi haqqında xüsusi dekret vermək qərarına gəlmişdir.

138. *Perinçek M. Sovyet Arxivləri Türkiyə'nin Tezlerini Doğruluyor // Ermeni Araşdırmaları*. 1. Türkiyə Kongresi Bildiriləri. 3 ciltte. I cilt. Avrasya Stratejik Araşdırmalar Merkezi, Ermeni Araşdırmaları Enstitüsü Yayınları. Ankara: 2003, s. 131
139. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, X cild. Bakı: 1987, s. 470

Bu xüsusilə indi, öz imperialist təbiiyyətlərinə sadiq qalan alman-türk hökumətlərinin işğal olunmuş vilayətləri zor gücünə öz hakimiyyətləri altında saxlamaq arzusunun gizlətmədiyi bir vaxtda xüsusilə zəruridir. Qoy Rusiya xalqları bilsinlər ki, rus inqilabına və onun hökumətinə işğallara cəhd göstərmək xisləti yadır".¹⁴⁰ Müraciətdəki "Rusiya xalqlarının" ifadəsi əslində elə sovet Rusiyasının tam olaraq çarizmin milli siyasətinin, müraciətin bilavasitə ermənilərə ünvanlanması, ermənilərin milli qırğına maruz qoyulduğunun bildirilməsi isə onun ermənipərəst siyasətinin varisi kimi çıxış etdiyinə işarə idi. Halbuki sovet-rus hakim dairələri "Türkiyə Ermənistanı" ifadəsinin özünün belə yanlış ifadə olduğunu və bu ad altında nəzərdə tutulan ərazinin ermənilərə aid olmadığını, həmin dövrdə də bu ərazidə müsəlman əhalinin çoxluq təşkil etdiyini yaxşı bilirdilər. Çünki yuxarıdakı dekretin verilməsindən cəmi bir neçə ay sonra, 1921-ci il iyulun 16-da RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığından RK(b)P MK Siyasi Bürosuna "Erməni məsələsi" adı ilə təqdim edilən məlumatda "Türkiyə Ermənistanı" adlandırılan ərazidə müsəlmanlar çoxluq təşkil edir" yazılmışdı.¹⁴¹

Sovet Rusiyasının ermənilərlə bağlı atdığı ikinci ən mühüm addım Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.Ulyanovun (Leninin), millətlər işi üzrə xalq komissarı İ.Cuqaşvilinin (Stalinin), hökumətin işlər müdiri Boqç-Bruyevçinin və katib N.Qorbunovun imzası ilə 1917-ci il dekabrın 29-da (1918-ci il yanvarın 11-də) dərc edilən "Türkiyə Ermənistanı" haqqında Dekret" oldu. Dekretin elə ilk cümləsi sovet Rusiyasının milli siyasətinin əsl mahiyyətini ortaya qoyurdu: "Xalq Komissarları Soveti erməni xalqına elan edir ki, Rusiyanın Fəhlə və Kəndlilə hökuməti Rusiya tərəfindən işğal edilmiş "Türkiyə Ermənistanı" ermənilərinin tam müstəqilliyədək gedib çıxan öz müqəddəratını sərbəst şəkildə təyin etmə hüququnu tanıyır". Bu, heç vaxt həmin bölgədə əhali çoxluğuna malik olmayan

ermənilərə faktiki olaraq müstəqil dövlət qurmaq imkanının tanınması idi. Dekretdə daha sonra bu hüququn gerçəkləşdirilməsi naminə erməni xalqının azad referendumunun keçirilməsi üçün bir sıra ilkin təminatların mövcud olmasının zəruriliyi qeyd edilir və həmin təminatlar aşağıdakı kimi sıralanır:

1. "Türkiyə Ermənistanı"ndan orduların çıxarılması və "Türkiyə Ermənistanı" əhalisinin şəxsi və mülki təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə təxirə salınmadan erməni xalq milisinin təşkili.

2. Erməni qaçqınlarının, həmçinin müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmış erməni köçkünlərinin "Türkiyə Ermənistanı" ərazisinə maneəsiz qayıtması.

3. Mühəribə vaxtı türk hökuməti tərəfindən zorla Türkiyənin başqa ərazilərinə sürgün edilmiş ermənilərin "Türkiyə Ermənistanı" ərazisinə maneəsiz qayıtması. Xalq Komissarları Soveti türk hökuməti ilə sülh danışıqlarında bu məsələ üzərində təkidlə dayanacaqdır.

4. Demokratik əsaslarla seçilmiş erməni xalqının Deputatları sovetinin simasında "Türkiyə Ermənistanı"nın Müvəqqəti xalq hökumətinin təşkili".

Dekretin sonunda Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə müvəqqəti komissar S.Şaumyana "Türkiyə Ermənistanı" əhalisinə 2-ci və 4-cü bəndlərin həyata keçirilməsində istənilən köməyi göstərmək, eləcə də "Türkiyə Ermənistanı" ərazisindən qoşunların çıxarılmasının müddəti və üsullarını müəyyən etmək üçün qarışıq komissiyanın yaradılması işinə başlamaq tapşırılırdı. Sənədin qeyd hissəsində bildirilirdi ki, "Türkiyə Ermənistanı"nın coğrafi sərhədləri erməni xalqının demokratik şəkildə seçilmiş nümayəndələrinin qonşu mübahisəli (müsəlmanlar və başqaları) vilayətlərin demokratik seçilmiş nümayəndələri ilə razılaşdırılmaqla Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə müvəqqəti komissarla birlikdə müəyyənəndirilir.¹⁴²

140. О "Турецкой Армении" / <http://www.hrono.ru/libris/stalin/4-36.html>

141. *Perinçek M.* Göstərilən məqaləsi, s. 136

142. Декрет о "Турецкой Армении" 29 декабря 1917 г. (11 января 1918 г.) / www.hist.msu.ru/ER/EText/DEKRET/17-12-29.htm

Əslində bu sənəd mahiyyət və məzmunca Rusiyadakı Müvəqqəti hökumətin 1917-ci il mayın 9-da qəbul etdiyi "Müvəqqəti hökumətin "Türkiyə Ermənistanı" haqqında Nizamnamə"si ilə eyniyyət təşkil edirdi. Hətta S.Şaumyan, bir çox müəlliflərin öz əsərlərində qeyd etdiyi kimi, yalnız Cənubi Qafqaz və qafqazın Rusiya tərkibindəki əraziləri üzrə deyil, həm də Şərqi Anadolunun rus işğalı altındakı əraziləri üzrə də (eyni ilə A.Avriyanov kimi) idarəçilik səlahiyyətləri alırdı. Dekretə ermənilərə "Türkiyə Ermənistanı" ərazisində tam müstəqilliyin vəd edilməsi isə sovet Rusiyasının "erməni məsələsi"nə dair siyasətində sələflərindən xeyli irəli getdiyini sübut edirdi. Heç şübhəsiz ki, bu yaranmış şəraitdə Cənubi Qafqazda özünün xilasını üçün yeganə yolu Türkiyənin hərbi-siyasi yardımında gören Azərbaycan türkləri üçün yalnız faciəvi sonluq vəd edirdi.

Bu zaman onsuz da Rusiya ilə Türkiyə arasında 1917-ci il dekabrın 5-də (18-də) bağlanmış 14 maddəlik Ərzincan sazişinə əsasən Birinci Dünya müharibəsini tərk etmiş rus ordusunun silahlarının ermənilərə verilməsi Azərbaycanlı əhalinin vəziyyətini xeyli ağırlaşdırmışdı. Bu, ermənilərin bölgədə hərbi üstünlüyünü təmin edən erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycanın bütün bölgələrinə, o cümlədən Naxçıvana irimiqyaslı hücumlarına rəvac verən həlledici amil oldu. Cənubi Qafqaz Komissarlığının silahlanma məsələsində ayrı-seçkilik siyasəti Azərbaycanlı əhalinin komissarlıqdan narazılığına səbəb oldu. A.Səfikürdski azərbaycanlıların bölgədə çoxluq təşkil etdiyini nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, "Transqafqazda kiçik qardaşlar olan ermənilər və gürcülər silahlandırıldıqları halda, böyük qardaş olan müsəlmanlara silah verilmədi".¹⁴³ Nəticədə 1918-ci ilin ilk aylarından başlayan qanlı hadisələrin iştirakçıları "bir tərəfdə qeyri-mütəşəkkil müsəlman kütləsi, digər tərəfdə mütəşəkkil erməni nizami hərbi hissələri"¹⁴⁴ idi. Yaranmış vəziyyət-

dən istifadə edən bolşeviklərin nəzərində olan Bakı Soveti 1918-ci il yanvarın 15-də verdiyi dekretə əsasən özünün silahlı qüvvələrini yaratdı. Təşkil edilən qvardiya dəstələri əsasən Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrindən qayıdan erməni əsgərlərinin hesabına komplektləşdirilir və genişləndirilirdi. Qızıl qvardiya dəstələrinə rəhbərlik etmək üçün yaradılan Mərkəzi ştabın tərkibinə Baqdasarov, Martikyan, Mikoyan, Vətsek, Qabışev, Pleşakov, Solntsev və başqaları daxil idi.¹⁴⁵ Beləliklə, ermənilər 1918-ci ilin əvvəllərindən azərbaycanlılara qarşı soyqırımının yeni mərhələsinə başlamaq üçün lazımı hərbi resursu əldə etdilər.

1918-ci ilin may ayında Cənubi Qafqazda yeni tarixi-siyasi şərait yarandı. Mayın 28-də Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan etdi. Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması Azərbaycan tarixində çox mühüm hadisə olub, torpaqlarımızın erməni təcavüzündən qorunacağına böyük ümidlər yaratmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə eyni vaxtda Qərbi Azərbaycan torpaqlarında - keçmiş İrəvan quberniyasının ərazisində işğalçı daşnak rejimi quruldu. Bu rejimi daşnaklar digər erməni siyasi təşkilatlarından ayrı, təkbaşına qurmuşdu. Belə ki, 1919-cu il avqustun 1-də açılan işğalçı rejimin parlamentinin 80 üzvündən 72-si (90 faizi) daşnak idi, yalnız eserlər partiyasına 4 yer verilmişdi. Bu, əslində parlament deyil, Daşnaksütyunun məclisi idi.¹⁴⁶ Daşnakların təkbaşına iqtidar qurmağı sübut edir ki, digər erməni siyasi partiyalarına nisbətən daha mütəşəkkil qüvvə kimi məhz daşnaklar Cənubi Qafqazda qondarma erməni dövlətinin qurulmasında maraqlı olan xarici dövlətlərdə, xüsusən İngiltərə və Rusiyanın hakim dairələrində özlərinə lazımı dayaq tapa bilmişdi. Qərbi Azərbaycanın bir hissəsində qurulmuş 30 aylıq (may 1918-

143. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərşəf, 1993, s. 39

144. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 68, v. 44

145. İbrahimova A.Z. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərafında / kayzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/5539/azərbaycan-xalq-cümhuriyyətinin-yaranması-ərafında.html

146. Uras E. Göstərilən əsəri, s. 674

noyabr 1920) işğalçı daşnak rejimi zamanı burada yaşayan azərbaycanlıların 60 faizi öldürüldü. Daşnaklar Gürcüstandan Borçalı və Axalkələki, Azərbaycandan isə Qarabağ, Naxçıvan və Gəncə əyalətinin bir qismini (Zəngəzuru – E.C.) tələb edirdi.¹⁴⁷ Lakin bu azğınlığa baxmayaraq müttəfiq dövlətlər – İngiltərə və Fransa daşnakların hərbi əməliyyatlarına yardım göstərməkdə davam edirdi.¹⁴⁸

1920-ci il aprelin 27-28-də rus-sovet ordusunun hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu Naxçıvanda onsuz da gərgin olan hərbi-siyasi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Aprelin 28-də 11-ci Qızıl ordunun hərbi şurası və Azərbaycan İnkilab Komitəsi Naxçıvana göndərdikləri teleqramda hakimiyyətin sovetlərə verilməsini tələb etdi. Naxçıvan İnkilab Komitəsinin sədri, sonra isə sədr müavini işləmiş İ.Ponomarev bu barədə Azərbaycan İnkilab Komitəsinə göndərdiyi məlumatda yazırdı: “1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvanı təmsil edən nümayəndəsi məni yanına çağırtdıraraq bildirdi ki, Bakıdan telefonqramma ilə aldığımız sərəncama əsasən hakimiyyət sovetlərə keçir. Siz yeni hökumət təşkil edin. Biz kommunistləri, sol cinahdan olan nüfuzlu şəxsləri təcili surətdə çağırırıq, tərkibi yeddi nəfərdən ibarət İnkilab Komitəsi yaratdıq. Lakin Bakıdan verilən sərəncamlara əsasən bir həftə ərzində İnkilab Komitəsinin sədri uç dəfə dəyişdirildi”.¹⁴⁹

Lakin Naxçıvan İnkilab Komitəsinin arxasında real siyasi və hərbi qüvvə durmadığı, daşnak fitnəkarlıqlarının və basqınlarının isə davam etdiyi bir şəraitdə Naxçıvan Müsəlman milli komitəsinin rəhbərliyi hakimiyyəti təhvil verməyə tələsmədi. Çünki yeni hakimiyyət Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətlərin əsl mahiyyətinə bələd olsa da, Naxçıvan məsələsinə

lösünə öz münasibətini hələ qəti olaraq bildirməmişdi.¹⁵⁰ Bunu 1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR Xarici İşlər komissarının müavini M.D.Hüseynovun daşnak rejiminin xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi notadan da aydın görmək olur. Notada deyilirdi: “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının fəhlə-kəndli hökuməti İnkilab Komitəsinin simasında sizdən tələb edir: 1) Qarabağ və Zəngəzuru öz qoşunlarımızdan dərhal təmizləyin; 2) Qoşunlarımızı öz sərhədlərinizə çəkin; 3) Milli qızılçılara son qoyun. Əks təqdirdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının İnkilab Komitəsi özünü sizinlə müharibə vəziyyətində hesab etmiş olacaqdır. Notaya cavab vermək üçün üç gün vaxt verilir”.¹⁵¹ Göründüyü kimi, notada Naxçıvanla bağlı heç nə deyilmirdi.

Sovet Rusiyasının Azərbaycan torpaqları ilə bağlı məsələdə tutduğu mövqe bir çox hallarda ABŞ və İngiltərənin, habelə daşnak hökumətinin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Elə bunun ifadəsi idi ki, sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.V.Çiçerin 1920-ci il iyunun 2-də rusların Qafqazdakı emissarı Q.Orconikidzeyə yazırdı: “Daşnak hökuməti ilə kompromisə nail olmaq bizim üçün vacibdir. Bu arada Azərbaycan hökuməti nəinki Qarabağ və Zəngəzuru, həm də Şərur-Dərələyəz qəzasını mübahisəli ərazi elan edir. Sonuncu heç vaxt, heç kim tərəfindən mübahisəli elan edilməmişdir, buranı hətta Müsavat hökuməti hamışa Ermənistanın kimi qəbul etmişdir. Onsuz Ermənistandan, demək olar ki, heç nə qalmır. Bakıda özünüzdən böyük nüfuzunuzdan istifadə edərək Azərbaycan hökumətinin Şərur-Dərələyəz qəzasının deyil, Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli hesab edilməyinə nail olmağımızı xahiş edirik”.¹⁵² Belə aydın olur ki, sovet hökumətinin bütün cidd-cəhdli Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazilər, Şərur-Dərələyəz qəzasının erməni ərazisi olduğunu Azərbaycan hökumə-

147. Cabbarlı H. Göstərilən məqaləsi, s. 135

148. Madatov Q. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-nin təşkil. Bakı: 1958, s. 39

149. AMEA Tarix İnstitutunun elmi arxivı, iş 1027, v. 105

150. Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 29

151. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 11, v. 27

152. ARPISSA. Surət fondu, inv. № 594

tinə qəbul etdirməkdən ibarət idi. Başqa sözlə, qondarma erməni dövlətinin ərazisinin Azərbaycan torpaqları, o cümlədən onun Naxçıvan bölgəsinin ərazisi hesabına genişləndirilməsi sovet Rusiyası üçün prioritet məsələyə çevrilmişdi.

1920-ci il iyunun 19-da N.Nərimanovun, P.Mdivaninin və b. imzaları ilə RSFSR Xarici işlər komissarı G.Çiçerinə və surəti Vladıqafqazda olan XI Qızıl ordu hərbi şurasının üzvü Q.Orconikidzeyə göndərilən teleqramda ermənilərin Azərbaycanın bütün ərazisi boyu törətdikləri qanlı qırğınlar və onun səbəb olduğu vəziyyət təhlil edilirdi: "Daşnak hökuməti Azərbaycanda öz qanunsuz işlərini davam etdirir... Daşnaklar tərəfindən onlarca kənd dağıdılmışdır. Müsəlman kəndliləri kütləvi surətdə daşnaklar tərəfindən doğranmışlar... Culfə və Naxçıvan rayonlarında müsəlmanların yurdları daşnaklar tərəfindən tutulmuş, bir ildən çoxdur ki, əlaqələr kəsilmişdir. Yerli əhali öz qüvvələri ilə daşnak hökumətinin əleyhinə çıxıb müdafiə mövqeyi tutmuşdur. Onlar bu mübarizədə öz qüvvələrinə və Türkiyə qoşunlarının gücünə arxalanırlar. Bizim qoşunlar bu yerləri azad etdikdən sonra həmin yerlər ancaq Azərbaycana birləşdirilməlidir".¹⁵³

Q.Orconikidze teleqramı elə həmin gün V.Lenin və G.Çiçerinə göndərmiş, Naxçıvanda vəziyyəti tamamilə təhrif edən öz fikirlərini də əlavə etmişdi: "Qarabağda və Zəngəzurdə sovet hakimiyyəti elan edilmişdir. Göstərilən ərazilər Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz hissəsidir. Naxçıvan bir neçə aydır üsyançı müsəlmanların əlindədir. Ümumiyyətlə, mənim fikrimcə, Azərbaycanın nümayəndəsini Moskvağa çağırıb onunla birlikdə Azərbaycana və Ermənistanə aid mübahisəli məsələləri həll etmək lazımdır".¹⁵⁴ Bu məlumatdan belə anlaşılır ki, sanki Naxçıvan Azərbaycan ərazisi deyildir və teleqramdakı məlumatın əksinə olaraq, Naxçıvanı

daşnaklar deyil, hansısa "üsyançı müsəlmanlar" ələ keçirmişlər. Bu, G.Çiçerinin təlimatı ilə hərəkət edən Q.Orconikidzenin elə ilk gündən antiAzərbaycan mövqə tutduğunun və sovet Rusiyası hökumətinin Azərbaycanı "mübahisəli əraziləri" məsələsində, o cümlədən Naxçıvan məsələsində ermənipərəst siyasətinin bariz göstəricisi idi.

Lakin ABŞ prezidenti V.Vilsonun "Qara dənizdən Aralıq dənizinədək Ermənistan" layihəsinin fikir ayrılığına səbəb olduğu sovet Rusiyasının hakim dairələrində həmin layihəni dəstəkləyənlər bilavasitə Lenin və Stalin tərəfindən sərt tənqid edilmişdi. Stalin 1920-ci il iyulun 8-də Orconikidzeyə "gəcə yarımadaq çatdırılsın" dərkənarı ilə göndərdiyi təcili teleqramda yazırdı: "Məncə əbədi ziqazqla hərəkət edərək iki tərəf arasında oynamaqla bir nəticə əldə etmək olmaz, tərəflərdən birini, hazırkı vəziyyətdə, əlbəttə ki, Azərbaycanla Türkiyəni qəti olaraq müdafiə etmək lazımdır. Mən Leninlə də söhbət etdim, o da etiraz etmədi. Stalin".¹⁵⁵

Ümumiyyətlə, sovet Rusiyasının bu dövrdə Cənubi Qafqazda milli məsələdə tutduğu riyakar mövqeyə təsir göstərən amillər sovet rəhbərliyində ermənipərəst və antitürk (həm də antiAzərbaycanlı) şəxslərin olması, Azərbaycanın Ermənistanə nisbətən daha tez sovetləşdirilməsi, Qərbi dövlətlərinin (ABŞ, İngiltərə, Fransa) Türkiyəyə qarşı münasibətlərində erməniləri dəstəkləməsi, rus hakim dairələrinin Türkiyə ilə münasibətlərdə səmimi olmaması (sovet xadimləri Türkiyə ilə münasibətlərdən istifadə edərək bolşevizmi bu ölkəyə də ixrac etmək arzusunda idilər – E.C.) və s. kimi təzadı faktorlar idi.

Halbuki həmin dövrdə sovet Rusiyası Türkiyədə Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə qurulan milli hökumətlə münasibətlərini inkişaf etdirmək istəyində olduğunu göstərən siyasət yürütməyə cəhd edirdi. Hətta Kommunist İnternasionalının İdarə heyəti 1920-ci il iyunun 29-da qəbul etdiyi "İran,

153. ARDA, f. 10, s. 3, iş 69, v. 181-187

154. Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970, с. 556-557

155. Perinçek M. Göstərilən məqaləsi, s. 134-135

Ermənistan və Türkiyənin əzələn xalq kütlələrinə” adlı müraciətində “erməni məsələsi”nə imperialist müdaxiləsini ittiham edir, “Ermənistanın kəndli və fəhlələri”nə xitabən deyirdi: “İllər boyu kürdlərin erməniləri öldürdüyündən dəm vurub sizi Sultana (Osmanlı sultanı – E.C.) qarşı mübarizəyə təhrik edən və bu mübarizədə hər gün mənfəət əldə edən xarici sərmayənin oynadığı oyunların qurbanı oldunuz. Müharibə dövründə onlar sizə müstəqillik vəd etməklə qalmadılar, tacirlərinizi, müəllimlərinizi, keşişlərinizi türk kəndlisinin torpaqlarını istəmək üçün qızıxdırdı. Beləcə erməni və türk xalqı arasında bu mübarizə davam edəcək, onlar isə bu mübarizədən daim mənfəət əldə edəcəklər; çünki sizlərlə türklər arasında gərginlik hökm sürdükcə, ingilis, fransız və amerikan kapitalistləri türkləri ermənilərin qiyamı ilə hədələyərək cilovlaya bilərlər, erməniləri isə kürd qırğınları təhlükəsi ilə qorxuda bilərlər”.¹⁵⁶

1920-ci ilin iyulunda Naxçıvan, Culfa və Ordubad əhalisinin Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Norimanova və Q.Orconikidzeyə göndərdiyi məktubda bildirilirdi ki, bu rayonlar (Naxçıvan, Culfa və Ordubad) bir-birindən aralı düşüb, ancaq yerli əhalinin gücü ilə daşnaklardan müdafiə olunurlar. Buna görə də həmin rayonlar Qızıl ordu tərəfindən azad olunmalı və bilavasitə Azərbaycana birləşdirilməlidir: “Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qızıl ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik”.¹⁵⁷

1920-ci il iyulun 28-də AK(b)P MK Siyasi Bürosu Naxçıvanda vəziyyəti müzakirə edərək, Azərbaycan İnkilab Komitəsinə tapşırırdı ki, Naxçıvan məsələsini prinsiplə şəkildə aydınlaşdırın, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında sərhədləri müəyyənləşdirsin və Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyətinin qurulmasına kömək göstərilməsi haqqında XI Qızıl ordunun

156. *Perinçek M.* Göstərilən məqaləsi, s. 132

157. *Hacıyev İ.* Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkili və əhəmiyyəti // “Qobustan” jurnali, Bakı: 1999, № 2, s. 10

hərbi-inkilab şurası ilə danışıqlar aparsın. Beləliklə, Qızıl ordu hissələrinə Naxçıvan ərazisini daşnak işğalçılarından təmizləmək əmri verildi. XI Qızıl ordunun 1-ci Qafqaz alayından olan 30 nəfərdən ibarət süvari dəstəsi 1920-ci il iyulun 27-də gecə, həmin ordunun “Yoldaş Trotski” adına 106-cı alayının süvari dəstələri isə iyulun 28-də Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. Onların ümumi sayı 300 nəfərdən artıq deyildi.¹⁵⁸ Sovet ordu hissələri Naxçıvana Zəngəzurdan keçərək Gorus, Şahbuz və Cəhri istiqamətindən keçib gəlmişdi.

Həmin gün M.Bəxtəşov, H.Səlimov, A.Qədimov, Q.Məmmədov, H.Əliyev, Ə.Əzimov, N.Nəcəfov, A.Kazımov, F.Mahmudbəyov və Y.Babayevdən ibarət tərkibdə bölgənin ali hakimiyyət orqanı kimi təsis edilən Naxçıvan İnkilab Komitəsi Azərbaycanın sovetləşdirilməsi prosesinin tərkib hissəsi olaraq, Naxçıvan Sovet Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Hərbi İnkilab Komitəsi ilə yanaşı, Naxçıvanda Hərbi Əmək Müdafiə Şurası yaradıldı. 1920-ci il oktyabrın 19-da Ordubadda, dekabrın 2-də isə Şərurda inkilab komitələri və yerli hakimiyyət orqanları təşkil edildi.¹⁵⁹

Beləliklə, Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan edildikdən sonra da bölgədə vəziyyət gərgin olaraq qaldı. Naxçıvan İnkilab Komitəsi yarandıqdan bir gün sonra, iyulun 29-da daşnak hökumətinə müraciət edərək sülh danışıqlarına başlamaq təklifini verdi və bu məqsədlə İrəvana üç nəfərdən – bir nəfər Qızıl ordudan, bir nəfər türk ordusundan və naxçıvanlı Əli Babayevdən ibarət nümayəndə heyəti göndərdi. Lakin daşnaklar nümayəndə heyətinin qarşısında Naxçıvanın qeyd-şərtsiz erməni hakimiyyətinə tabe olması tələbini qoydular. Bu əzmiş kimi, onların tələbinə görə, naxçıvanlılar daşnaklara 7 min ədəd tüfəng, hər bir tüfəng üçün 80 ədəd güllə, Naxçıvanda olan bütün top və pulemyotları, habelə 300 min pud buğda, 300 yəhərli at, 200 baş qoşqu heyvanı verməli

158. *Sadıqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 32

159. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə. Cild 2. Naxçıvan: 2005, s. 175

idi.¹⁶⁰ Daşnaklar nümayəndə heyətinin sülhsevər çağırışlarına, ciddi xəbərdarlıqlarına əhəmiyyət verməyərək onları həbs edib İrəvana göndərdilər. Yalnız Naxçıvan İnqilab Komitəsinin nümayəndə heyətinin həbsinə qarşı kəskin etirazından sonra nümayəndələr azad edilərək Şahtaxtıya qaytarıldı.

Türk generalı V.Ünüvarın ermənilərin iyulun 19-da Naxçıvan Milli şurasına göndərdiyi tələbləri barədə verdiyi məlumat və yuxarıdakı məlumatın müqayisəsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, daşnak hökuməti həm Naxçıvanın yerli hakim dairələri, həm də sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Naxçıvan İnqilab Komitəsi qarşısında mahiyyətə eyni tələblər (Naxçıvanın qeyd-şərtsiz və ağır təminat ödəməsi ilə daşnaklara könüllü təbə olması – E.C.) qoymuşdu. Lakin hər iki halda belə, daşnak hökuməti hətta ingilislərin və amerikalıların köməyi ilə Naxçıvanı müvəqqəti işğal etdikləri vaxtda belə bu qədər sərt tələblərlə çıxış etməmişdilər.

Naxçıvan İnqilab Komitəsi daşnakların tələbinə qəti etiraz etmiş və o zaman Şahtaxtı kəndində yerləşən erməni qoşunlarının rəisinə avqustun 1-də aşağıdakı məzmununda məktub təqdim etmişdi: "Naxçıvan rayonunun əhalisi monarxist üsulidarəsinin zəncirini birdəfəlik öz boynundan atmışdır və daşnakların bizi əsarət altına alıb qul etmək üçün hər hansı cəhdinə cavab verməyə hazırdır. Naxçıvan rayonunun əməkçi xalqı özünü RSFSR-lə ittifaqa girmiş Azərbaycan Sovet Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdir. Xalq heç vaxt erməni zəhmətkeşləri ilə düşmənçilik etməmiş və etməyəcəkdir. Ancaq qəddar, zülmkar daşnaklara qarşı mübarizəni davam etdirəcəkdir".¹⁶¹

Şübhəsiz ki, ermənilərin belə ağızlaşmasına səbəb Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Naxçıvanın müvəqqəti himayəsinə qalması və ərazisi məsələsində sovet Rusiyasının da daşnakların mənafeyinə cavab verən siyasət

yürütməsi olmuşdu. 1920-ci il avqustun 10-da RSFSR-lə daşnak rejimi arasında imzalanan müvəqqəti sülh sazişinə görə Şahtaxtı və Culfa, habelə Şahtaxtı-Culfa dəmir yolu hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməmək şərti ilə ermənilərin nəzarətində qalırdı. Müqavilə 6 bənddən ibarət idi və bunlardan dördü şüni şəkildə mübahisəli elan edilmiş Azərbaycan torpaqlarına aid idi. Müqavilənin 2-ci bəndi aşağıdakı məzmununda idi: "Ermənistan Respublikası qoşunlarının yerləşdirilməsi üçün bu sazişlə müəyyən edilmiş zolaqlar istisna olmaqla, mübahisəli vilayətlər olan Qarabağ, Zəngəzur qəzası və Naxçıvan diyarı RSFSR qoşunları tərəfindən tutulur". Müqavilənin 3-cü bəndinə əsasən isə Naxçıvan və Zəngəzur daşnaklara verildi.¹⁶² Bu, Lenin hökumətinin, öz sələfi kimi, Naxçıvanla bağlı iddialarında erməniləri müdafiə etdiyinin, hətta ona düşmən münasibət bəsləyən daşnakların Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinə loyallıq etdiyinin sübutu idi. Halbuki elə həmin gün Naxçıvan İnqilab Komitəsinin Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanova göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdir".¹⁶³ Lenin daşnaklarla bağladığı 10 avqust müqaviləsini nəzərdə tutaraq Moskvada danışıqlar aparın Türkiyə nümayəndələri Bəkir Sami bəy və Yusuf Kamal bəy "Biz müqavilə bağlamaqla səhv etdiyimizi başa düşdük və səhvimizi düzəldəcəyik. Biz düzəldə bilməsək də, siz düzəldərsiniz", – desə də, sovet Rusiyası rəhbərliyinin sonrakı addımları onun bu sözlərində səmimi olmadığını göstərdi.¹⁶⁴

1920-ci ilin avqustunda Naxçıvan bölgəsinin əsas hissəsi

162. ARPISSA, f. 158, s. 6, iş 7, v. 33; Hacıyev İ. Behbud ağa Şahtaxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2016, s. 34, 41-42

163. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 2, s. 175

164. *Cebesoy A.F.* Moskova Hətıraları. Kültür və Turizm Bakanlığı, Ankara: 1982, s. 89; *Tengirşenik Y.K.* Vatan Hizmetinde. Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1981, s. 158

160. ARPISSA. Sürət fondu, inv. № 397

161. *Sadıqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 33

məhz sovet Rusiyasının ermənipərəst siyasətinin və bölgədəki Qızıl ordu hissələrinin fəaliyyəti və ya fəaliyyətsizliyi nəticəsində daşnakların nəzarəti altına keçmişdi. Sovet hakimiyyətinin elan edildiyi ərazi yalnız Naxçıvan şəhərini və şəhərin ətrafındakı kəndləri əhatə edirdi. Əvəzində Qızıl ordu rəhbərliyi Naxçıvanda siyasi repressiyalara başlamışdı. Avqustun 22-də Naxçıvan İnqilab Komitəsinin iclasına sədrlik edən zabit N.Fyodorov komitəni xanların, bəylərin, varlıların mənafeyini müdafiə etməkdə ittiham edərək onun fəaliyyətini kəskin tənqid etmişdi. Onun bu sərə çıxışı İnqilab Komitəsinin sədr müavini Həbib bəy Səlimovun XI Qızıl ordunun hərbi qərar-gahı tərəfindən həbs edilərək, Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasında və keçirdiyi əməliyyatlarda xüsusi xidmətləri olduğuna görə "sosializm cəmiyyətinin düşməni kimi" güllələnməsi ilə nəticələndi. Qeyd edək ki, 1920-ci ilin iyununda Qarabağda XI Qızıl ordunun üstün qüvvələri qarşısında geri çəkilməyə məcbur olmuş 2 min nəfərə yaxın Azərbaycan Milli Ordusunun əsgər və zabitlərinin bir hissəsi Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində qalmışdı. Milli Ordunun tanınmış generallarından olan Həbib bəy Səlimov sovet hakimiyyəti tərəfinə keçib, hətta İnqilab Komitəsinin tərkibinə də daxil olaraq bu qurumun sədr müavini seçilmişdi.

1920-ci il avqustun 29-da XI Qızıl ordunun Qafqaz alayının komandiri Starovun və Fyodorovun iştirakı və sədrliyi ilə keçirilən İnqilab Komitəsinin növbəti iclasında Müsəlman milli komitəsinin rəhbərləri Cəfərqulu xanın, Rəhim xanın və onun oğlu İsgəndər xanla bağlı məsələ müzakirə edilmişdi. Qeyd edək ki, Cəfərqulu xan Milli komitənin yaradılmasında, Naxçıvan bölgəsinin erməni təcavüzündən qorunmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdi və Naxçıvanda böyük nüfuzə sahib idi. Lakin İnqilab Komitəsi əmlakları müsadirə olunmaqla Cəfərqulu xanı və Rəhim xanı həbs edərək XI Qızıl ordunun hərbi tribunalına vermək barədə qərar qəbul etmiş, İsgəndər xanın Təbriz şəhərində yaşadığı nəzərə alınaraq, onun

öz əmlakını götürüb Naxçıvan şəhərini tərk etməsinə icazə verilmişdi.¹⁶⁵

1920-ci ilin avqustunda Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və XI Qızıl ordu Hərbi İnqilab Şurasının qərarı ilə Bahadır Vəlibəyov Naxçıvana fəvqəladə komissar təyin olundu.¹⁶⁶ Rusiyada təhsil almış, orada inzibati orqanlarda fəaliyyət göstərmiş və XI Qızıl ordu üçün etibarlı şəxs sayılan B.Vəlibəyovun fəvqəladə komissar kimi göstərdiyi antimillil fəaliyyət, S.Sadiqovun "Əslində heç bir ehtiyac olmadan bütün səlahiyyətlərə malik fəvqəladə komissarlığın fəaliyyətinin gücləndirilməsində başlıca məqsəd Naxçıvanı siyasi fırıldaqçılar və kələk yolu ilə "öz əlimizlə" Ermənistan "peşqəş" etməkdən ibarət olmuşdu", – fikrinin həqiqət olduğunu sübut edir. 1920-ci ilin dekabrın 23-də B.Vəlibəyovun İrəvana gedərək Naxçıvandakı vəziyyət barədə məhz Ermənistan İnqilab Komitəsinə məruzə etməsi və bu komitə tərəfindən onun Naxçıvana fəvqəladə komissar təyin olunması həmin həqiqəti təsdiqləyən daha bir faktdır.¹⁶⁷

Rusiyanın daşnakları həvəsləndirən siyasət yürütməsinin nəticəsi idi ki, ermənilər 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində Ordubad üzərinə qəfil hücum keçdi. Yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi, Ordubad ermənilər tərəfindən qarət olundu. Yalnız sentyabrın 18-də Naxçıvandakı türk əsgərlərinin və yerli könüllü hərbi dəstələrin birgə fəaliyyəti nəticəsində erməni ordusu Ordubaddan qovulub çıxarıldı. 1920-ci ilin avqust-noyabr aylarında ermənilərə qarşı hərbi əməliyyatların uğurla nəticələnməsində A.Şadlinskiyin "Qırmızı Tabor" dəstələrinin böyük xidmətləri olmuşdu. 1920-ci il noyabrın 7-də daşnakların hücumuna cavab olaraq XI Qızıl ordunun Qafqaz alayının hissələri, türk qoşun dəstələri, yerli əhalidən təşkil olunmuş 1500 nəfərlik könüllü əsgərlər ilə birlikdə

165. NMRDA, f. 63, s. 1, iş 4, v. 1-2, 34

166. ARDA, f. 379, s. 25, iş 2, v. 8

167. Sadiqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 42, 45-46

"Qırmızı Tabor" dəstələri, həmçinin İrandan Naxçıvana qayıtmış üsyançı Şəhur qaçqınlarının düşməne qarşı əks-hücum əməliyyatı Şəurun azad edilməsi, qaniçən daşnak generalı Şelkovnikovun 2500 nəfərlik diviziyasının əsir alınması ilə nəticələnmişdi.¹⁶⁸

Bu dövrdə Naxçıvanın tarixən həmişə tərkibində olduğu Azərbaycanın ərazisi kimi qorunub saxlanılmasında, Naxçıvan məsələsinin xalqımızın mənafeyinə uyğun həll edilməsində dövrün tanınmış ictimai-siyasi və dövlət xadimi Behbud ağa Şah-taxtinskiyin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1920-ci il mayın 19-da Azərbaycan İnkilab Komitəsinin qərarı ilə Ermənistanla danışıq aparmaq üçün N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə yaradılan 5 nəfərlik nümayəndə heyətinə B.Şah-taxtinski də daxil idi. O, 1920-ci ilin iyununda Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı, iyulun 15-də isə RSFSR-lə danışıqlarda Azərbaycan SSR-in fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı B.Şah-taxtinski N.Nərimanovun tapşırığı ilə ermənilərin Naxçıvana dair əsassız ərazi iddialarının qarşısının alınması üçün ciddi iş aparmışdır.¹⁶⁹

RSFSR-lə daşnak rejimi arasındakı 1920-ci il 10 avqust müqaviləsindən xəbərlənən B.Şah-taxtinski üç gün sonra, avqustun 13-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.Leninə və Xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerinə göndərdiyi teleqramda birmənalı şəkildə göstərirdi ki, "bu müqavilə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti erməni xalqı arasında nüfuzunu daha da artırdı". O, Naxçıvanın daşnaklara verilməsinə qətiyyətli pisləyərək, bu siyasətin Naxçıvana ağır zərbə olacağını və bunun heç bir vəchlə baş tutmayacağını qəti şəkildə bildirdi. G.Çiçerinə göndərilən teleqramda deyilirdi: "Sovet Rusiyası

xalqın tələbinin əksinə olaraq Naxçıvanı daşnaklara verir, halbuki bu yerli müsəlmanların fiziki məhvi təhlükəsini yaradır, çünki daşnak Ermənistanında yüzlərlə müsəlman kəndi dağıdılmışdır".¹⁷⁰

Behbud ağa habelə Leninə məktubunda Naxçıvanın ermənilərə verilməsinin yolverilməzliyini də 7 maddədən ibarət əsaslandırılmış müddəalarla diqqətə çatdırmışdı. O, Naxçıvan ərazisinin daşnak Ermənistanına verilməsinin Şah-taxtı-Maku, Şah-taxtı-İrəvan və Culfa-Təbriz dəmir yollarının sovet dövlətinə nəzarətin çıxmasına, Qərbi dövlətlərinin regionda nüfuzunun artmasına şərait yaradacağına, bölgədə sovet hökumətinə münasibətin pisləşməsinə səbəb olacağını siyasi cəhətdən əsaslandırmışdı. Məktubda deyilirdi: "Naxçıvan diyarının əhalisi bir neçə il ərzində daşnaklardan özünün müstəqilliyini qoruyub saxlamışdır. Bütün ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, onlar bu diyarı ələ keçirə bilməmişlər. İngiltərənin işə qarışmasına ehtiyac yaranmışdır ki, o da öz qoşunları ilə diyarı tutmuş və əhalinin açıq etirazlarına baxmayaraq, onu zorla daşnaklara vermişdir. Lakin ingilis qoşunları buradan getməli olduqda dərhal üsyan baş verdi. Çoxsaylı topları, pulemyotları və zirehli texnikası olan nizami daşnak qoşunları darmadağın edildi... Əməkçi xalq əldə silah üç il ərzində qanlı mübarizə apararaq daşnaklardan azad olmuş və Azərbaycanla birləşməyə nail olmuşdur. Nəhayət, hazırda heç bir erməninin olmadığı bu diyarın daşnaklara verilməsi ümumilikdə qəbul edilmiş xalqların müqəddəratını özlərinin həll etməsi prinsipinin və sovet Azərbaycanının hüquqlarının açıq-aşkar pozulmasıdır".¹⁷¹

B.Şah-taxtinskiyin Naxçıvan məsələsindəki mübarizə və prinsiplər mövqeyi N.Nərimanovuna əsgin göndərdiyi 1920-ci il 8 sentyabr tarixli teleqramında yüksək qiymətləndirilmişdi. Məhz

168. Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 36-38

169. Hacıyev İ. Behbud ağa Şah-taxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri, s. 27-32

170. ARPISSA, f. 609, s. 1, iş 71, v. 14; Hacıyev İ. Behbud ağa Şah-taxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri, s. 35-41

171. ARPISSA, f. 609, s. 1, iş 71, v. 14-15; Hacıyev İ. Behbud ağa Şah-taxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri, s. 35-37

bu dəstəyin ifadəsi idi ki, Behbud ağa sonrakı mərhələdə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanması uğrunda mübarizəsini inadla davam etdirdi. O, V.Leninə göndərdiyi, Naxçıvan məsələsi və ümumiyyətlə, sovet Rusiyasının bölgədəki ikiüzlü siyasəti ilə bağlı öz fikirlərini 1920-ci il 8 sentyabr tarixli ikinci məktubunda daha açıq və qətiyyətlə ifadə etmişdi: "Ermənistan Rusiya ilə ittifaqdan imtina edir... və nəinki öz müstəqilliyini qoruyur, hətta Rusiyadan yeni ərazilər alır. Rusiya Ermənistanla bilavasitə Azərbaycanla bağlı məsələlər müzakirə edir, lakin Azərbaycanın bundan xəbəri yoxdur". O, hətta Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu, Qərbi Azərbaycanda isə antisovet mövqə nümayiş etdirən daşnak rejiminin mövcudluğunu davam etdirməsi şəraitində belə, Rusiyanın bölgədəki siyasətinə uyğun olaraq Qızıl ordunun da ermənipərəst mövqə tutduğuna işarə edərək bildirirdi ki, "Qızıl ordu bütün qüvvəsi ilə hətta Ermənistanla sərhəd vilayətlərdə belə müsəlman əhalisini tərk edir. Halbuki daşnakların daimi hücumlarının müsəlman əhalisinin fikri mövcudluğunun qəti təhlükə qarşısında qoyduğunu görmək çətin deyil". Sovet Rusiyasının yalnız Naxçıvan məsələsində deyil, bütövlükdə Azərbaycanda yürütdüyü müstəmləkəçi siyasətinin ifşası baxımından çox mühüm sənəd olan bu məruzədə B.Şahtaxtinski bu siyasəti çəkinmədən, açıqdan-açığa ittiham edir: "Təəssüf ki sovet hakimiyyətinin işi formaca inqilabı, nəticə etibarilə mürəccə olmuşdur... Azərbaycan əhalisi əvvəlcə belə fikirləşirdi ki, Bakıdakı sovet siyasəti yerli hakimiyyətdə olanların işidir. Əhali Moskvaya inanırdı... Lakin burada da tezliklə ümitsizliyə düşər oldu".¹⁷² Məktubun B.Şahtaxtinskinin məhz özünün iştirakı ilə RSFSR-lə Azərbaycan SSR arasında danışıqların aparılması və müqavilənin imzalanması (1920-ci il, 29-30 sentyabr) ərəfəsində göndərilməsi Behbud ağanın milli məsələdə ədalətli, barışmaz və prinsipial mövqeyə, geniş dünyagörüşə,

172. ARPİSSA, f. 1, s. 1, iş 2a, v. 1-8; *Hacıyev İ.* Behbud ağa Şahtaxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri, s. 37-38, 41

siyasi uzaqgörənliyə malik, vətənpərvər, savadlı, qorxmaz bir siyasətçi və diplomat olduğunu bariz şəkildə sübut edirdi.

Azərbaycan hökumətinin ısrarlı tələblərindən sonra, 1920-ci il oktyabrın əvvəllərində Ordubad qəzasının ərazisi, dekabrın əvvəllərində isə Şorur qəzası Qızıl ordu hissələri tərəfindən daşnaklardan təmizləndi. Lakin sovet Rusiyası erməniləri razı salmaq naminə bölgədə riyakar siyasət yürütdürdü. Belə ki, 1920-ci il sentyabrın 29-da özünün fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə yaradılan Azərbaycan SSR-lə xarici ticarətin, poçt, teleqraf və radioteleqram idarələrinin, ərzaq, iqtisadi və maliyyə siyasətinin birləşməsinə dair, sentyabrın 30-da isə hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında və hərbi dəniz məsələlərinə dair müqavilələr (müqavilələri RSFSR Xalq Xarici İşlər komissarı G.Çiçerin və Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı, Azərbaycan SSR-in RSFSR-dəki fəvqəladə nümayəndəsi B.Şahtaxtinski imzalamışdı) bağlasa da,¹⁷³ oktyabrın 28-də RSFSR-lə daşnak rejimi arasında yeni müqavilə imzalandı. Bu müqavilədə də Azərbaycanın rəyi nəzərə alınmadan Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanına güzəşt edilirdi. Sovet Rusiyası bu yolla Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurmaq üçün zəmin hazırlamaq, ermənilərin rəğbətini qazanmaq istəyirdi. O, öz maraqlarına uyğun antiantanta mövqeyi tutan Türkiyə ilə açıq münafiqəyə girməkdən çəkinməyə də, gələcəkdə Azərbaycanla eyni milli-etnik, tarixi-mədəni bağlılığa malik olan Türkiyə arasında bilavasitə sərhədlərin olmasına imkan verməmək üçün işğalçı daşnak rejiminin yerində formal olaraq ermənilərə məxsus sovet hakimiyyəti qurmaqla Qərbi Azərbaycanı sovetləşdirmək siyasətini sürətləndirdi. Heç şübhəsiz ki, daşnaklarla imzalanmış 10 avqust və 28 oktyabr müqavilələrində sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerinin və onun milliyətçə erməni olan müavini L.Qaraxanın "mühüm" rolu olmuşdu. Hətta G.Çiçerinin türklərin guya erməniləri qarşı qanlı

173. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 2, s. 294

quğınlar törətdiyi barədəki yalançı hay-küyünə İ.Stalin 1920-ci il noyabrın 3-də göndərdiyi teleqramda belə cavab vermişdi: "Türklərin ermənilərə hücumlarının miqyası ilə bağlı şeyiələr Antanta casusları tərəfindən məqsədli şəkildə şişirdilməkdədir. Niyə şeyiələrə qulaq asırımsız? Sakit davranın..."¹⁷⁴

Sovet qoşunları Azərbaycanı işğal etdikdən sonra süni olaraq "mübahisəli" elan edilməmiş ərazilərin ermənilərin keyrini həlli istiqamətində fəal iş aparılırdı. Bu işdə İ.Stalinlə Q.Orconikidzenin mövqeləri həlledici rol oynamaqda idi. Qərbi Azərbaycanda (indi Ermənistan adlandırılan ərazidə – E.C.) sovet hakimiyyətinin elan edilməsindən bir gün sonra, 1920-ci il noyabrın 30-da AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının Q.Orconikidze, S.Ter-Danielyan, Y.Stasova, A.Serebrovski, V.Yeqorov, Q.Kaminski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov, M.Qasimov və başqalarının iştirakı ilə keçirilən birgə iclasının ərazi məsələlərinə dair qərarında deyilirdi: "Sovet Azərbaycanı ilə sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir. Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi sovet Ermənistanının ayrılması ərazisidir. Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəddəratını təyin etmək üçün tam hüquq verilir..."¹⁷⁵ Həmin qərara uyğun olaraq Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr 1920-ci il tarixli bəyanatı ilə Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanə verildiyinin elan edilməsi erməniləri daha da fəallaşdırdı. Bunun ardınca RSFSR-lə Ermənistan SSR arasında imzalanan 2 dekabr 1920-ci il tarixli müqavilənin 3-cü maddəsində İrəvan quberniyasının bütün əraziləri, o cümlədən Zəngəzur qəzası Ermənistan ərazisi kimi tanınırdı. Müqavilədə Naxçıvan Ermənistan ərazisi kimi göstərilməyə də, Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr bəyanatı və müqavilədəki keçmiş İrəvan quberniyasının bütün ərazilərinin Ermənistanə verildiyi ifadəsi Naxçıvan məsələsində qeyri-müəyyənlik və əhalidə haqlı narahatlıq yaratmışdı.

174. *Perinçek M.* Göstərilən məqaləsi, s. 140

175. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 15, v. 6-7

Tarixi Azərbaycan torpaqlarının ədalətsizcəsinə sovet rejimi tərəfindən ermənilərə hədiyyə edilməsinin ifadəsi olan bu qərarın icrası ermənilərin illərdən bəri uğrunda silahlı mübarizə apardığı amalın – Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tam işğalının asanlıqla gerçəkləşməsi demək olacaqdı. Naxçıvanın erməni işğalına verilməsi ilə bağlı iş Ermənistanə sovet hakimiyyətinin qurulmasından əvvəl aparılmışdı. Belə ki, Naxçıvanın fəvqəladə komissarı B.Vəlibəyov Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr bəyanatının Ermənistanə sovet hakimiyyətinin qurulmasından əvvəl hazırlandığını etiraf etmişdi.¹⁷⁶

Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 1 dekabr bəyanatı və RSFSR-lə Ermənistan SSR arasındakı 2 dekabr 1920-ci il müqaviləsinin 3-cü maddəsi Naxçıvanda həyəcanla və xalq kütlələrinin böyük etirazı ilə qarşılandı. Məhz buna görə dekabrın 15-də Naxçıvana göndərilən Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski burada əhalinin Azərbaycan İnqilab Komitəsinin bəyanatı haqqında narahatlığını bölüşdü və Naxçıvan əhalisinin bölgəni erməni təcavüzündən qorumaq istiqamətində səfərbər olunması istiqamətində zəruri addımlar atdı. Bu addımlar özünü daha çox, sovet Rusiyası rəhbərliyinin ermənilərin mənafeyinə cavab verən siyasətinin ifşasında və əhalinin öz könüllü müdafiə dəstələri ilə Türkiyənin fəal hərbi dəstəyinin birləşdirilərək Naxçıvanın müdafiəsinə yönəldilməsinin erməni idarəçiliyinə verilməsinin qarşısının alınmasında yeganə yol olduğu barədə səmərəli təbliğatda ifadə olunurdu.¹⁷⁷ Behbud ağa həmcinin, Naxçıvan şəhərində Şəhur-Dərələyəz və Ordubad əhalisinin mitinqlərini də keçirmiş, bu mitinqlərdə əhali Naxçıvanın Azərbaycan SSR qoymuluğunda müstəqil sovet respublikası kimi təşkil edilməsi arzusunda olduğunu bildirmişdi. Mitinqlərin nəticələri barədə Azərbaycan və Ermənistan İnqilab Komitələrinə müvafiq məlumatlar verilmişdi.¹⁷⁸

176. NMRDA, f. 314 s. 1, iş 14, v. 21; *Sadıqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 43-44

177. NMRDA, f. 314 s. 1, iş 14, v. 21

178. *Sadıqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 45

Naxçıvanın Ermənistanı verilməsi barədə sovet Rusiyasının və onun təzyiqi ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin tutduğu yanlış mövqeni əlində əsas tutan Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 26-da Naxçıvan haqqında geniş bəyanat verərək Naxçıvanın "kənnüllü" surətdə Ermənistanı birləşdiyini bildirmişdi. Əslində bu bəyanatda Naxçıvan Respublikasının müstəqilliyi ideyasının özü rədd olunmuşdu. Lakin Naxçıvan əhalisinin bu dinc erməni işğalına qarşı mütəşəkkil şəkildə kəskin və qəti etirazlarını bildirməsi, təsirsiz qalmadı Naxçıvana öz müqəddəratını müstəqil təyin etmək hüququ verən yeni sənədin elan edilməsi ilə nəticələndi. Cəmi 2 gün sonra, dekabrın 28-də Ermənistan İnqilab Komitəsi verdiyi bəyanatla Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığını və ona qarşı ərazi iddialarından imtina etdiyini bildirdi.¹⁷⁹

Qeyd edək ki, 28 dekabr bəyanatı ilə Naxçıvan Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi yox, "müstəqil sovet respublikası" kimi tanınırdı. Bu isə, ermənilərin Naxçıvanla bağlı işğal planlarından birdəfəlik əl çəkmədiyini göstərirdi. Çünki RSFSR-in Ermənistanıdakı nümayəndəsi Boris Leqranın başçılığı ilə ermənilər 1921-ci il yanvar ayının ilk günlərində Şərur bölgəsinin bir sıra kəndlərində mitinqlər keçirmişdilər. Bu mitinqlərin təşkilində məqsəd guya yerli əhalinin Naxçıvanın Ermənistanı birləşməyinin tərəfdarı kimi göstərilməsi idi. Lakin bölgədəki türk hərbi komandanlığının sərt mövqeyi bu təxribatın iflası uğraması ilə nəticələndi.¹⁸⁰ Bu həmin B. Leqrın idi ki, 1920-ci il oktyabrın 7-də G.Çiçerinə və S.Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramda erməni hökumətinin Sevr müqaviləsinə istinad edərək Türkiyə torpaqlarını silah gücünə işğal etmək istəklərinin bütünlüklə rədd edilməli olduğunu bildirmişdi.¹⁸¹

1921-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və RSFSR nümayəndələrinin Azərbaycan və Ermənistan

inqilab komitələrinin bəyanatlarına münasibətlə bağlı keçirdiyi rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90 faizi diyarın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi.¹⁸² Bu, Zəngəzurun işğalından sonra Naxçıvanın qəsb olunması ilə bağlı planlarını bir qədər təxirə salmaq məcburiyyətində olan ermənilərin arzusuna ciddi zərbə idi. Türkiyənin diplomatik yardımı, Azərbaycan rəhbərliyinin ciddi səyləri ilə yanaşı, məhz bu rəy sorğusunun nəticələri sonradan Naxçıvanın muxtariyyət statusunda Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub-saxlanılması uğrunda aparılan mübarizədə, Naxçıvana Azərbaycanın himayəsində muxtariyyət statusunun verilməsini təmin edən müqavilələrin imzalanmasında və statusun tam şəkildə rəsmiləşdirilməsində son dərəcə mühüm hüquqi və sosial-siyasi amil oldu.

Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski ermənilərin Naxçıvana dair əsassız ərazi iddialarının qarşısının alınması sahəsindəki əsas fəaliyyəti bir tərəfdən 1920-ci ilin avqust-dekabr aylarında Naxçıvanın erməni ərazisi kimi tanınmasına və bölgənin yenidən erməni işğalına verilməsinə qarşı naxçıvanlıların mübarizəsinə əslində başçılıq etməsi, digər tərəfdən Naxçıvan məsələsində sovet Rusiyasının mövqeyinin tarixi ədalətə doğru dəyişməsi uğrunda diplomatik mübarizə aparması və buna nail olmasında özünü göstərirdi. Belə ki, o, Moskva müqaviləsi imzalanmamışdan əvvəl, 1921-ci ilin fevral-mart aylarında RSFSR-lə Türkiyə arasında Moskvada aparılan danışıqlarda Azərbaycan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi kimi iştirak etmiş, Naxçıvan məsələsinin Azərbaycanın mənafeyinə uyğun həllini tapması və müqaviləyə daxil edilməsində mühüm rol oynamışdı. B.Şahtaxtinski martın 1-də V.Leninə ünvanladığı məktubda Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ mahallarının gələcəyi ilə bağlı narahatlığını diqqətə çatdırmış, Naxçıvan bölgəsi ilə əlaqədar konkret təklif-

179. *Cəfərli E.Y.* Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münasibəti, s. 233

180. *Sadıqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 47-49

181. *Perinçek M.* Göstərilən məqaləsi, s. 133

182. *Musayev İ.* Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), s. 341-342

lər irəli sürmüşdü. Məktubda, həmçinin Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ, Zaqatala, Borçalı, Qarayazı düzü, Dağıstan və Şimali Qafqaz müsəlman xalqlarının gələcək taleyindən söhbət açılırdı. Məktuba adları çəkilən ərazilərin coğrafiyası, əhalisinin milli tərkibi, sayı haqqında arayışlar əlavə edilmiş, Cənubi Qafqazda ərazi sərhədləri ilə, xüsusən Naxçıvanla bağlı mühüm təkliflər irəli sürülmüşdü. Həmin təkliflər Leninin diqqətini cəlb etmiş və martın 7-də onun dərkənarı ilə müzakirə üçün RK(b)P MK Siyasi Bürosuna göndərilmişdi.¹⁸³ Siyasi Büro 1921-ci il martın 16-da Behbud ağanın təkliflərini nəzərə almaqla müzakirələr aparıqdan sonra Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan Sovet Respublikasının təşkili barədə qərar qəbul etmişdi. 1921-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Qars konfransında eyni adlı müqavilənin imzalanmasına dair aparılan danışıqlarda B.Şahtaxtinski Azərbaycan SSR-in nümayəndəsi olmuş, Naxçıvanla bağlı məsələnin uğurlu diplomatik həllində mühüm xidmətlər göstərmişdi.¹⁸⁴

Beləliklə, son dərəcə gərgin bir tarixi mərhələ olan 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri soyqırım və deportasiya siyasətindən sonra Naxçıvanın tarixi taleyini – yəni onun Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi kimi qalma imkanlarını 1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələri həll etdi.

Türkiyə ilə RSFSR arasında Moskvada aparılan danışıqlar nəticəsində 1921-ci il martın 16-da bağlanmış dostluq və qardaşlıq haqqında müqavilə 16 maddədən ibarət idi. Müqavilə Birinci Dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlərin dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda apardıqları siyasətin fonunda Rusiya və Türkiyənin öz varlıqlarını və suverenliklərini möhkəmləndirmək istiqamətində qarşılıqlı razılığa ruhunda idi. Eyni zamanda müqavilə Rusiyanın Türkiyənin müqavilənin 1-ci maddəsində göstərilmiş coğrafi koordinatlar

daxilində ərazi bütövlüyünü və Türkiyədə yeganə qanuni hökumət kimi Böyük Millət Məclisi Hökumətini tanımaqla, bunun qarşılığında Türkiyənin Cənubi Qafqazdan mümkün olduğu qədər sıxışdırılması siyasətini aydın şəkildə özündə ehtiva edirdi. Təsədüfi deyildi ki, ilk maddədə həmçinin, Türkiyəyə müharibədə qalib gəlmiş dövlətlərin zorla qəbul etdirməyə cəhd edəcekləri hər hansı müqaviləni, hətta beynəlxalq aktları belə iki tərəfin də tanımaması razılaşdırılırdı. Bu müddəə, faktiki müttəfiq dövlətlərə qarşı Rusiya-Türkiyə siyasi mövqe birliyini rəsmiləşdirirdi. Bundan başqa, 4-cü maddədə göstərilirdi ki, “Razılığa gələn tərəflər Şorq xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı ilə Rusiya zəhmətkeşlərinin yeni sosial quruluş uğrunda mübarizəsi arasında yaxınlıq olduğunu təsdiq edərək bu xalqların azadlıq və istiqlaliyyət hüququnu, həmçinin onların öz arzularına uyğun idarə forması seçmək hüququnu rəsmən təsdiq və etiraf edirlər”. Artıq Cənubi Qafqazı öz işğal altına almış sovet Rusiyası bu maddə ilə Türkiyəni bu bölgədən faktiki olaraq sıxışdırıb çıxarır və Böyük Millət Məclisi Hökumətinə Cənubi Qafqaz respublikalarının sovet siyasi idarəçilik rejiminə keçirilməsini qəbul etdirirdi. Belə ki, 8-ci maddədə tərəflərin bir-birinin ərazisində mövcud dövlətə qarşı mübarizə aparacaq qüvvənin yerləşdirilməməsi öhdəliyi müəyyənləşdirilir, Cənubi Qafqazla bağlı ayrıca xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, “Rusiya və Türkiyə qarşılıqlı şərtlərlə Qafqazın sovet respublikalarına münasibətdə də üzərlərinə belə öhdəlik götürürlər”. Bu, faktiki olaraq Türkiyənin Cənubi Qafqazdan əlini üzməsi anlamına gəlirdi. Əvəzində 7-ci maddə ilə Rusiya Türkiyə ərazisində hər hansı kapitulyasiya rejimini tanımamaq öhdəliyi götürürdü.¹⁸⁵

Moskva müqaviləsinin 2-ci maddəsi Batum və ətrafının Gürcüstan, 3-cü maddəsi isə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi təşkil etməsi məsələsini həll edirdi. Qarşı-

183. Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 52

184. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 2, s. 28

185. Günürü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan: 2004, s. 25-28

lığında Türkiyə Batum limanından heç bir vergi ödəmədən istifadə etmək hüququnu saxlayırdı. Əvəzində 5-ci maddədə Qara dənizin və boğazların beynəlxalq statusunun sahil dövlətlərin gələcəkdə keçiriləcək konfransında müəyyən edilməsinədək (konfransın çıxaracağı qərarın Türkiyənin suverenliyinə, bu dövlətin və İstanbulun təhlükəsizliyinə zərər vurmayaacağı şərti ilə) Türkiyə boğazlarının bütün xalqların ticarət gəmiləri üçün açılması öhdəliyini götürürdü.

Maraqlıdır ki, müqavilənin 6-cı maddəsində tərəflərin təmsil etdikləri ölkələr arasında bunadək imzalanmış bütün müqavilələrin, "qarşılıqlı mənafeələrinə uyğun gəlməliyini təsdiq" etməklə, qüvvədən düşdüyü elan edilirdi. Əlbəttə, Rusiyada çarizmin süqutundan sonra yaradılmış yeni siyasi rejimin öz mahiyyətinə zidd olan çar Rusiyasının öhdəliklərindən xilas olmasını (baxmayaraq ki, çarizmin Osmanlı Türkiyəsi ilə imzaladığı bütün müqavilələr əsasən və daha çox Rusiyanın xeyrinə idi) başa düşmək olardı. Lakin bütün müqavilələrin qüvvədən düşməsinin elan edilməsi 1918-ci il martın 3-də sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında imzalanan və daha çox Türkiyənin mənafeyinə uyğun olan Brest-Litovsk müqaviləsinin də artıq etibarsız olduğu anlamına gəlirdi.

Müqavilənin sonrakı maddələri (9-14-cü və 16-cı) tərəflər arasında dəmir yolu, teleqraf, ticarət, konsulluq münasibətlərinin, hər iki ölkə vətəndaşlarının qarşılıqlı hərəkətinin və bunun üçün güzəştli şərtlərin müəyyənləşdirilməsini, hərbi və mülki əsirlərin qaytarılmasını, müqavilənin ratifikasiyasını, qüvvəyə minməsinə və s.-ni nəzərdə tuturdu. 11-ci maddəyə görə, tərəflər bu iki dövlətdən "hər birinin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına daha əlverişli şərait prinsipini tətbiq etməyə" razılaşsalar da, bu prinsip "Türkiyə ilə müttəfiq olan müsəlman ölkələrinin və Rusiya ilə müttəfiq olan sovet respublikalarının vətəndaşlarının hüquqlarına" tətbiq edilmirdi.

Müqavilənin 15-ci maddəsində Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə gələcəkdə müqavilə bağlayacağı razılaş-

dırılır və Rusiya həmin müqavilədə Moskva müqaviləsində həmin respublikalara aid olan müddəaların onlara qəbul etdirilməsi üçün zəruri addımlar atmaq öhdəliyini götürürdü.¹⁸⁶ Bu, müqavilənin əvvəlki maddələrindəki guya müstəqil şəkildə sovet sosialist dövlətçiliyi yolunu seçmiş (maddə 4) Cənubi Qafqaz respublikalarının sovet Rusiyasının bilavasitə təsiri altında olduğunun təsdiqi idi.

Qeyd edək ki, Türkiyə mənbələri Moskva müqaviləsinin imzalanmasında V.Leninin və İ.Stalinin həmin ərsəfədə "erməni məsələsi"ndə Türkiyəni müdafiə etməsinin nəticəsində vaxtında imzalandığını bildirirlər. Hətta 1920-ci ilin noyabrından Ankara hökumətinin Moskvadakı fəvqoladə və səlahiyyətli səfiri olan Ali Fuat paşa Cəbəsoy da öz xatirələrində yazır ki, "Əgər Stalinin xarici işlər komissarlığına müdaxiləsi olmasaydı, Moskva konfransı daha uzun sürər və yaxud o günlərdə əldə etdiyimiz nəticəyə nail ola bilməzdik".¹⁸⁷ İ.Stalin sovet hökumətinin daxili yazışmalarına aid 9 fevral 1921-ci il tarixli bir mətnə G.Çiçerinin Van, Muş və Bitlis vilayətlərinin ermənilərə verilməsi ilə bağlı mövqeyini "axmaqlıq və provakatorluq" adlandıraraq V.Lenindən G.Çiçerinə qadağa tətbiq edilməsini istəmişdi: "Yoldaş Lenin, mən yalnız dünən öyrəndim ki, Çiçerin nə mənə varsa, türklərə axmaq və povokativ bir tələb irəlilədir, türk əhalisinin çoxluqda olduğu Van, Muş və Bitlisi tərk etmələrini istəmişdir. Bu imperialist erməni tələbi bizim tələbimiz ola bilməz. Çiçerinin millətçi ruhlu erməni tələqlərinin təsiri ilə türklərə nota göndərməsinə qadağan qoymaq lazımdır". RSFSR-in xarici işlər komissarı G.Çiçerin qatı anti-türk və antiəzərbaycanlı idi. Onun bu mövqeyinin formalaşmasında, şübhəsiz ki, erməni müavini L.Qaraxan da əhəmiyyətli rol oynamışdı. Hətta Türkiyə ilə danışıqlarda, hətta Moskva müqaviləsinə imzalayan heyətdə belə uzun müddət əsas aparıcı fiqurlardan biri L.Qaraxan olmuşdu. Lakin türklərin etibarını

186. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, s. 29-31

187. *Cebesoy A.F.* Göstərilən əsəri, s. 184

qazanmaq üçün o, bir qədər sonra heyətin tərkibindən çıxarılmışdı.¹⁸⁸

RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.Lenin 1921-ci il aprelin 9-da sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında imzalanmış dostluq və qardaşlıq haqqında 16 mart müqaviləsinə münasibətini bildirərkən demişdi ki, bu, "bizi Qafqazdakı daimi müharibələrdən xilas edir".¹⁸⁹ 1921-ci il iyulun 16-da RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının RK(b)P MK Siyasi Bürosuna təqdim etdiyi "Erməni məsələsi" adlı məlumatda bildirilir ki, "Bizim bütün siyasətimiz Türkiyəni inandırmalıdır ki, Moskva müqaviləsi bizim dövrümüzdə bir kağız parçası olmayıb, bizimlə Türkiyə arasındakı məsələlərin qəti həllidir. "Türkiyə Ermənistanı"nın Türkiyədən qoparılması mövzusunda dilə gətirdiyimiz halda belə, Moskva müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti alt-üst olacaqdır". Ukraynadakı Qızıl ordu birliklərinin komandanı M.Frunze 1921-ci il noyabrın 23-də Batumdan V.Leninə göndərdiyi sifrəli teleqramda Azərbaycan türklərindən bəhs edərək "biz onların tatar ("tatar" ifadəsi həm çarizm, həm də sovet hakimiyyəti dövründə xalqımıza qarşı həqarət kimi işlədilmişdir – E.C.) olduğunu düşünürdük, ancaq onlar yaxşı xalqdır", "ermənilər isə, bir sözlə, provokatordurlar", – yazmışdı.¹⁹⁰ Lakin Leninin və xələflərinin sonrakı dövrdə, bütün sovet hakimiyyəti illərində yürütdükləri milli siyasət milli-etnik münafişə ocaqlarının (həç bir tarixi əsası olmadan Azərbaycan da Dağlıq Qarabağa, Gürcüstanda Abxaziya və Cənubi Osetiyaya muxtariyyət hüququnun verilməsi) yaradılmasına istinad edirdi ki, bu da həmin sözlərin ya səmimi deyilmədiyini, ya da artıq rus şovinist-imperialist siyasəti baxımından əhəmiyyətini itirdiyini sübut etdi.

Bütün Naxçıvan ərazisində sovet hakimiyyətinin qələbəsi ilə əlaqədar olaraq 1921-ci il yanvarın 21-də ali dövlət haki-

miyyəti orqanı – Naxçıvan Ölkə İnkilab Komitəsi yaradılmışdı.¹⁹¹ Moskva müqaviləsi imzalandıqdan sonra, 1921-ci il aprelin 4-də Naxçıvan SSR-in yeni hökuməti – Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Soveti təşkil edildi. Həmin hökumətin tərkibi belə idi:

1. Xalq Komissarları Sovetinin sədri A. Qədimov (o, həm də İnkilab Komitəsinin sədri vəzifəsində saxlanılırdı);
2. Fövqəladə daxili işlər, poçt, teleqraf komissarı Ş.Əliyev;
3. Naxçıvan qarnizonunun rəisi A.Şadlinski;
4. Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri Mehdiyev;
5. Səhiyyə komissarı Ə.Abbasov;
6. Maliyyə komissarı Bənəniyarski;
7. Maarif və ədliyyə komissarı Ə.Rüstəmov;
8. Torpaq komissarı Hacılarov;
9. Ərzaq komissarı Məmmədov;
10. Fəhlə-kəndli müfəttişliyinin rəisi Musayev.¹⁹²

1921-ci ilin sentyabrında yenidən təşkil olunan Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə ərzaq, torpaq, maliyyə, səhiyyə, maarif, daxili işlər xalq komissarlıqları, xalq hərbi komissarlığı və fəhlə-kəndli müfəttişliyi daxil idi. Oktyabrda isə daha on qurum – xarici işlər, rəhbərlik, əmək, daxili ticarət, xarici ticarət, ictimai təlimat, ədliyyə xalq komissarlıqları, fəvqəladə komissiya, xalq təsərrüfatı şurası, hərbi tribunal yaradılaraq Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə daxil edildi.¹⁹³

1921-ci ilin mayında birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Azərbaycan İnkilab Komitəsi sədrinin müavini M.D.Hüseynov nümayəndələrin verdiyi suallara cavabında demişdi ki, Cənubi Qafqaz respublikalarının razılığı və iştirakı ilə RSFSR-lə Türkiyə arasında martın 16-da imzalanmış müqa-

188. *Perinçek M.* Göstərilən məqaləsi, s. 135-137

189. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 2, s. 175

190. *Perinçek M.* Göstərilən məqaləsi, s. 136-137

191. *Quliyev C.B., Mədatov Q.Ə., Nədirəv A.A.* Sovet Naxçıvanı. Bakı: Azərşəf, 1984, s. 46

192. *Sadıqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 53-54

193. *Quliyev C.B., Mədatov Q.Ə., Nədirəv A.A.* Göstərilən əsərləri, s. 47-48

viləyə əsasən Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan əlahiddə müstəqil sovet sosialist respublikası kimi təşkil olunmuşdur. Naxçıvanda Azərbaycanın, Bakıda isə Naxçıvanın nümayəndəliyi yaradılmışdır. Azərbaycan hökumətinin Naxçıvana geniş miqyaslı və hərtərəfli yardım göstərməsi nəzərdə tutulur.¹⁹⁴

Naxçıvanın sonrakı tarixi taleyinin müəyyənləşdirilməsi üçün ən mühüm sənəd – 1921-ci il oktyabrın 13-də Türkiyə ilə üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında RSFSR-in iştirakı ilə Moskva müqaviləsinin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq imzalanan Qars müqaviləsi oldu.¹⁹⁵ Müqavilənin ilk maddəsi ilə həm tərəf dövlətlərin sələflərinin arasında, həm də onlarla Cənubi Qafqaza da aidiyyəti olan üçüncü tərəf arasında bağlanmış müqavilələr qüvvədən düşmüş hesab edilirdi. Bu, eyni zamanda bölgənin taleyi üçün mühüm əhəmiyyəti olan 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum və 2 dekabr 1920-ci il tarixli Gümrü müqaviləsinin öz qüvvəsini itirməsi demək idi. Müqavilə Rusiyanın diktəsi altında Cənubi Qafqazda yeni hərbi-siyasi vəziyyəti müəyyənləşdirirdi. Müqavilənin 5-ci maddəsi Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsində muxtar ərazi təşkil etməsi barədə razılığa gəlindiyini bəyan edir, 6-cı maddədə isə Türkiyə Batum dairəsinə daxil olan torpaqlar, o cümlədən Batum limanı və şəhəri üzərində suverenlik hüququnu, geniş yerli muxtariyyətdən istifadə etməsi şərti ilə, Gürcüstana güzəştə gedirdi. Ümumiyyətlə, 6-9-cu maddələr bilavasitə Türkiyə-Gürcüstan münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdu.

Müqavilənin 12-ci maddəsi tərəflərin “hər birinin digər ölkənin ərazisində olan vətəndaşlarına daha əlverişli şərait prinsipi tətbiq edəcəyi”ni təsbit edirdi. Lakin, Moskva müqaviləsində (maddə 11) olduğu kimi, bu prinsip “müttəfiq rus sovet respublikalarının vətəndaşlarının hüquqlarına, eləcə də Türkiyənin müttəfiqi olan müsəlman dövlətlərin vətəndaşlarının hüquqlarına tətbiq olunmur”du. 14-cü maddədə tərəflərin

“müqavilənin imzalanmasından sonra 6 ay ərzində 1918-1920-ci illər müharibələri qaçqınları barədə xüsusi saziş bağlamağı” öhdəliyini müəyyənləşdirirdi. Bu, təbii ki, ilk növbədə Ermənistanın Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana qarşı hərbi təcavüzü və cinayətləri, deportasiya siyasəti nəticəsində bölgədə meydana gəlmiş qaçqınlarla bağlı ciddi problemin həllini nəzərdə tutan müddə idi. Lakin sonrakı tarix 1920-ci illərin sonunadək qaçqınlar probleminin Naxçıvan bölgəsi üçün ən ağırlı problemlərdən biri olaraq qaldığını sübut etdi.

Sovet Rusiyasının bölgədəki iktizlü və ermənipərəst siyasətinin mahiyyəti Qars müqaviləsinin 15-ci maddəsinə özünü bariz şəkildə göstərirdi. Orada deyilirdi: “Razılığa gələn tərəflərdən hər biri bu Müqavilə imzalanandan dərhal sonra digər tərəfin vətəndaşlarına Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlardan irəli gələn cinayətlərə və günhalarə görə tam amnisiyyə elan etməyi öhdəsinə götürür”. Doğrudur, RSFSR müqavilədə guya sadəcə iştirak edirdi, lakin hələ Moskva müqaviləsi ilə (maddə 15) Rusiya Cənubi Qafqaz respublikalarına əslində öz mövqeyini qəbul etdirməyi öhdəsinə götürmüşdü. Nəzərə alsaq ki, 1918-1920-ci illərdə Qafqaz cəbhəsindəki, demək olar ki, bütün hərbi cinayətlər daşnaqlar və ümumiyyətlə, ermənilərə aid idi, o zaman müqavilənin bu maddəsinin bilavasitə erməni cinayətkarlarının məsuliyyətdən azad edilməsinə yönəlməmiş addım olduğuna şübhə yeri qalmır.

Qars müqaviləsinin sonrakı maddələri (16-20-ci) hərbi və mülki əsirlərin geri qaytarılması, iqtisadi-ticarə və maliyyə, dəmiryol, teleqraf və digər əlaqələrin qurulması, adamların və malların sərbəst hərəkəti və dəşinməsi, konsulluq konvensiyasının bağlanması və müqavilənin ratifikasiya olunaraq qüvvəyə minməsi məsələlərini əhatə edirdi.¹⁹⁶

Beləliklə, həm Moskva, həm də Qars müqaviləsi Cənubi Qafqazda sovet Rusiyasının maraqlarına uyğun yeni coğrafi-

194. ARDA, f. 379, s. 16, iş 13, v. 6-7

195. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, s. 67-80

196. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, s. 74-75

siyasi və hərbi şəraitin yaranmasını təmin edirdi. Bununla belə, hər iki müqavilənin Azərbaycan üçün ən mühüm nəticəsi Naxçıvanın muxtar respublika statusunda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalması məsələsinin beynəlxalq müqavilədə təsbit olunmasında öz əksini tapdı.

Qars müqaviləsinin imzalanmasından sonra Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində bəhs edilən müqavilələrdə göstərilən muxtar ərazi (respublika) statusunun dərhal hüquqi baxımdan rəsmiləşdirilməsinə və onun konstitusion səviyyədə əsaslarının yaradılmasına və bu əsasda muxtariyyətin hakimiyyət orqanlarının təşkilinə ciddi zərurət yaranmışdı. Əks təqdirdə, həmin beynəlxalq müqavilələrə rəğmən, Naxçıvan məsələsi uzun müddət tam həll olunmamış problem kimi qala bilərdi. Buna görə də Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın muxtariyyət statusunun siyasi-hüquqi cəhətdən həlli istiqamətində işlər başlandı. Lakin Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusunun verilməsində yekun nəticənin əldə edilməsinə daha üç il lazım oldu. Belə ki, yalnız 1921-1924-cü illərdə əslində Naxçıvanın hüquqi statusu ətrafında aparılan müxtəlif siyasi manipulyasiyalardan sonra Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusunun verilməsi reallaşdı. Bu, Naxçıvan ətrafında müxtəlif planların hələ də gündəlikdə olmasının sübutu idi.

Naxçıvan Moskva müqaviləsinin imzalandığı gündən – 1921-ci il martın 16-dan Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası adlandırılırdı. Buna görə də sonrakı proseslər Naxçıvanın muxtariyyət hüquqlu ərazi kimi təsbit olunması istiqamətində cərəyan etdi. 1921-ci il dekabrında AK(b)P Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosu 11 nəfərdən ibarət tərkibdə Naxçıvan Diyar Partiya Komitəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bundan sonra Naxçıvanda ilk dəfə sovetlər seçkilər keçirildi və bununla əlaqədar olaraq inqilab komitələri və yoxsul komitələri (yoxsul komitələri Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin 23 sentyabr 1920-ci il dekreti ilə yerli inqilab komitə-

lərinin əvəzinə yaradılmışdı – E.C.) ləğv edildi.

1922-ci il yanvarın 25-də açılan Naxçıvan SSR birinci Sovetlər qurultayı (ali dövlət hakimiyyəti orqanı – E.C.) Naxçıvan Diyar İnqilab Komitəsinə ləğv edərək qurultaylararası dövrdə dövlət hakimiyyətinin ali orqanı səlahiyyətində olan Naxçıvan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə, sonuncu isə mərkəzi (ali) icra hakimiyyəti orqanı olan Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Sovetini təşkil etdi.¹⁹⁷

1922-ci il mayın 22-də AK(b)P MK Rəyasət Heyəti Naxçıvan Diyarı haqqında Əsasnaməni və Naxçıvan SSR Konstitusiyasının Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən təqdim olunmuş layihələrini müzakirə etdi. SSRİ-nin hələ rəsmən yaradılmasına və Azərbaycan SSR, formal da olsa, hələ müstəqil sovet respublikası kimi fəaliyyət göstərsə də, AK(b)P MK Naxçıvan Diyarının muxtariyyəti məsələsini RK(b)P MK-nin müzakirəsinə verdi. 1922-ci ilin noyabrında RK(b)P MK Siyasi bürosu Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu, bütün məsələlərin birbaşa Moskvada həll olunduğuna dəlalət edirdi. Məhz bundan sonra 1922-ci il dekabrın 12-də keçirilən Cənubi Qafqaz birinci Sovetlər qurultayı müvafiq qərar qəbul etdi: "Naxçıvan Respublikası muxtariyyət hüququ ilə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunsun".¹⁹⁸ Bu qərardan sonra Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsi Cənubi Qafqaz və Azərbaycan KP rəhbərliyində müzakirə olunmuş məsələni qəti həll etmək və müvafiq bəyannamə işləyib hazırlamaq Naxçıvan Diyar Sovetlər qurultayına həvalə olunmuşdu.¹⁹⁹ Naxçıvan məsələsinin Cənubi Qafqaz Sovetlər qurultayında müzakirə olunması Azərbaycanın 1922-ci il martın 12-də konfederasiya kimi yaradılan, həmin ilin dekabrında federasiyaya çevrilən Cənubi Qafqaz Sosialist Federativ Sovet Respublikasına daxil

197. Quliyev C.B., *Mədatov Q.Ə., Nadirov A.A.* Göstərilən əsərləri, s. 48-49

198. Yəni orada, s. 49-50

199. Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 57

olması ilə bağlı idi. 1922-ci ilin dekabrın 13-də birinci Cənubi Qafqaz Sovetlər qurultayı Naxçıvan məsələsi üzrə qəbul etdiyi xüsusi qərarında Naxçıvanın muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu təsdiq etdi.²⁰⁰ Maraqlıdır ki, məsələnin bu cür müzakirə olunub qərarlar qəbul edildiyi bir zamanda, 1923-cü ilin yanvarında RK(b)P Cənubi Qafqaz Ölkə Komitəsinin Rəyasət Heyəti AK(b)P MK-ya təklif etdi ki, "Naxçıvan Muxtar Vilayətə, Naxçıvan İcraiyyə Komitəsi isə Naxçıvan Diyarının İcraiyyə Komitəsinə çevrilsin". AK(b)P MK katibliyi 1923-cü il yanvarın 21-də həmin qərarı müzakirə edərək Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə və Xalq Komissarları Sovetini ləğv etdi və Naxçıvan Diyarının İcraiyyə Komitəsinə yaratdı. Növbəti gün AK(b)P MK Rəyasət Heyəti qərara aldı ki, bu məsələ Naxçıvan Diyar Partiya Komitəsinin konfransında və Naxçıvan Diyarının Sovetlər qurultayında müzakirə edilsin. Artıq sovet totalitar rejiminin təbliğat məşini göstərməyə çalışırdı ki, guya bütün Naxçıvan ölkəsinin zəhmətkeşləri Naxçıvanda muxtar respublika əvəzinə muxtar ölkənin yaradılmasını ürəkdən bəyənir, bunun üçün hətta partiya rəhbərliyinə və sovet hökumətinə dərin minnətdarlıqlarını da bildirirlər.²⁰¹

1923-cü il fevralın 23-də keçirilən Naxçıvan vilayət partiya təşkilatının üçüncü qurultayı qeyd etdi ki, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibinə daxil olması vilayətin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı üçün bir zərurətdir. Qərarda deyilirdi: "Azərbaycan SSR-in ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasını tanımalı və onun Azərbaycan SSR tərkibinə daxil olmasını Naxçıvan vilayətinin həyatı zərurəti hesab etməli". Fevralın 24-də keçirilən Naxçıvan zəhmətkeşlərinin yığıncağında qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi: "Biz Naxçıvan

SSR-in Naxçıvan Diyarına çevrilməsi və muxtariyyət əsasında Azərbaycan SSR-lə birləşməsi haqqında məruzəni və çıxışları dinləyərək, qardaş sovet Azərbaycanı ilə birləşmək ideyasını tamamilə bəyənir, muxtar dövlətimizi yaratmaq üçün təşəbbüs göstərdiklərinə görə Kommunist partiyasına və sovet hökumətinə dərin minnətdarlığımızı bildiririk".²⁰²

Naxçıvan məsələsinin yenidən bütün dövlət və rəhbər partiya orqanlarında belə geniş müzakirəsinin başlanması onun Moskva və Qars müqavilələri ilə təsbit olunmuş muxtariyyət statusunun mümkün olduğu qədər azaldılması ilə bağlı idi. Hədəslərin sonrakı gedişatı da bunu göstərdi. Belə ki, hər yerdə yuxarıdan verilən göstərişə uyğun olaraq əvvəlcədən təşkil olunmuş şəkildə nəhiyyə Sovetlər qurultayı, partiya yığıncaqları və konfransları qətnamələr qəbul edərək Azərbaycan SSR-in tərkibində yaradılmış Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasını bəyandiklərini bildirdilər. O dövrdə Azərbaycan SSR rəhbərliyinə göndərilən bu məzmununda qərar və məktubların sayı yüzlərlə idi. Lakin guya aşağılardan gələn arzu, təklif və təşəbbüs əsasında Naxçıvanın muxtariyyət statusu ətrafında aparılan kampaniyanın əsl məqsədi başqa idi.

1923-cü il fevralın 27-də üçüncü Ümumnaçıvan Sovetlər qurultayının Bəyannaməsində Azərbaycanın tərkibinə daxil olmaq haqqında danışırdı: "Son illərin mübarizəsinin təcrübəsini, iqtisadi və etnoqrafik meyilləri nəzərə alaraq biz vahid rəyə gəlirik ki, zəhmətkeşlərin mənafeyinin tam müdafiəçisi sovet Azərbaycanıdır ki, onunla birlikdə biz fəhlə-kəndli maraqlarımızın tam müdafiəsini və bizim mədəni-iqtisadi dirçəlişimizi düşünürük. Biz bütün dövlət mexanizmində bölünməz olmağımızı istəyirik". Qurultayın qərarı ilə Naxçıvan Azərbaycanın tərkibinə diyar kimi daxil olmalı idi. Qərarda deyilirdi: "1. Naxçıvan SSR Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tanınır; 2. Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi

200. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 2, s. 120

201. *Hacıyev İ.* Naxçıvanın muxtariyyət statusu və müasir dövr // AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"i (ictimai və humanitar elmlər seriyası). Cild 10, № 1. Naxçıvan: Tusi, 2011, s.16

202. *Quliyev C.B., Mədotov Q.Ə., Nadirov A.A.* Göstərilən əsərləri, s. 51-52

təsi, Xalq Komissarları Soveti və bütün xalq komissarlıqları buraxılsın; 3. İdarəetmə üçün gələcəkdə 17 üzvdən, 7 namizəddən ibarət Naxçıvan Diyar İcraiyyə Komitəsi seçilsin; 4. Bütün Naxçıvan Diyarı öz aparatı və muxtar diyar hüquqları ilə Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olsun".²⁰³

Əslində bölgənin hüquqi statusu ilə bağlı bütün bu prosesdə mərkəzi hakimiyyətin başlıca məqsədi Naxçıvanın statusunun siyasi muxtariyyətdən daha az səlahiyyət və hüquqlara malik inzibati-ərazi muxtariyyətinə transformasiyası idi. Görünür, Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində inzibati muxtariyyətə, hətta federativ dövlətlərdə olduğu kimi, federasiya subyektinə çevirməklə mərkəzi hakimiyyət, özünün müstəmləkəçi siyasətinə uyğun olaraq, Azərbaycanın parçalanması planını reallaşdırmaq, gələcəkdə hissələrə bölünmüş ərazilərimizi daha asanlıqla qoparmaq niyyətində idi. Əslində Moskvanın Azərbaycandakı emissarları bunu üstüörtülü şəkildə ifadə etməkdən belə çəkinmirdilər. Belə ki, AK(b)P MK-nın birinci katibi S.M.Kirov AK(b)P-nin 1923-cü il martın 12-də keçirilən V qurultayında Naxçıvan məsələsinə münasibət bildirərkən demişdi: "Azərbaycanın ümumiyyəti və təsərrüfat quruculuğunda ən böyük iş Azərbaycanın bütün əyalətlərinin bir yerə yığılması üçün apardığımız geniş islahat işləridir... Bizim federativləşdirilmiş respublikalarımızın ümumi işi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanla Naxçıvan arasında belə münasibətlərin yaranması məsələsi təbii şəkildə alır, çünki ancaq bu cür münasibət Naxçıvanın sovet və xalq təsərrüfatlarının inkişafına mühüm zəmanət verə bilər. Yəqin ki, oxumuş olarsınız, orada keçirilən Sovetlər qurultayı (1923-cü il fevralın 27-də keçirilən üçüncü Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayı nəzərdə tutulur – E.C.) böyük səmimiyyətlə və bir səsle qərar aldı ki, özlərini Azərbaycanın hər hansı bir protektoratı kimi yox, sovet quruculuğu dövründə bizim yaratdığımız muxtariyyət vahidi

203. Əsgərov Z. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası statusu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s. 15

olmaqla, Azərbaycan SSR-in ayrılmaz hissəsi hesab etsinlər".²⁰⁴

Əslində guya Azərbaycanın Naxçıvan üzərində Moskva və Qars müqaviləsində əks olunduğu kimi, protektorat statusunu ləğv edib, Naxçıvanı Azərbaycan muxtariyyət statuslu ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirirdilər. Lakin S.Kirovun məruzəsindəki "federativləşdirilmiş respublikalarımızın ümumi işi" (bu ifadə altında RSFSR-in federasiya təcrübəsinin nəzərdə tutulduğu şəbhə doğurmur – E.C.) ifadəsi tamamilə başqa mətləblərdən xəbər verirdi. Çünki Naxçıvan ətrafında aparılan bu oyunlar Azərbaycanın tarixi Dağlıq Qarabağ torpaqları hesabına onun ərazisində ikinci bir federasiya subyektinin – Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması (1923, 7 iyul) ilə bağlı gedən proseslərlə eyni dövrə təsadüf edirdi. Qeyd edək ki, bu dövrdə Naxçıvanın adının ayrı-ayrı mənbələrdə "Naxçıvan Ölkəsi", "Naxçıvan Diyarı", "Naxçıvan muxtar ölkəsi" kimi adlandırılması da Rusiyada federasiya subyektlərinin bir qisminin "край" (ruscadan tərcümədə bu söz həm "ölkə", həm də "diyar" kimi işlədilir) adlandırılması ilə əlaqədar idi. Çünki mövzuya aid o dövürün rəsmi sənədlərinin rusca mətnlərdə "Нахчыванский край" ifadəsi işlədilmişdir. Zənnimizcə, həmin dövrdə Naxçıvanın statusunun azaldılması cəhdlərinə, bölgənin coğrafi ərazisinin kiçik olduğuna, həmçinin "ölkə" ifadəsinin Naxçıvana münasibətdə özünün tam mənasını ifadə etmədiyinə görə, 1923-cü ilə dair göstərilən məqamlarda "diyar" ifadəsinin işlədilməsi daha doğrudur.

Məhz buna görə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin II çağırış 1923-cü il iyunun 16-da keçirilən III sessiyasında qəbul edilmiş qərarla Naxçıvan Sovetlər qurultayının "xahişi yerinə yetirilərkən" Naxçıvan SSR Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilir və Naxçıvan Diyarı kimi yenidən təşkil olunurdu.

Naxçıvanın muxtariyyət tarixinin ən yaxşı tədqiqatçı-

204. Quliyev C.B., Mədatov Q.Ə., Nadirov A.A. Göstərilən əsərləri, s. 53-54

larından olan S.Sadıqov Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın muxtariyyət statusu ətrafında aparılan oyunlara öz münasibətini belə bildirir: "Naxçıvan diyarına muxtariyyət hüququ verilməsi və onun Azərbaycana birləşməsi özlüyündə çox böyük müvəffəqiyyət sayıla bilərdi. Bununla belə, həmin muxtariyyət inzibati vilayət muxtariyyəti hüquqları çərçivəsindən kənara çıxmırdı və siyasi hüquqlarına görə muxtar respublikadan xeyli geriyə qalırdı. Odur ki, hələ 1923-cü ilin sonuna doğru bu sahədə çatışmazlıqlar özünü göstərdi".²⁰⁵ Onun bu fikirləri ilə bütünlüklə razılaşısaq da, 1923-cü ilin sonlarında Naxçıvana muxtar respublika statusunun verilməsindəki əsas səbəb bu sahədəki çatışmazlıqlar deyil, fikrimizcə, Türkiyə hökumətinin 25 iyun 1923-cü il tarixli etiraz notası olmuşdur.

1923-cü il dekabrın 11-də S.M.Kirovun sədrliyi ilə AK(b)P MK Rəyasət Heyəti Naxçıvan ölkəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasına çevrilməsi məsələsini müzakirə etdi və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə təklif etdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması məsələsini hazırlayıb Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qarşısında qoysun.²⁰⁶ Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1923-cü il dekabrın 31-də "Naxçıvan Diyarının Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikasına çevrilməsi"ni qərara aldı və qərarın sanksiyalaşdırılmasını Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən xahiş etdi.²⁰⁷ 1924-cü il yanvarın 8-də Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin plenumu Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.Musabəyovun məruzəsini və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarını müzakirə edərək, Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan MSSR elan olunmasını təsdiq etdi: Naxçıvan vilayəti "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası

205. *Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri*, s. 58

206. *Quliyev C.B., Mədətov Q.Ə., Nadirov A.A. Göstərilən əsərləri*, s. 54

207. NMRDA, f. 314, s. 5a, iş 66, v. 1

elan edilsin".²⁰⁸

1924-cü il yanvarın 18-də Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin birinci plenumu çağırıldı. Plenumda Cənubi Qafqaz və Azərbaycan mərkəzi icraiyyə komitələrinin qərarları əsasında Naxçıvan Muxtar Diyarının Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi haqqında məsələ müzakirə və təsdiq edildi. Plenumun qərarı ilə Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, Xalq Komissarları Soveti və komissarlıqların (torpaq, daxili işlər, maarif, səhiyyə), habelə Azərbaycan SSR xalq komissarlıqlarının (malyyə, əmək, hərbi komissarlıq) müvəkkillikləri yaradıldı. Plenumda Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 nəfərdən ibarət Rəyasət Heyəti seçildi, Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi nəzdində elektrifikasişdırma, telefonlaşdırma və mənzil tikintisi üzrə komissiyalar təşkil edildi. Naxçıvan MSSR inzibati cəhətdən üç qazaya: Şərur, Ordubad və Naxçıvan qəzalarına bölündü.²⁰⁹

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusunun təmin edilməsi yuxarıdakı müvafiq bürokratik müzakirələrdən sonra yalnız 1924-cü ilin fevral ayında baş tutdu. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan muxtar ölkəsi Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan SSR-ə çevrilməsi rəsmiləşdirildi və Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamənin layihəsinin hazırlanması üçün komissiya yaradılması qərara alındı. Dekretə deyilirdi: "Naxçıvan Diyarı Azərbaycanın SSR-in protektoratlığında Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikasına çevrilsin".²¹⁰ Beləliklə, son nəticədə Naxçıvanın muxtar respublika statusunda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalması məsələsi qəti şəkildə həll olundu.

1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi muxtariyyətin ilk konstitusiyaya əhəmiyyətli sənədi olan

208. *Quliyev C.B., Mədətov Q.Ə., Nadirov A.A. Göstərilən əsərləri*, s. 54-55

209. *Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri*, s. 59

210. <http://www.heraldicum.ru/azerbaij/nahicevan.htm>

"Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası haqqında Əsasnamə"-ni²¹¹ təsdiq etdi. Naxçıvan SSR-in birinci Konstitusiyası həmin Əsasnaməyə uyğun olaraq işlənilib hazırlandı və 1926-cı il aprelin 18-də V Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayında təsdiq edildi. Sonralar, 1937-ci və 1978-ci illərdə Naxçıvanın sovet hakimiyyəti illərində daha iki Konstitusiyası qəbul edildi. Məraqlidir ki, Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 23 dekabr 1923-cü il tarixli, Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 8 yanvar 1924-cü il tarixli qərarlarına, habelə birincinin 9 fevral 1924-cü il tarixli dekretinə baxmayaraq, həm "Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamə"də (1924-cü il), həm də Naxçıvanın ilk Konstitusiyasında (1926-cı il) "Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası" adına "Muxtar" sözü əlavə edilməmişdi. Bu məsələ konstitusion səviyyədə Naxçıvanın ikinci Konstitusiyasında (1937-ci il) öz həllini tapdı və Naxçıvan muxtariyyəti məhz həmin ildən "Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası" adlandırıldı.

Türkiyə hökumətinin 25 iyun 1923-cü il tarixli etiraz notası Naxçıvana muxtar respublika statusunun verilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, sovet hakimiyyəti illərində Moskva və Qars müqavilələri birbaşa keçmiş sovetlər birliyinin rəhbərliyinin dəstəyi ilə pozularaq, Naxçıvan ərazisinin qəsb olunaraq ermənilərə verilməsinə Türkiyə tərəfindən heç bir etiraz bildirilmədi. Ola bilsin ki, etirazın olmaması torpaqların ermənilərin xeyrinə qəsb olunması prosesinin gizli aparılması və yaxud sovet-türk münasibətlərində əlavə gərginliyə yol verilməməsindən irəli gəlmişdir. Beləliklə, 1929-cu il fevralın 28-də Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərinə məhəl qoyulmadan və müqaviləni imzalayan dövlətlərlə razılaşdırılmadan ümumi sahəsi 657 km² təşkil edən Naxçıvan torpaqları – Şərur rayonunun Xaçık, Horadiz, Ordubad rayonunun Qarçevan,

Şahbuz rayonunun Oqbin, Sultanbəy, Ağxəç, Səs, Almalı və İtqran kəndləri Ermənistanına verildi.²¹² Bu, 62 min ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsindən ibarət ərazi demək idi. 1988-ci ildə başlayan Azərbaycan torpaqlarına qarşı erməni təcavüzünün növbəti mərhələsində, 1990-cı il yanvarında Karkı kəndi SSRİ Müdafiə Nazirliyinin 7-ci Ordusunun köməyi ilə işğal edildi.

2.2. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan əhalisinə qarşı soyqırımını

1917-ci ildə Rusiyada müxtəlif siyasi rejimlərin bir-birini əvəz etməsinə baxmayaraq həm çarizm, həm Müvəqqəti hökumət, həm də bolşeviklər "erməni məsələsi"nə münasibətdə eyni mövqedən çıxış edirdilər. Buna görə də rus hakimiyyət dairələrinin antiəzərbaycan siyasəti Naxçıvan bölgəsində 1917-ci ildən öz nəticəsini göstərməyə başladı. Azərbaycanlılara qarşı təqib və təzyiqli siyasəti yürüdüldü, hətta 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğın törədən ermənilərə müqavimət göstərənləri incitməyə, azərbaycanlı əhalini siyasi cəhətdən hüquqsuz vəziyyətə salmağa başladılar.

1917-ci il dekabrın 17-də Naxçıvan şəhər dəmir yolunda xidmət edən bir rus kazakının silahının azərbaycanlıları kimi geyinmiş Qaraxanbəyli kəndinin erməni sakini tərəfindən oğurlanmasından istifadə edən ermənilər rus əsgərləri ilə azərbaycanlı əhali arasında düşmənçiliyin yaradılmasına nail oldular. Nəticədə rus-erməni silahlı dəstələri dekabrın 22-23-də Naxçıvan şəhərinin azərbaycanlıları yaşayan məhəllələrini atəşə tutdular. Bu hadisə dərhal kütləvi qırğınların başlanmasına səbəb olmasa da, bunun üçün artıq zəmin hazırlanırdı.

Artıq bölgədə etnik əsaslarla yerli idarəçilik orqanları kimi yaradılan müsəlman və erməni milli komitələri Naxçıvan

211. NMRDA, f. 314, s. 5a, iş 66, v. 2-13

212. *Talıbov V.* Deportasiya tarixi və Naxçıvan // Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərlər"i (xüsusi buraxılış). Naxçıvan: Qeyrət, 2001, № 8, s. 13

şəhərində və ətraf kəndlərdə idarəçilik səlahiyyətlərini öz əllərinə almışdılar. Hər iki milli komitə özünün hərbi qüvvələrini də yaratmışdı. Milli məsələnin getdikcə kəskinləşdiyi mərhələdə türk-müsəlman əsgərlərinin komandiri və onun müavini "bəzi mühüm məsələləri həll etmək üçün" Tiflisə getdi, lakin bir daha geri qayıtmadılar. Bu hadisə müsəlman hərbi təşkilatının dağılmasına, onun hərbi sursatının isə ermənilərin əlinə keçməsinə səbəb oldu. 1918-ci ilin yanvar ayının 17-də (yeni tarixlə yanvarın 30-da – E.C.) ermənilər Əznəbürd kəndinə hücum edərək 22 nəfər azərbaycanlı qadını və uşağı qətlə yetirdilər.²¹³

Bu zamanadək Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Səlmas və Xoy şəhərlərində qanlı cinayətlər törədən ermənilər Naxçıvanda da fəallaşdılar. İlk silahlı münaqişələrdə azərbaycanlı əhəlinin ciddi müqaviməti ilə üzləşən ermənilər vaxt qazanmaq üçün sülh təklifi ilə çıxış etdilər. Lakin cəmi bir neçə gün sonra mövqelər dəyişildi: bu dəfə müsəlman milli komitəsinin sülh təklifinə qarşılıq olaraq 1918-ci il martın 23-də²¹⁴ xaricdən xeyli silah-sursat almış ermənilər azərbaycanlılardakı topların, silahların onlara təhvil verilməsi şərtini irəli sürdülər. Azərbaycanlı əhali Naxçıvanın asanlıqla işğalına səbəb olacaq bu təxribata getmədi.

1918-ci il aprelin 13-də ermənilər Əlincaçay vadisində yerləşən Bənəniyar, Qızılca, Saltaq, Noraşen, Xoşkeşin və digər kəndlərə hücum edərək bu yaşayış məntəqələrini dağıdıb əhalisini qırdılar. Sağ qalanlar digər kəndlərə sığındılar. Bunun ardınca Qaraxanbəyli kəndinin silahlı erməni dəstələri Nehrəmə basqın etdi.²¹⁵ Aprelin 16-da ermənilərin öldürdüyü 6 nəfər nəhrəmliyin meyiti Müsəlman milli komitəsinin sədri Mirzə Nəsrullah Əmirova təhvil verilmişdi. Onlardan birinin başı kəsilmiş, digərlərinin isə meyitləri yandırılaraq tanınmaz hala

213. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz. Bakı: Azərşəfər, 1993, s. 10

214. Yəno orada, s. 13-14

215. Yəno orada, s. 21-22

salınmışdı. Hər gün İrəvan qəzasının erməni kəndlərindən gələn kömək hesabına güclənən ermənilər Naxçıvan şəhərinin müxtəlif məhəllələrini ələ keçirdilər. Həmin məhəllələrin Araz çayı sahilindəki Qaraçuq kəndinə sığınan sakinləri burada da Qaraxanbəyli kəndindəki erməni dəstələrinin silahlı hücumlarına məruz qaldılar.

1918-ci il aprelin 21-də sülh təklifinə qarşı ermənilərin irəli sürdüləri 7 maddədən ibarət şərtlərdə əsas tələb azərbaycanlı əhalidə olan 12 topun ermənilərə təhvil verilməsi idi. Bu tələb yerinə yetirilmədi. Həmin günlərdə osmanlı ordularının Maku və İqdir istiqamətində rus-erməni qüvvələrinə qarşı müzəffər yürüşləri barədə xəbərlər Naxçıvanda sürətlə yayıldı. Hətta Türkiyənin I Qafqaz kolordusu komandanı Kazım Qarabəkir paşanın imzası ilə Naxçıvan Müsəlman milli komitəsinə daxil olan məktubunda türk ordusunun tezliklə Naxçıvana köməyə gələcəyi bildirilirdi.²¹⁶ Bu xəbər aprelin 25-26-da Naxçıvanda erməni qamizonunun rəisi Yero Xarazyanın Rəhim xan, M.N.Əmirov və Abbasqulu Tahirovdan ibarət nümayəndə heyəti ilə danışıqlarda sülh təşəbbüsü ilə çıxış etməsində böyük rol oynadı. M.N.Əmirovun ermənilərin törətdikləri qətl cinayətlərinin qarşısının alınması barədəki tələbinə Y.Xarazyanın cavabı belə olmuşdu: "Sizin bu haqlı tələbiniz qarşısında mən söz deməyə xəcalət çəkirəm. Bilmirəm nə edim. Hərgah biləm ki, mənim qanımı tökməklə ermənilər sakit olacaqsın, mən bu saat özümü öldürərəm. Ancaq yaqın bilirəm ki, iş bununla bitməyəcək. Erməni millətini mən sakit edə bilməyəcəyəm. Buna mənim qüvvəm, gücüm çatmayacaq".²¹⁷ Onun cavabından aydın olurdu ki, qanlı hadisələr mütəşəkkil şəkildə kənardan idarə olunur.

Mayın 3-də ermənilərlə keçirilən növbəti görüşdə qərara alındı ki, hər bir şəhərə və rayona biri azərbaycanlı, digəri

216. Hüseynzadə L. Araz şahiddir ki. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda (1918-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2001, s. 25-26

217. Yəno orada, s. 19

erməni olmaqla iki komissar təyin edilsin. Bu prinsip itcimai asayışı qoruyacaq polis qüvvələrinin rəhbərliyinə də şamil edildi. Azərbaycanlılardan Abbasqulu Tahirov, ermənilərdən isə Ruben Babaxanov Naxçıvan şəhərinin rəisliyinə təyin olundu. Lakin bu da vəziyyəti dəyişmədi.

Mayın 10-da osmanlı əsgərlərinin Şahtaxtı kəndinə daxil olması xəbərini eşidən ermənilər İrəvandan 6 top, 2 mindən artıq güllə və başqa sursatlar gətirərək 1800 nəfərlik silahlı dəstələrlə Naxçıvanda hərbi nümayiş keçirdilər. Ardınca bölgənin kəndlərində ermənilər tərəfində qətl və talanlar başlandı. Ordubadın Vənənd və onunla qonşu olan bir neçə kəndi erməni birləşmələrinin hücumuna məruz qaldı. Mayın 16-da Y.Xarazyan Qaraxanbəyli kəndinə, oradan isə Culfaya gedərək öz dəstəsinin sıralarını genişləndirməyə başladı.²¹⁸ O, guya erməni əhalini intizama dəvət etmək adı altında Güznüt və Əbrəqunus kəndlərində də öz dəstəsinə əlavə qüvvələr cəlb etdi.

1918-ci il may ayının sonlarında Cənubi Qafqazda yeni tarixi şərait yarandı. Mayın 28-də Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə eyni vaxtda Qərbi Azərbaycan torpaqlarında işğalçı daşnak rejimi quruldu. Cümhuriyyətin yaradılması dövlətçilik tariximizdə çox mühüm hadisə idi. Bu, torpaqlarımızın erməni təcavüzündən daha uğurla qorunacağına, ərazi bütövlüyümüzün təmin ediləcəyinə böyük ümidlər yaratmışdı. Öz 23 aylıq mövcudluğu dövründə cümhuriyyət hökuməti süni şəkildə mübahisə obyektinə çevrilən ərazilər uğrunda gərgin diplomatik və silahlı mübarizə apardı.

1918-ci il iyunun 4-də Batumda Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 4-cü maddəsi Türkiyənin Azərbaycana siyasi-hərbi yardım göstərməsini nəzərdə tuturdu. Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı, bu ölkənin ədliyyə naziri Xəlil bəy Məntəşə bolşevizmlə mübarizə

zərurətini əsas gətirərək Batum-Bakı və Gümrü-Culfa dəmiryolunun Türkiyənin nəzarətinə verilməsini tələb edirdi. Eyni zamanda, Türkiyənin təklif etdiyi "Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz konfederativ respublikası arasında sülh və dostluq haqqında müqavilə"nin şərtlərinə görə 1829-cu ildə Rusiya ilə bağlanmış Ədirnə sülhündən əvvəlki sərhədlər bərpa edilməli və Cənubi Qafqazdan Türkiyəyə 1 milyon 250 min əhalisi olan 38 min km² ərazi verilməli idi.²¹⁹ Osmanlı Dövləti Batumda Qərbi Azərbaycandakı işğalçı daşnak hökuməti ilə bağladığı müqavilə ilə Göyçə gölü ətrafı 10 min km²-lik ərazidə qondarma erməni dövlətinin yaradılmasına loyallaşdığına göstərdi və daşnak dövlətini de-yure tanıdı. Bölgədəki vəziyyətlə bağlı təşkil edilmiş erməni komissiyasının üzvləri Levisyans, Tomaşev, Vəkilov, Keşişev və Jakoyevin imzası ilə Türkiyə hərbi komandanlığına göndərilən məlumatda deyilirdi: "Erməni komissiyası Osmanlı hökumətinin dostluğuna inanaq və Osmanlı ordusu baş komandanlığının "Erməni hökumətini Türkiyə təşkil etdi və təbii ki, mühafizə də edəcəkdir" kimi böyük vədini xatırlayaraq təsəvvür etmir ki, Türkiyə erməni millətinin ölümünü istəsin",²²⁰

Lakin 1918-ci ildə Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində Türkiyənin vəziyyəti çətinləşdikcə o, Naxçıvanda daha güclü və sabit yerli hakimiyyətin qurulmasına maraqlı göstərirdi. Bu məqsədlə mayın 17-də Naxçıvana göndərilən Xəlil bəyin başçılığı ilə bir qrup osmanlı hərbiçisi Şahtaxtı kəndində iqamətgah yaratmışdılar. Topçu Hüsnü Əfəndi Naxçıvanda azərbaycanlılardan ibarət hərbi dəstələr təşkil edilməsi, topçuların hazırlanması ilə məşğul olmağa başladı. Osmanlı əsgərlərinin gəlişindən sonra bir tərəfdən Şahtaxtı ətrafındakı kəndlərdən ermənilərin köçü müşahidə olunurdusa, digər tərəfdən Əlincaçay vadisi kəndlərində, xüsusən Əbrəqunusda yaşayan erməni-

219. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, II cild. Bakı: 1978, s. 42
220. Karabekir K. 1917-20 Arasında Erzincandan Eriyana Erməni Mezalımı. İstanbul: Emre Yayınları, 2000, s. 97

218. Əliyev M.B. Göstərilən əsəri, s. 34-35

lər Qazançı kəndinə toplasıldılar. Bu zaman Naxçıvanda olan 8 ədəd rus dağ topundan dördü 34 mərmii ilə birlikdə Şahtaxtıya aparılmışdı. Bundan xəbər tutan ermənilər daha 50 mərmii Şahtaxtıya apararaq azərbaycanlı əsir götürmüş, Y.Xarazyan Müsəlman milli komitəsinə sursat daşınması ilə bağlı etirazını bildirmişdi. M.N.Əmirov topçu Hüsnü Əfəndinin Naxçıvandan geri çağırılmasını təklif etdiyindən Xəlil bəy mayın 29-da hər iki tərəfdən könüllü tərksilah olunmalarını tələb etmişdi.

Bu tələbə məhəl qoymayan Y.Xarazyanın silahlı dəstələri mayın 31-də Culfadan çıxaraq yolboyu kəndlərə basqın edə-edə Naxçıvana doğru irəliləməyə başladı. İyunun 2-də isə Aza kəndinin erməni silahlıları ilə Yaycı kəndinin müdafiəçiləri arasında qanlı döyüşlər getdi. İyunun 3-də Əbrəucun və Qazançı kəndindən olan silahlı erməni dəstələri Bənəniyar, Ərazin, Noraşen və Xanağa kəndlərinə hücum edərək biri qadın olmaqla 7 nəfəri əsir götürdülər. Əznəbürt erməniləri isə Lizburt kəndini talan edərək iki nəfəri öldürüb bir neçəsini də yaraladılar. Lakin Xanlıqlar kəndində yaşayan ermənilər iyunun 8-də Xəlil bəyə təslim olduqlarını bildirdilər.

Xəlil bəyin bölgədə sülh yaratmaq təşəbbüsləri Andronik Ozanyanın Naxçıvana hücumu ərəfəsinə təsadüf etdiyindən uğur qazanmırdı. Andronikin yürüşü barədə xəbərlər erməniləri daha da ağzınlaşdırmışdı. Çünki onun hərbi qüvvəsi Naxçıvandan Osmanlı qüvvəsindən dəfələrlə artıq idi. Andronikin 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Naxçıvana hərbi yürüşü²²¹ zamanı təkcə Gilançay və Əlincaçay hövzələrində 80-dən çox kənd dağıdıldı, əhalinin böyük bir hissəsi məhv edildi. Təkcə Yaycı kəndinə Andronikin hücumu 2 mindən artıq azərbaycanlının qətl ilə nəticələnmişdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan da daxil olmaqla, İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayınadək 199 kənd yandırılaraq dağıdılmış, 135 min azərbaycanlı öldürülmüş və ya qaçqına çevrilmişdi.²²²

221. Cəfəri E.Y. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münasibəti, s. 237-261

222. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2003, s. 398

30 oktyabr 1918-ci ildə bağlanmış Mudros müqaviləsinə əsasən oktyabrın 31-də Kazım Qarabakir paşanın başçılıq etdiyi I Qafqaz ordusu ləğv edildi və noyabr-dekabr aylarında Osmanlı ordusu bütün Azərbaycan ərazisini tərk etdi. Bundan istifadə edən daşnaklar 1918-ci il oktyabrın 27-də səfərbərlik elan edərək Göyçə, Yeni Bəyazıt, Ağbulaq və İrəvanda 18-35 yaşlı kişiləri hərbi qüvvələrə cəlb etdilər. Oktyabrın 30-da Arpa kəndi işğal edildi.

Naxçıvanı tərk etdikdən sonra erməni işğalı təhlükəsinə nəzərə alan Osmanlı hərbi rəhbərliyi bir tərəfdən tərxis olunan əsgərlərdən qalan silahların bölgə əhalisinə paylanmasını təmin etmiş, digər tərəfdən bölgənin etibarlı müdafiəsinin təşkili məqsədi ilə yerli hökumət təşkilatları qurmağa başlamışdı. 1918-ci il noyabr ayının əvvəllərində Naxçıvan şəhərində yaradılan Araz Türk Cümhuriyyətinin başlıca məqsədi Naxçıvanın erməni işğalından etibarlı müdafiəsini təmin etmək istiqamətində fəaliyyəti səfərbər etməkdən ibarət idi.

Türk orduları Naxçıvanı tərk etdikdən sonra bölgəni öz nüfuzu altına alan ingilislərə özlərinin əsas himayəçisi kimi baxan ermənilər yenidən fəal hərbi əməliyyatlara başladılar. Daşnak komandiri Yaponun (Hovannes Paronyan) 1200 nəfərlik qanıqan dəstəsi 1918-ci il dekabrın 5-dən başlayaraq Naxçıvan bölgəsinin kəndlərinə dağıdıcı yürüşlər edirdi. Naxçıvandan 40 km şimalda yerləşən Almalı mahalında 2516 nəfər kişini qətlə yetirən ermənilər 40 uşağı və qadını da əsir götürmüşdülər.²²³

Dəhşətli istiqamətdə döyüşən azərbaycanlıların 4 min nəfərlik müdafiə dəstəsindən əlavə Naxçıvandan Arslan Həsən bəyin başçılığı ilə 500 nəfərlik hərbi qüvvə Şərurda qətl və qarət törədən ermənilərə qarşı göndərilmişdi.²²⁴ Bir sıra kəndlərin erməni işğalı altına düşməsi əhali arasında təlaşa

223. Məşayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), s. 61

224. Əliyev M.B. Göstərilən əsəri, s. 90-91

səbəb olmuş, Naxçıvan şəhərinin boşalmasının qarşısını almaq üçün noyabrın 25-də şəhərdə hərbi vəziyyət elan olunmuşdu. Naxçıvan və Ordubad sakinləri adından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirliyinə göndirilən 28 dekabr 1918-ci il tarixli teleqramda bildirilirdi ki, İrəvandan hərəkət edən 25 min nəfərlik erməni dəstələri Sədərəyi keçərək 8 kəndi mühasirəyə almış, əhalisini tərkislah etmişdir. Naxçıvan və Şərur əhalisi İrana qaçmağa hazırlaşır, 200 nəfərdən artıq adam Araz çayını keçərkən tələf olmuşdur. Zəngəzur erməniləri bizə hücum etmişlər; əgər İrəvan quberniyasına kömək göndərməsəniz, o, ermənilərin hücumundan məhv olacaqdır.²²⁵

Ermənilərin Naxçıvan bölgəsinə 1918-ci il dekabrın 14-də başlayan yürüşü də ağır nəticələrə səbəb oldu. Yürüş nəticəsində İqdir, Qəmərli, Dərələyəz və Uluxanlı bölgəsinin türk-azərbaycanlı əhalisi qaçqına çevrilmiş, Qəmərliyə 48, Vedibasarda 18, Dərələyəzdə 74, Şərurda 7 kənd yandırılaraq dağıdılmışdı. Dekabrın 24-də Araz Türk Cümhuriyyəti hökumətinin müraciəti ilə sülhə nail olmaq üçün vasitəçilik etmək məqsədi ilə bölgəyə gələn İran nümayəndə heyəti Naxçıvan təmsilçiləri Hacı Mirbağır ağa, Heydərqulu bəy və Cəfərqulu xanla birlikdə İrəvana yola düşdü. Lakin Dəmirçi və Quşçu kəndlərini işğal edərək qüvvələrini bu kəndlərdə cəmləşdirən daşnak komandiri Doluxanov naxçıvanlı nümayəndələri həbs edərək Noraşen və Yengicə kəndlərinə hücum əmri verdi. Həmin gün Kalbalı xan və Məşədi Ələsgər ağanın başçılıq etdikləri könüllü müdafiə dəstələri Maxta və Dəmirçi kəndlərini ermənilərdən azad etdilər, bir gün sonra isə Qurd qapısında (Dəhnə boğazında) düşməna ağır zərbə vurdular. Doluxanov hücumun istiqamətini Vedinin Qaralar, Qabqıran, Şirazlı, Reyhanlı, Əfşar kəndlərinə yönəltmə də, məğlub olub Dəvəlidəki mövqeyinə geri çəkildi.

1919-cu ilin yanvar ayında Dəvəlidə, Selikov, Aram paşa,

Dəli Qazar, general Araşev və digər daşnak komandirlərinin başçılıq etdiyi hərbi qüvvələr İrəvan, Naxçıvan, Sürməli və Qaxax qəzalarında 350-dən çox kəndi yandırmış, əhalinin çoxunu qətlə yetirmişdilər.

1919-cu il yanvarın 14-də Zəngəzur ermənilərinə maddi yardım edən İngiltərə nümayəndəsi V.Hibbonun, dörd gün sonra isə kapitan F.Lautonun Naxçıvana gəlişindən sonra bölgə ingilislərin nəzarətinə keçdi. Lauton Naxçıvan hökumətinin başçısı Cəfərqulu xana ermənilərin öz yaşayış yerlərinə qaytarılmasını və onlar üçün Şərurdan min pud taxıl buraxılmasının təmin olunmasını təklif etdi. Cəfərqulu xan Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri ilə müzakirədən sonra birinci təklif barədə demişdi ki, bu məsələ Paris sülh konfransında müzakirə olunanaqəd təxirə salınmalıdır. Taxıl isə yerli əhalinin ehtiyacı olan neft və şəkərlə mübadilə edilə bilər. Lautonun ingilis hərbi qüvvələrinin Dəvəli, Naxçıvan, Culfa və Şaxtaxtıda yerləşdirilməsi, bu bölgələrdə bütün məsələlərin ingilis hərbi rəhbərliyi tərəfindən həll edilməsi barədə şərtləri Naxçıvan rəhbərləri, yerli muxtariyyəti saxlamaq şərti ilə, qəbul etmişdilər. Hətta ingilislərin mövqeyini dəstəkləyən bir neçə yerli xadim Naxçıvan hökumətinin tərkibinə daxil edilmişdi.²²⁶ Əlbəttə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq mövqələrinin kifayət qədər aydınlaşmadığı bir şəraitdə bütün bunlar ingilislərə münasibətdə yol verilən zəruri güzəştlər idi. Daha doğrusu, digər çıxış yolu olmaması, daşnak təhlükəsinin isə daim yaxında olması ilə izah edilən güzəştlər idi.²²⁷

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti İrəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyətinin nümayəndəsi Mirabbas Mirbağirovu əhalinin vəziyyətini öyrənmək üçün Araz Türk Cümhuriyyətinə göndərmişdi. Kömək üçün Gəncədə M.Mirbağirova qoşulan 12 zabit 1919-cu ilin fevral ayında Naxçıvana gələ bilsə də, Paşa Bayramov və Yusif bəy

225. ARDA, f. 894, s. 4, iş 65, v. 127

226. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 67, v. 24-26

227. Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 18-19

Qaziyev vasitəsilə göndərilən I milyon manat pul Naxçıvana gəlib çıxmadı və Tiflisdən yenidən Bakıya qaytarıldı. Fevralın 23-də M.Mirbağirovun başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti Naxçıvana gələrək burada Araz Türk Cümhuriyyətinin hökumət üzvləri ilə birgə iclas keçirdi. Cəfərqulu xanın Araz Türk Cümhuriyyətinin hökuməti ilə soyuq münasibətləri aradan qaldırıldı. M.Mirbağirov bölgədəki vəziyyətlə ətraflı tanış olduqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasına aşağıdakı məsələlərdən ibarət öz təkliflərini təqdim etmişdi:

1. Bu diyarı idarə etmək üçün müttəfiqlərin, İranın, Ermənistanın təsiri ilə mübarizə aparmaq qabiliyyətinə malik və xanlara, sahibkarlara rəğbətli olmayan, başqalarının təsiri altına düşməyən, müəyyən edilmiş siyasəti inadla yerinə yetirə bilən, mərd, qətiyyətli adam olan və rüşvətə meyl etməyən azərbaycanlı general-qubernatorun təyin olunması zəruridir.

2. Yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərə malik bir adamı hərbi nazirin nümayəndəsi təyin etmək vacibdir.

3. Mülki və məhkəmə idarələrini idarə etmək üçün baş məmurular mütləq azərbaycanlılardan təyin edilməlidir.

4. Yerli hərbi işin təşkili üçün əvvəl göndərilənlərin az olduğunu nəzərə alaraq başçılara istedadlı polkovnik olmaqla daha bir dəstə zabit göndərmək lazımdır.²²⁸

Bundan başqa, bölgəni öz nəzarəti altına alan ingilislərin fəaliyyətinin Naxçıvanın erməni idarəçiliyinə verilməsinə gətirib çıxaracağı əhalidə ciddi narahatlıq doğurduğundan Naxçıvan Müsəlman milli şurasının Cəfərqulu xanın və başqalarının imzası ilə Naxçıvan-Şərur diyarının ingilis general-qubernatoruna göndərilən 26 fevral 1919-cu il tarixli notada Naxçıvan, Sürməli, İrəvan və Üçmüəzzin müsəlmanlarının bir gün əvvəlki yığılmasında "özlərinin və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə Azərbaycan Respublikası ilə birləşmək

qərarına" gəldikləri bildirilirdi.²²⁹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası təklifləri qəbul edərək Naxçıvanı özünün nəzarəti altına qaytarmaq və bölgənin müdafiəsinin səmərəli şəkildə təşkili üçün 1919-cu il fevralın 28-də burada general-qubernatorluq yaradılması barədə qərar qəbul etmiş, Bəhram xan Naxçıvanski Naxçıvan general-qubernatoru təyin edilmişdi. Azərbaycan hökuməti özünün 1919-cu ilə aid büdcəsində Bakı-Culfa dəmiryolunun tikintisinə vəsait ayırmışdı.²³⁰ Mart ayında B.Naxçıvanski Naxçıvanı Bakıya səfərindən sonra Bakıdan göndərilən daha 10 zabit Naxçıvanda hərbi hissələrdə təlim keçmiş, kəşfiyyət işlərinin təşkili və sərhəd xətlərinin möhkəmləndirilməsində iştirak etdi. Bundan başqa, F.Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət Naxçıvanla əlaqələri yaxşılaşdırmaq üçün Ağdam-Qaryagin-Naxçıvan poçt-teleqraf xəttinin mühafizəsi üçün həmin xətt üzrə poçt-teleqraf idarələrinə silahlı mühafizə dəstələri ayırdı.²³¹ Həmçinin ermənilərin törətdiyi soyqırımdan ziyan çəkmiş əhalinin ehtiyacını, qaçqınların vəziyyətini öyrənmək və onlara yardım göstərmək üçün Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasar və Millistan bölgələrinə T.Makinski, R.İsmayılov və S.Qonizadədən ibarət hökumət nümayəndə heyətinin göndərilməsi qərara alındı.²³²

Bu dövrdə Naxçıvana real şəkildə hərbi qüvvə göndərmək və digər zəruri yardım göstərmək imkanları olmayan Azərbaycan hökuməti bölgənin müdafiəsi istiqamətində diplomatik səylərini də artırmışdı. Cümhuriyyət hökumətinin Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1919-cu il martın 14-də göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Batım və Qars vilayətlərindən yaranan Cənub-Qərbi Qafqazın müstəqilliyinin

229. *Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, s. 358-359

230. ARDA, f. 894, s. 10, iş 58, v. 3

231. *Hacıyev A. Göstərilən əsəri*, s. 61

232. Naxçıvan tarixi. II cild, s. 243

228. *Hacıyev A. Qars və Araz Türk-Respublikalarının tarixindən*. Bakı: Azərşəf, 1994, s. 54-56; Naxçıvan tarixi. Üç cildə. II cild. Naxçıvan: "Ədəmi" NPB, 2014, s. 241-242

müdafiasına nail olun. Qarabağı, Naxçıvanı, Sürməlini ermənilərin iddialarından müdafiə edin".²³³

Lakin nə Naxçıvan əhalisinin qətiyyətli və ədalətli mövqeyi, nə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvan üzərində nəzarəti təmin etmək məqsədi ilə həyata keçirdiyi tədbirlər bölgənin işğalına yönəlmiş ingilis-erməni planlarının qarşısını ala bilmədi. Lauton yerli hökumətə Naxçıvanın erməni işğalına verilməyəcəyini vəd etsə də, hadisələr bu istiqamətdə cərəyan edirdi. 1919-cu il martın 10-da Ermənistanla Naxçıvan sərhədində duran daşnak hərbi hissəsindən daşnak rejiminin daxili işlər nazirinə göndərilən məlumatda deyilirdi ki, ingilis komandanlığı daşnakların Şəhur qəzasının bir sıra kəndlərini tutmasına etiraz etmir.²³⁴ Şəhurdakı müdafiə qüvvələrinin komandiri Məşədi Ələsgər Həmzəzadə Kalbalı xana göndərdiyi məlumatda Xanlıqlar kəndində baş verən cinayətlərin və Baş Noraşəndə yangının ingilislər tərəfindən törəldiyini bildirdirdi. Digər tərəfdən Bakıdakı ingilis qoşunlarının komandanı Uilyam Tomson martın 28-də İrəvanda apardığı danışıqlarda bildirmişdi ki, ermənilər Qarabağ və Zəngəzurun Azərbaycana verilməsini qəbul edərlərsə, o, Qars və Naxçıvanın ermənilərin nəzarətinə verilməsinə kömək edəcək. Azərbaycan Cümhuriyyətinin İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinski 1919-cu il aprelin 20-də Bakıya göndərdiyi teleqramda ingilislərin Qars, Şəhur və Naxçıvanı ermənilərə verdiyi barədə yayılan xəbərləri çatdırır, bunun doğru olacağı təqdirdə bütün İslam aləmi, eləcə də Paris sülh konfransı qarşısında etiraz olunmasını zəruri hesab edirdi.²³⁵

Ermənilər ingilislərin himayəsi ilə Naxçıvan əhalisinə qarşı yenidən soyqırma başladılar. Daşnak hərbi dəstələri Naxçıvana doğru hücumə başlayaraq yolları üzərindəki bir neçə

233. *Musayev İ.M. Azərbaycan-Türkiyə İlişkileri (1917-1922 yılları)*. Bakı: Bakı Universiteti Yaynevi, 1998, s. 71

234. *Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri*, s. 19

235. ARDA, f. 970, s. 1, i.ş 57, v. 27

azərbaycanlı kəndini viran qoydular. Ordubad ətrafında özünü "qəza rəisi" elan etmiş Aşot Movsesyanın dəstəsi qanlı qırğınlar törədirdi. Hər gün ən azı 5-10 azərbaycanlı soyqırım qurbanı olurdu. Belə bir vəziyyətdə Naxçıvanda Lautonu əvəz edən ingilis zabiti Simpson dərhal bölgənin erməni idarəçiliyinə verilməsi üçün hazırlıq işlərinə başladı. İngiltərə və Antanta əleyhinə danışıqların cəzalandırılacağı elan olundu. Vədi və ətraf ərazilərdə azərbaycanlıların tərsiləhlə olmasına başlandı. H.Ququşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan zabitləri Naxçıvandan çıxarıldı. Vedinin ermənilərdən müdafiəsində böyük xidmətləri olan A.Şadlinski aldadırlaraq İrəvana aparıldı və ermənilərə təslim edildi (lakin o, sonradan Vədiyə qayıda bilməmişdi – E.C.).

İngilis generalı U.Tomsonun işğalçı daşnak rejiminin rəhbəri A.Xatisyanla aprelin 30-da baş tutmuş görüşündə razılaşdırılmışdı ki, ingilis-erməni qoşunlarının Naxçıvana yürüşünə general Devi nəzarət etsin. Mayın 3-də Naxçıvanın erməni idarəçiliyinə verilməsi haqqında bəyanatı da erməni generalı Dro (Dramat Kananyan) və general Devi imzalamışdılar. Beləliklə, əhalinin ciddi müqavimətinə və etirazlarına baxmayaraq bölgə erməni işğalı altına düşdü. Naxçıvanda yeni təşkil edilmiş general-qubernatorluğa əvvəlcə general Şelkovnikov, sonra isə Bakıda yaşayan erməni daşnaki Gevorq Varşamyan Naxçıvanın hərbi valisi təyin edildi.²³⁶ Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M.X.Təkinkinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi teleqramdan aydın olur ki, Naxçıvanın yerli hakimiyyət rəhbərlərindən Kalbalı xan Naxçıvanski Ermənistanın Naxçıvan üzərindəki hakimiyyəti tanımaq istəməmiş, ancaq ingilislərin təzyiqi ilə Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsini qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdı. Lakin yerli əhali ermənilərin hakimiyyətini boykot etmişdi. Hətta Kalbalı xan başda

236. *Atıur İ.E. Muxtarlıyyət ərəfəsində Naxçıvan*. Naxçıvan: NDU-nun Qeyrət nəşriyyatı, 1999, s. 158-175

olmaqla, özünümdüfə təşkilatı bir gecədə daşnak qubernatorluğunun yerləşdiyi binanı dağıtmışdı. Məlumatla görə, şəhərdə daşnak qarnizonunun iqamətgahının yerləşdiyi yer indiki Naxçıvan Dövlət Texniki Kollecinin yerindəki üçmərtəbəli bina idi. Şəhər sakini Hacı Cabbarın təklifi ilə hazırda Təbriz mehmanxanası olan yerdə yerləşən Bəhram xanın evinin altından oraya tunel açılmış, binanın altına barıt çəlləyi qoyularaq partladılmışdı.²³⁷

Daşnak generalı Şelkovnikov və Devinin imzaladıqları bəyannamədə Naxçıvanda milli sülh, kəndlilərə dinc həyat və torpaq vəd edilsə də, əslində yerlərdə azərbaycanlıların təqib edilməsi, öldürülməsi daşnaklar üçün həyat normasına çevrildi. 1919-cu ilin iyununda Naxçıvan, Şərur və Ordubaddan gələn məlumatlara görə, Ermənistan hökuməti müsəlman xadimləri həbs edir, hər addımda axtarışlar aparır, müsəlmanların əmlakını müsadirə edirdi. Ermənistan hökumətinin nizami hissələri Naxçıvan yaxınlığındakı müsəlmanların yaşadığı Bulqan kəndini atəşə tutmuşdu, əhali vahimə içərisində evlərini tərk etməkdə idi.²³⁸

1919-cu il iyunun 11-də ingilislər İrəvanı tərk etdilər. Onların fəaliyyəti nəticəsində daşnaklar Qars vilayətini, İrəvan quberniyasının bir hissəsini müttəfiqlərdən alaraq qondarma Ermənistan dövlətinin ərazisini 17500 ingilis kv.milinə, əhalisini 1 milyon 510 min nəfərə (795 min ermənilər, 575 min müsəlmanlar, 140 min başqa millətlər) çatdırdılar. Bu dövrdə Azərbaycanda ermənilər tərəfindən törədilən soyqırım nəticəsində mübahisəli adlandırılan rayonların əhalisi 10-30 faiz azalmış, bir çox kəndlər dağıdılmışdı.²³⁹

Bütün söylərinə baxmayaraq ermənilər Naxçıvanı tam

nəzarətləri altına ala bilmədilər. Belə ki, Şərurda Məşədi Ələsgər ağa, Naxçıvanın şimalında Bəhram xan Naxçıvanski, Ordubadda isə Səmədbəyov yerli idarəçiliyi öz əllərinə almışdılar. Şərur-Naxçıvan bölgəsində erməni təcavüzünə qarşı 6 min nəfərlik müdafiə dəstələri yaradılmışdı. Azərbaycan hökuməti 200 min hərbi sursatı, 300 min rus rublunu Cənubi Azərbaycana vasitəsi ilə Naxçıvana göndərmişdi.²⁴⁰

Lakin ermənilər Naxçıvanı müvəqqəti və qismən də olsa, işğal etmələrinin qarşısını almaq mümkün olmadı. Nəticədə Naxçıvan və Şərur ətrafında daha 45 kənd ermənilərin təcavüzünə məruz qaldı, dəmiryoluna yaxın kəndlər zirehli vaqonlardan atəşə tutuldu, əhalinin böyük bir qismi məhv edildi. Daşnaklar bölgədə sonuncu müsəlmanadək əhalini qıracaqları və ya Araz çayına tökəcəkləri barədə qərar qəbul etmişdilər.²⁴¹ Erməni idarəçiliyi zamanı yalnız Naxçıvan şəhərində hər gün 10-15 axtarış və həbs hadisəsi baş verirdi. Bu dövrdə ümumilikdə şəhərdə 330 axtarış aparılmış, 500-dən artıq adam həbs olunmuş, 150 nəfərədək şəxs işgəncə verilmişdi. Gümrü və Naxçıvan ətrafında bir sıra müsəlman kəndlərini işğal edən daşnaklar 4 min nəfərədək dinc əhalini qətlə yetirmişdilər.²⁴²

Naxçıvan torpağında özlərini əsl qəsbkar kimi aparan ingilislər və daşnaklar Azərbaycan xalqının intiqamından qorxduqları üçün ingilis nümayəndəsi və daşnak general-qubernatoru şəhərdə deyil, Naxçıvandan üç kilometrlik məsafədə yerləşən hərbi düşərgədə lövbər salmağı daha məqsədəuyğun saymışdılar. Xalq düşməni işğalı altında yaşamağı özünə təhqir bilir və fəal çıxışlara başlayırdı. 1919-cu ilin yazında Ordu-

237. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan. Tartib edən və ön sözün müəllifi Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Hacıyev. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2010, s. 29, 95

238. ARDA, f. 970, s. 1, iş 142, v. 56-63

239. Deportasiya. Toplu, s. 132

240. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 74, v. 167-171

241. *Karacakaya R.* Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı. Yayın No 52. İstanbul: 2001, s. 166

242. Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919). I cilt. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı. Ankara: 2001, Yayın No 49, s. 348

badda, Zeynəddin, Bulqan, Şahbuz, Qıvrıq və digər kəndlərdə ingilislər və daşnaklar əleyhinə çıxışlar baş vermiş, işğalçıların Naxçıvan torpaqlarını tərk etməsi tələb olunmuşdu.²⁴³ İngilislərməni müttəfiqliyinə baxmayaraq Naxçıvan təslim olmadı. Şərurda Məşədi Ələsgər ağa, Naxçıvanın şimalında Bəhrəm xan Naxçıvanski, Ordubadda isə Səmədbəyov yerli idarəçiliyi öz əlinə aldı. İyun ayında ingilislər bölgəni tərk etdikdən sonra yerli müdafiə dəstələri tərəfindən 1919-cu il iyulun 18-25-də bir həftəlik qızgın döyüşlər nəticəsində ermənilər Naxçıvandan qovulub çıxarıldı. İrəvan-Culfa dəmiryolu boyu gərgin döyüşlər getdi. Şahtaxtı stansiyasındakı erməni qarnizonu və daşnak komandiri Yaponun dəstələri ciddi məğlubiyyətə uğradılar. Naxçıvanın müdafiə qüvvələri 42 pulemyot, 4 top, zirehli qatar və xeyli silah-sursat ələ keçirildilər. 8 daşnak zabiti və 800 erməni əsgəri əsir alındı.²⁴⁴ Yalnız qərargah rəisi Qarakeşişov öz qarnizonu ilə qaça bildi. Xanlıqlar kəndindəki erməni qüvvələri döyüşsüz təslim oldu. 400 nəfər itki verən ermənilərin daha 5 zabiti, 213 əsgəri əsir düşdü, 600 tüfəng qənimət kimi ələ keçirildi. Vədi uğrunda qanlı döyüşlər ermənilərin 4 min nəfər itki verməsi ilə başa çatmışdı.²⁴⁵ Beləliklə, Naxçıvan əhalisinin 1919-cu il iyulun 18-25-də ermənilərə qarşı apardığı inadlı silahlı mübarizə işğalçıların qəti məğlubiyyəti və bölgədən qovulması ilə nəticələndi.

1919-cu ilin avqustunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası Səməd bəy Cəmillinski Cənub-Qərbi Azərbaycan (Naxçıvan) general-qubernatoru təyin etdi. Lakin bu dövrdə ingilislərdən sonra ABŞ-ın bölgə üzərində Millətlər Cəmiyyətinin mandatını alması Qərbi Azərbaycanda yeni şəraitin yaranmasına səbəb oldu. İyul ayında Antantanın Ermənistanda ali komissarı təyin edilən ABŞ Ordusu Baş qərargahının polkovniki V.Haskel avqustun 28-də Azərbaycan

hökumətinin sədri N.Yusifbəyli ilə söhbətində Qarabağın və Zəngəzurun qəti olaraq Azərbaycana keçməsinə zəruri saydığını bildirmişdi. Lakin eyni zamanda Şərur və Naxçıvanla bağlı üç tələb irəli sürmüşdü: 1. Naxçıvan və Şərur bölgələri bitərəf elan ediləcək. Bu bölgə amerikalı general-qubernator tərəfindən idarə olunacaq və o, yerli vəzifə sahiblərini təyin edəcək; 2. Azərbaycan və Ermənistan bu bölgədəki məmurlarını, əsgərlərini və araçıışdıranlarını geri çəkəcək; 3. Böyük Vədi müsəlman kəndinin əhalisi bitərəf bölgədə general-qubernatorun münasib bildiyi bir yerdə köçürüləcək.²⁴⁶

Avqustun 21-də İrəvanda Haskellə görüşə bilməyən Naxçıvan, Ordubad, Sürməli, Millistan və Vedibasar nümayəndələri 10 bənddən (Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması, Zəngəzurdan keçən yolun açılması, İrəvandan geri çağırılmış M.Təkinkinin yerinə yeni səfirin təyin edilməsi, Qərbi Azərbaycandan qovulan azərbaycanlıların digər Azərbaycan torpaqlarında, ilk növbədə Naxçıvanda yerləşdirilməsi və s.) ibarət sənədi Bakıya Azərbaycan hökumətinə göndərdilər.²⁴⁷

Haskel Parisə qayıtdığı üçün Azərbaycan hökuməti ilə danışıqları 1919-cu il oktyabrın 18-də Bakıya gələn müttəfiq qoşunları Ali Komissarlığının qərargah rəisi C.Rey davam etdirdi. Onun həm də Naxçıvana səfəri zamanı yerli hakimiyyətə nümayəndələri ilə apardığı danışıqlardan sonra oktyabrın 24-də bölgədə Amerika general-qubernatoru kimi işə başlamalı olan polkovnik E.Delli Naxçıvanda Paris sülh konfransının nümayəndəsi kimi fəaliyyətə başladı. C.Rey əçiq şəkildə bildirildi ki, istənilən işğal faktına və ya bölgənin erməni idarəçiliyinə verilmə cəhdlərinə silahlı cavab verilməlidir.²⁴⁸ Nəticədə əhalinin tələbi ilə Delli bölgəyə gəlmiş ABŞ zabitlərini İrəvana

243. Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 19

244. Əliyev Ə. Əlinə yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1997, s. 67

245. ARDA, f. 894, s. 10, iş 80, v. 42-43

246. General Veysəl Ümüvər. Naxçıvan: təlatüm və bürulğanlar (1920-1921). Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2006, s. 23

247. ARPISSA, f. 277, s. 2, iş 58, v. 40-43

248. Səmyuel A. Uimz. Ermənistan – terrorçu "xristian" ölkənin gizlinləri (Ermənilərin böyük firıldaq seriyaları). Bakı: 2004, s. 210

göndərdi və ermənilərin təkliflərinə məhəl qoymadı. Bir müddət sonra o, 1920-ci ilin yanvarında isə bütün Amerika zabitləri Naxçıvanı bərdəfəlik tərk etdilər.²⁴⁹ Beləliklə, Naxçıvanda ABŞ general-qubernatorluğu yaradılmasının qarşısı alındı.

1919-cu il oktyabrın 1-ə olan məlumatlara görə, yalnız İrəvan quberniyasından qaçqın düşən azərbaycanlıların sayı 39741 nəfər (5848 ailə) idi.²⁵⁰ Sayı 150 min nəfəri ötən azərbaycanlı qaçqınların 30-70 mini Böyük Vedi, Naxçıvan və s. ərazilərdə cəmləşmişdi.²⁵¹ C.Rey özü oktyabrın 24-də Naxçıvana gələrkən 50 minədək qaçqının yollardakı çadırlarda ağır şəraitdə qaldığının şahidi olmuşdu.²⁵²

Hələ noyabrın 23-də Tiflisdə C.Reyin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan hökuməti ilə işğalçı daşnak rejimi arasında imzalanan 5 maddədən ibarət saziş tərəflər üçün heç bir hüquqi öhdəlik yaratmayaraq yalnız status-kvonu rəsmiləşdirdi.²⁵³ Azərbaycan hökuməti heç bir məsuliyyət mexanizmi olmayan bu müvəqqəti sazişə sadıqlığını nümayiş etdirərək Zəngəzurdan öz hərbi qüvvələrini çıxardı. Bundan istifadə edən ermənilər Zəngəzurdan Naxçıvan istiqamətində hücum üçün bölgəyə xeyli hərbi qüvvə və silah-sursat topladılar. Hamzasapın Zəngəzurun Oxçu və Gıgıdərəsi kəndlərinə hücumu 1400 azərbaycanlının qətl ilə nəticələndi. Dağıdılan dörd kəndin Oxçu, Pirdavdan, Şabadın və Atqızın 4 min nəfərlik əhalisindən cəmi 261 nəfəri qaçmaqla canlarını qurtararaq Ordubadın kəndlərinə sığınmışdı. Zəngəzurdə və Qars vilayətində 88 müsəlman kəndi ermənilər tərəfindən dağıdılmış, 1820 ev yandırılmış və 131 min 930 nəfər soyqırımın qurbanı olmuşdu.²⁵⁴

249. ARDA, f. 970, s. 1, iş 65, v. 121

250. ARDA, f. 896, s. 2, iş 3, v. 6

251. *Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, s. 215

252. *Atmur İ.É. Muxtaryyət ərəfəsində Naxçıvan*, s. 225

253. *Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, s. 237-238

254. *Yenə orada*, s. 230, 241-242

1920-ci il martın 8-də ermənilərin 2 min nəfərlik hərbi qüvvəsinin Ağanohur və Nüsnüs dağları istiqamətindən Ordubada hücumunun qarşısı Kalbalı xanın Naxçıvandan göndərdiyi müdafiə qüvvələrinin müqaviməti ilə alındı. Düşmə 300 əsgər, 12 qatır və 7 pulemyot itirərək geri çəkildi. Martın 21-də daşnakların 10 min nəfərlik hərbi qüvvə ilə hücumu Ordubadın Düylün, Vənənd, Vələver, Xanağa, Disər, Ağrı, Dizə və b. kəndlərinin qətl və qarətə məruz qalması ilə nəticələndi. Lakin Əylisdəki türk zabiti Ədib bəylə Kalbalı xanın birləşmiş qüvvələri erməniləri geri oturmağa bildirdi.²⁵⁵

1920-ci ilin aprelinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ərəfəsində baş verən proseslərdən və onun süqutundan istifadə edən ermənilər bölgədə fəallaşaraq Şərur qəzasını və Şahtaxtı stansiyasını işğal etdilər. Qaçqına çevrilən bütün əhali Naxçıvanın digər ərazilərinə və Cənubi Azərbaycana sığındılar.

Daşnakların 1920-ci ilin aprel-iyun aylarını əhatə edən sonuncu hücumu zamanı Zəngibasarada 48 kənd tamamilə yandırılmış, 400-dən çox uşaq, 150 qadın və qoca öldürülmüş, 100 nəfər xəstə odda yanaraq məhv olmuş, 816 qaçqın Araz çayında boğulmuş, 160 min nəfər isə qaçqına çevrilərək Cənubi Azərbaycanın çöllərində açıq havada qalmışdı. Vedibasarda 118 kənd yandırılmış, 900 nəfər artilleriya atəşi nəticəsində həlak olmuş, 300-dən çox uşaq və qoca qətlə yetirilmiş, 6 qadın əsir aparılmışdı. Dərələyəzdə 74, Şərurda və Şahtaxtı ətrafında 76 kənd yandırılmışdı. Şərurda 810 xəstə yatağında qətlə yetirilmiş, 72 nəfər artilleriya atəşindən tələf olmuşdu. 150 qadın və qoca öldürülmüş, 144 qadın əsir götürülmüşdü. Şahtaxtıda isə 35 uşaq, 8-i qadın olmaqla 22 qoca, 9 xəstə qətl edilmiş, 3 qadın daşnaklar tərəfindən əsir aparılmışdı. Cənubi Azərbaycana pənah aparan 45 mindən çox qaçqın aclıqdan və xəstəlikdən dünyasını dəyişmişdi.²⁵⁶

255. *Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, s. 186

256. *Yenə orada*, s. 281

Zəngibasarda təkcə iyulun 2-də 1500 nəfər suda boğularaq öldürülmüşdü. İxtilafın sonunda 180 min müsəlman, yaxud İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin 2/3 hissəsindən çoxu qətlə yetirilmiş və didargin düşmüşdü.²⁵⁷

Daşnakların Naxçıvan kəndlərinə 1919-1920-ci illərdəki hücumları zamanı törədilən soyqırımlarda 73727 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü. Bundan 64408 nəfər 1920-ci ildə öldürülmüşdü. 1920-ci il dekabrın 27-ə aid bir arxiv sənədində göstərilir ki, Naxçıvanın Şərur və Sədərək ətrafı 56 kəndində ermənilər soyqırım və talanlarda 428 nəfəri qətlə yetirib, 2286 ev yandırılıb, 7178 nəfər qaçqına çevrilib, 6740 nəfər aclıq soyuq və xəstəlikdən ölüb. Dərələyəzin isə 54 kəndində 57240 azərbaycanlı öldürülüb, 9735 ev yandırılıb.²⁵⁸

Naxçıvanın Qəmərli istiqamətindəki 3 kəndin bütün əhalisi qətlə yetirilərək meyitləri Araz çayına tökülmüşdü. Ermənilər "İran sizi öz himayəsinə götürür" adı altında aldadaaraq köçürdüləri 45 min nəfər azərbaycanlı qaçqının 35 mini yollarda ermənilər tərəfindən kütləvi şəkildə qətlə yetirilmiş, bu soyqırımdan yalnız 10 min nəfər qaçıb canını qurtara bilmişdi.²⁵⁹ 1920-ci il iyulun 25-də Naxçıvan kəndlərindən Cənubi Azərbaycana keçmək üçün Şahtaxtıya gələn 500 nəfərlik azərbaycanlı qaçqın dəstəsi daşnaklar tərəfindən son nəfərinədək qətlə yetirilmişdi.²⁶⁰ 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan, Ordubad və Şərur-Dərələyəz qəzalarında təkcə kənd əhalisi 52 min nəfər azalmış, 287 kənd tamamilə və ya qismən dağıdılmışdı.²⁶¹

Hələ 1914-1916-cı illərdə Azərbaycanın cənubunda 150 min, Şərqi Anadoluda, tarixən azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərdə 200 min, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda 250

min, Qərbi Azərbaycanda 132 min azərbaycanlı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımın qurbanı olmuşdu. 1918-ci ilədək Qərbi Azərbaycanda yaşayan 575 min nəfərlik müsəlman əhalidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ərəfəsində cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq azərbaycanlı sağ qalmışdı.²⁶² Nəticədə 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan bölgəsinin əhalisi 38 faiz azalaraq 1921-ci ildə 72182 nəfərə enmişdi.

Rus ordusunun yüksək rütbəli erməni zabiti Ohannes Apresyan azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım barədə yazırdı: "...Tatarların (türklərin) qaça biləcəkləri yolları və dağ keçidlərini tutaraq bağladıq. Dərhal məhəvətə işinə başladıq. Birləklərimiz bir-birinin ardınca kəndləri dağıdırdı. Top ataşları ilə kənd evləri daş və torpaq yığımlarına çevrilir, insanlar kənddə dayanma bilməyib çölə qaçmağa başlayanda tufəng mərmiləri və süngülərlə işlərini bitirirdik. Heç şübhəsiz ki, tatarların bəziləri qaça bildilər. Bunlar ya dağlarda özlərinə sığınacaq tapdılar, yaxud da sərhədi keçərək Türkiyəyə qaçdılar, geri qalanlar isə tamamilə öldürüldü. Beləcə rus Ermənistanının Naxçıvanın Axalkələkə qədər olan sərhəd bölgəsi Ağrı dağının etəyindəki isti ovalıqlardan şimaldakı soyuq dağ yaylalarına qədər hər yer viran edilmiş tatar kəndlərinin səssiz xarabalıqları ilə doldu. İndi həmin kəndlərdə buralarda qalmış ölü insan sümüklərini tapmaq üçün gedən qurd və çaqqalların ulamalarından başqa bir səs eşidilmir".²⁶³ O.Kaçaznuni lideri olduğu Daşnaksütyun partiyasının xarici ölkələrdəki orqanlarının 1923-cü ilin aprelində keçirilən konfransında deyirdi: "Bizim dövrümüzdə xalq müharibədə məhv olur, ya da acından ölürdü. Biz Şərur və Vedi kimi taxılla zəngin olan məntəqələri, Ağbaba kimi mal-qarası çox olan məntəqəni viran etdik".²⁶⁴

257. Məmmədov İ. Göstərilən əsəri, s. 415

258. Karacakaya R. Kaynakçalı Ermeni Mesesei Kronolojisi (1878-1923), s. 212

259. Sevinç N. Göstərilən əsəri, s. 194-195

260. General Veysal Üniyar. Göstərilən əsəri, s. 45

261. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın dövlətçilik tarixində. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanası. Bakı: 1999, s. 103

262. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992, s. 33

263. Sevinç N. Göstərilən əsəri, s. 196

264. Məhərrəmov N. Daşnaksütyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, s. 68

Erməni hərbi təcavüzü aradan qaldırıldıqdan sonra Naxçıvanda dağıdılmış kəndlər, viran qoyulmuş evlər və yüz minlərlə qaçqın ordusunun mövcudluğu soyqırımın ağırlı nəticələri kimi qalmaqda idi. 1920-ci ilin yay-payız aylarında Naxçıvan ərazisində 400 min, Cənubi Azərbaycanda isə 70 min qaçqın açıq havada yaşamağa məcbur olmuşdu.²⁶⁵

Qaçqınlar məsələsi ətrafında uzun müddət Naxçıvan SSR ilə Ermənistan SSR, RSFSR və bu sovet respublikaları ilə Təbrizin bələdiyyə rəisi, Maku sərdarı, Culfa gömrüyünün rəisi arasında uzun-uzadı yazışmalar getmişdi. Nəticədə İttifaq Soveti Qərbi Azərbaycandan olan 28 min qaçqının Naxçıvanda saxlanması barədə qərar qəbul etmişdi.²⁶⁶ Zəngəzurdan qaçqınların gəlməsi prosesi hələ 1923-cü ildə də davam etmişdi. Həmin qaçqınlar geri qayıda bilmir, Culfa ətrafında, Arınc, Əbraqunus, Qazançı və b. kəndlərdə yerləşdirilirdi.²⁶⁷ Qaçqınlar problemi 1920-ci illərin sonunadək Naxçıvan bölgəsi üçün ən ciddi problemlərdən biri oldu.

265. *İbrahimzadə F.* Behbud Şahxatinskiyin siyasi və diplomatik fəaliyyəti. Bakı: 2007, s. 149

266. Gürcüstan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 63, s. 1, iş 58, v. 5

267. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 57, v. 11

III FƏSİL

Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan

3.1. Türkiyənin Cənubi Qafqaz uğrunda hərbi-siyasi mübarizəsi

XIX yüzillik ərzində ermənilərin çar Rusiyası tərəfindən məqsədli şəkildə Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsi burada yalnız demoqrafik vəziyyətin xeyli dərəcədə ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsi ilə qalmadı. Eyni zamanda, "erməni məsələsi" getdikcə aktuallaşaraq hələ XVIII əsrdən bəri Avropa imperialistlərinin siyasətinin, o cümlədən Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı yürütdüyü siyasətin əsasını təşkil edən "Şərqi məsələsi"nin mühüm tərkib hissəsinə çevrildi. Belə ki, Napoleon imperiyasını süquta uğradan "Müqəddəs ittifaq" üzvləri 1815-ci il Vyana konqresində həmin dövrdə Avropa qitəsində jandarm rolunu oynayan Rusiyanın təklifi ilə Osmanlı dövlətinin ərazisində yaşayan xristianların vəziyyətini də müzakirə etmişdilər. Əslində bu dövlətin ərazisindəki xristianlar üçün elə bir ciddi təhlükə və problem olmadığından bu müzakirənin sonunda hər hansı bir qərar qəbul olunmasa da, həmin məsələ sonrakı dövrdə Rusiya ilə digər Avropa dövlətləri, xüsusilə İngiltərə və Fransa arasında Osmanlı dövlətinin torpaqlarını ələ keçirmək uğrunda mübarizədə əsas faktorlardan birinə çevrilmişdi. Çar Rusiyasının və Avropa imperialistlərinin müstəmləkəçilik siyasətinin Şərqlə bağlı konsepsiyası olan "Şərqi məsələsi" də əslində elə Vyana konqresindən sonra aktuallıq qazanmış və getdikcə kəskinləşmişdi.

Vyana konqresindən sonra XIX yüzillik ərzində Rusiyanın apardığı işğalçı xarici siyasətin əsasını da məhz bu məsələ təşkil etmişdir. XIX əsrdə Rusiyanın İran və Türkiyə ilə apardığı bütün müharibələrdə "erməni məsələsi" bir qayda olaraq müzakirə müstəvisində olmuşdur. 1828-ci ildə İranla bağlanan

Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci və 1829-cu ildə Osmanlı dövləti ilə imzalanan Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsi də çarizmin bu istiqamətdəki siyasətinin təzahürləri idi. 1877-ci il martın 31-də Avropa dövlətlərinin Londonda imzaladıkları protokolun Osmanlı dövləti tərəfindən özünün daxili işlərinə müdaxilə kimi qiymətləndirilərək rədd etməsi 1877-1878-ci illərdə Rusiya ilə Türkiyə arasında növbəti müharibəyə əsas olmuşdu. London protokolunda onu imzalayan dövlətlər guya "Avropada sülhün qorunması baxımından Osmanlı dövlətindəki xristianların vəziyyəti ilə məşğul olmaqda davam edəcəklər"ini bəyan etmişdilər. Lakin türk dövlətinin protokolu rədd etməsindən sonra 1877-ci il aprelin 12-də (24-də) Osmanlılara müharibə elan edən yeganə dövlət isə çar Rusiyası olmuşdu.²⁶⁸

1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin qalibi kimi Rusiyanın Türkiyə ilə 1878-ci il fevralın 19-da (martın 3-də) bağladığı San-Stefano (Yeşilköy) preliminər müqaviləsinin 16-cı maddəsində, Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən fərqli olaraq, bu dəfə xristian əhali haqqında deyil, birbaşa ermənilər haqqında məsələ qoyulmuşdu.²⁶⁹ Həmin maddədə deyilirdi ki, "Türkiyə ermənilər yaşayan vilayətlərdə təzliklə həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq və yerli əhəmiyyətə malik islahatları həyata keçirmək öhdəliyini götürür və ermənilərin təhlükəsizliyini kürd və çərkəzlərdən qoruyacağına zəmanət verir". Müqaviləyə dair danışıqların gətirdiyi bir vaxtda San-Stefanoya gedən İstanbul erməni kilsəsinin patriarxi Nerses Varjapetyan rus hərbi komandanlığından Rusiya himayəsində erməni dövlətinin qurulmasına kömək göstərməyi xahiş etmişdi.²⁷⁰ Lakin Rusiya "erməni məsələsi"ni müqaviləyə öz mənafeyinə uyğun şəkildə daxil etdi.

268. *Aşqın S. Sözdə Erməni Soyqırımı İddiaları və Tarixsel Gerçəklər // Erməni Araşdırmaları. I. Türkiyə Konqresi Bildiriləri. 3 cilt. III cilt. Avrasya Stratejik Araşdırmalar Mərkəzi, Erməni Araşdırmaları İnstitutu Yayınları, Ankara: 2003, s. 336*

269. *Гурко-Кряжис В. Göstərilən əsəri, s. 7*

270. *Osmanlı'dan Günümüze Erməni Sorunu. Ankara: Yeni Türkiyə Yayınları, 2000, s. 41*

Rusiyanın XIX əsrin birinci rübündən sonra genişlənən erməniləri Qafqaza köçürmə siyasətindən sonra artıq "erməni məsələsi"ni Osmanlı dövləti ilə birbaşa müzakirə və müqavilə müstəvisinə çıxarması çarizmin öz maraqları namına konkret mübarizəyə keçməsinin təzahürü idi. San-Stefano danışıqlarında iştirak edən çar hökumətinin nümayəndə heyətinin üzvü İqnatyev yazırdı ki, "...müqavilənin 16-cı maddəsi ermənilər tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Erməni kəlməsi ilk dəfə olaraq beynəlxalq müqavilədə tələffüz edildi..."²⁷¹

Böyük Britaniya və Avstriya-Macaristanın təşəbbüsü ilə 1878-ci ildə çağırılan və iyunun 1-dən (13-dən) iyulun 1-dək (13-dək) Berlində Almaniya imperiyasının kansleri Otto fon Bismarkın sədrliyi ilə keçirilən konqresdə imzalanmış traktatın 61-ci maddəsinin məzmunu San-Stefano müqaviləsinin 16-cı maddəsinə uyğun idi: "Sultan hökuməti ermənilərin yaşadıkları vilayətlərdə yerli ehtiyacların zəruri etdiyi islahatları gecikdirmədən həyata keçirməyi və onların əsəyini, təhlükəsizliyini kürdlərlə çərkəzlərdən qorumağı öhdəsinə götürür. Bu sahədə görüləcək tədbirlər böyük dövlətlərə bildiriləcəkdir. Və onlar da bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzarət edəcəklər".²⁷² Beləliklə, Berlin traktatında da ermənilərlə bağlı islahatlar keçirmək Osmanlı hökumətinin üzərinə öhdəlik kimi qoyulur, lakin öhdəliyin icrasına nəzarət yalnız Rusiyaya deyil, Berlin konqresinin iştirakçısı olan altı dövlətin (Böyük Britaniya, Avstriya-Macaristan, Almaniya, Fransa, İtaliya və Rusiya) hamısına həvalə edilirdi. Bununla da, Berlin konqresi San-Stefano müqaviləsinin 16-cı maddəsinə ləğv etmiş oldu. Çünki "erməni məsələsi"ni Rusiyanın monopoliasından çıxarmaq istəyən böyük dövlətlər (xüsusilə İngiltərə – E.C.) belə hesab

271. *Cabbarlı H. Eduard Oganisyan'ın "Yüzyillik Mücadele" Adlı Kitabında Erməni Məsələsi və "Soyqırım" Propagandası // Erməni Araşdırmaları. I. Türkiyə Konqresi Bildiriləri. 3 cilt. I cilt. Avrasya Stratejik Araşdırmalar Mərkəzi, Erməni Araşdırmaları İnstitutu Yayınları. Ankara: 2003, s. 147*

272. *Musayev İ. Böyük dövlətlər və "erməni məsələsi". XIX əsr, birinci hissə. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003, 238 s.*

edirdilər ki, Osmanlı dövlətinin heç bir vilayətində ermənilər çoxluq təşkil etmir və buna görə də ermənilərə muxtariyyət verilməsindən söhbət gedə bilməz.

Beləliklə, San-Stefano müqaviləsi və Berlin traktatı Türkiyə üçün ağır şərtlər müəyyənləşdirirdi. 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti Rusiyaya 1 milyard 410 milyon rubl təminat ödəməli idi. Lakin həmin dövrdə Osmanlı dövləti bu təminatı ödəmək iqtidarında deyildi. Buna görə də Türkiyə Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərini, habelə Dobrucanı Rusiyaya vermək məcburiyyətində qalmış, əvəzində ödəniləcək təminat 400 milyon rubla endirilmişdi.²⁷³ Berlin konqresində qəbul edilən qərarlarla Bəyazıt şəhəri və Alaşkert düzü Türkiyəyə qaytarılsa da, yuxarıda qeyd edilən vilayətlər Rusiyada qalmışdı.²⁷⁴

Beləliklə, artıq erməni iddialarının beynəlxalq müqavilələrdə (1877-ci il London protokolu, 1878-ci il San-Stefano müqaviləsi və Berlin traktatı) əks olunan saxta hüquqi istinad-gahı da yaradılmışdı. Hətta Hnçaq (1887-ci il) və Daşnak-sütyun (1890-cı il) kimi erməni terrorçu siyasi təşkilatları öz qanlı əməllərinə haqq qazandırmaq üçün hüquqi cəhətdən guya Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövlətinin yaradılmasını nəzərdə tutan Berlin traktatının 61-ci maddəsinə daim istinad etmişlər. Ermənilər Türkiyəyə qarşı fitnəkar əməlləri ilə, törətdikləri iğtişaşlarla daim gündəlikdə qalmağa çalışır, Avropa dövlətlərinin "erməni məsələsi"nə daim müdaxilə etməsinə nail olmaq istəyirdilər. 1876-cı ildə erməni patriarxı N. Varjapetyan İngiltərə səfiri Elliotla görüşündə ermənilərin öz arzularına "Avropa dövlətlərinin diqqətini cəlb etmək üçün qiyam, üsyan belə qaldırmağın çətin olmadığını bildirmişdi.²⁷⁵

XIX yüzilliyin sonlarındakı beynəlxalq şərait iri dövlətlər arasında müstəmləkələr və yeni ərazilər ələ keçirmək uğrunda

açıq və ya gizli şəkildə aparılan mübarizənin kəskinləşməsi baxımından mürəkkəb tarixi mərhələ idi. İngiltərə və Fransa ilə Rusiya arasında Osmanlı dövlətini parçalamaq, Yaxın Şərqdə hegemonluq uğrunda gərgin mübarizə gedirdi. Tarixi mənbələr bu dövrdə ermənilərin Türkiyədə bilavasitə Rusiyanın təhriki və təşviqi ilə yerli dinc müsəlman əhalini qırğınlara məruz qoyduqları barədə məlumatlarla zəngindir. Türkiyədəki ingilis diplomatik nümayəndələrinin XIX əsrin 80-ci illərinə aid yazışmalarında ermənilərin çar Rusiyanın yaxından köməyi ilə üsyana hazırlaşdıqları, onların komitələr halında birləşərək fəaliyyət göstərdikləri, silahlandırıldıqları, hər bir erməninin öz evində silah saxladığı bildirilir.²⁷⁶

Hələ IV əsrdə xristianlığın qəbul edilməsindən sonra ermənilər üzərində qriqorian kilsəsinin böyük təsiri olmuş, erməni kilsəsi ötən əsrlərdə əslində yalnız dini-ideoloji deyil, həm də ermənilərin siyasi və hərbi təsisatı, silah cəbbəxanası kimi fəaliyyət göstərmişdir. Erməni terrorçu siyasi təşkilatlarının qurulmasında "erməni məsələsi"ni beynəlxalq müstəvidə problemə çevirən və onun aktuallaşmasına nail olanlar da bir çox hallarda məhz kilsə xadimləri olmuşlar. San-Stefano müqaviləsinin imzalanması zamanı erməni yepiskopluğu haqqında məsələnin müzakirə edilməsi də təsadüfi olmayıb, siyasi məzmun kəsb edirdi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Azərbaycanda ermənilərin törətdikləri qırğınlardan zamanı bölgələrdəki erməni kilsələri, sözün əsl mənasında, silah anbarı rolunu oynamışdı. Avropa dövlətlərinin "erməni məsələsi"nə marağının səngidiyi hiss olunan kimi qriqorian kilsəsi xristianların müsəlmanlar tərəfindən soyqırma məruz qaldığı barədə özünəməxsus şəkildə yalançı fəryad qoparıb, avropalıların dini heysiyyətinə toxunmağa çalışırdı. Bunun nəticəsi idi ki, Almaniya "erməni məsələsi"nə maraq göstər-

273. *Karol E.Z. Osmanlı Tarihi. C. VIII.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 66
274. *Kurat A.N.* Türkiye ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 89-90
275. *Uras E.* Göstərilən əsəri, s. 186-187

276. *Demirel M.* İngiliz Belgelerinde Türkler ve Ermenilerle İlgili Terminoloji // Ermeni Araştırmaları. 1. Türkiye Kongresi Bildirileri. 3 ciltte. 1.cilt. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. Ankara: 2003, s. 99

məyib, bu məsələdə türklərin haqlı olduğuna inansa da, 1895-ci ildə alman imperatoru II Vilhelmə guya ermənilərə qarşı soyqırım törətdiyi barədə saxta məlumatı bildirəndə, o qəzəblənərək: "Bu, artıq həddi aşmaqdır. Axı onlar da xristiandır!", – demişdi.²⁷⁷

Yeri gəlmişkən, Almaniya ilə Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində müttəfiq olmalarına baxmayaraq, müharibə dövründə almanlar da "erməni kartı"ndan Azərbaycan torpaqlarının işğalını nəzərdə tutan siyasi məqsədləri üçün istifadə etmişdilər. 1918-ci il iyunun 28-də "Pravda" qəzeti yazırdı ki, Almaniya imperatoru II Vilhelmin diplomatları erməni burjuaziyasının liderlərini zorla "Ermeni Respublikası" təhrik etdilər və əvəzində erməni silahlı hissələrinin Bakıdan çıxarılmasını, onlarla əlbir fəaliyyət göstərən Bakını bolşeviklərdən təmizləməyi tələb etdilər. Qəzetin məlumatına görə, ermənilər bu təkliflə razılaşmışdılar. Lakin qısa müddət sonra, 1918-ci ilin avqustunda almanların sovet Rusiyası ilə Bakının tutulması və Azərbaycan neftinin ələ keçirilməsi ilə bağlı ayrı bir razılaşması olmuşdu.²⁷⁸

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Osmanlı Türkiyəsində daxili ictimai-siyasi vəziyyət, həmçinin onun beynəlxalq münasibətləri və yerləşdiyi coğrafi ərazinin böyük dövlətlərin dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda apardıqları barışmaz mübarizənin maraqları daxilində olması Türkiyənin müharibəyə qoşulmasında, habelə onun müharibəyə məhz Almaniyanın müttəfiqi kimi qatılmasında ciddi təsiredici amillər kimi mühüm rol oynadı. Osmanlı dövlətinin parçalanması istiqamətindəki aktiv fəaliyyətləri, XIX əsrin ikinci yarısında ermənilərin Şərqi Anadolu əhalisinə qarşı törətdiyi soyqırım və digər cinayətkar hərəkətlərində onların İngiltərə, Fransa, çar Rusiyası

277. Çalık R. Almanların Erməni Olaylarına Bakışı // Erməni Araşdırmaları. I. Türkiyə Kongresi Bildiriləri. 3 cilt. I cilt. Avrasya Stratejik Araşdırmalar Merkezi, Erməni Araşdırmalar Enstitüsü Yayınları. Ankara: 2003, s. 106

278. Cəfərli E. Y. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münasibəti, s. 90-91

tərəfindən hərbi-siyasi müstəvidə fəal dəstəklənməsi Osmanlı Türkiyəsini Almaniya ilə müttəfiqliyə vadar edən əsas səbəblərdən idi. Bu dövrdə xüsusən Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı istilacı planları aktual idi. Ümumiyyətlə isə, düşüdü mürtəkkəb vəziyyətdə Osmanlı dövləti hər hansı bir böyük dövlət tərəfindən özünün ərazi bütövlüyünə təminat yaradacaq bir ittifaqa girmək üçün lazımı olan və gözlədiyi marağ və dəstəyi görmürdü. Elə buna görə də Birinci Dünya müharibəsinin başlanması üçün bəhanə olan 28 iyun 1914-cü il tarixli Sarayevə sui-qəsdindən (Avstriya-Macarıstan taxtının vəliəhdi hersoq Frans Ferdinandın serb terrorçusu Qavrilo Prinsip tərəfindən qətlə yetirilməsi – E.C.) sonra dəyişən beynəlxalq konyuktura 1914-cü il avqustun 2-də türk-alman gizli ittifaq anlaşmasının imzalanması üçün zəmin oldu.²⁷⁹

Müharibə ərəfəsində və onun ilk günlərində ruslar öz ordu korpuslarından birini Qafqaz cəbhəsindən çıxarıb Avropa cəbhəsinə göndərdiyindən almanlar "türklər üçün gələcək Qafqazdadır" bəhanəsi ilə onları öz orduları ilə Qafqaza doğru irəliləməyə təhrik edirdi. Təbii ki, bu almanların Qafqazda türkləri ruslarla qarşı-qarşıya qoyub, çar ordusunun Avropa cəbhəsindən diqqətini Qafqaz bölgəsinə yönəltmək və beləliklə də, daha az düşmən ordusu ilə üz-üzə gəlmək niyyəti ilə bağlı idi. Lakin Osmanlı dövlətinin rəhbərləri almanların əsl niyyətini başa düşmüşdü. Buna görə də Türkiyə daha çox Qafqaz xalqlarını çar Rusiyasına qarşı qiyama qaldırmağın yollarını axtarı və bununla da, rusların arxa cəbhəsində Qafqaz xalqlarının müstəqillik hərəkətinə başlatmaqla, həm rusları zəiflətmək, həm də Qafqazın Rusiyadan ayrılaraq müstəqilləşməsinə nail olmaq istəyirdi.²⁸⁰

1917-ci ildə Rusiyada çarizmin devrilməsindən sonra

279. Keleşilmaz V. I. Dünya Savaşı: Başlananda Kalkasya və Çevresinə İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kağıtlar Özel Sayısı-III. s. 203-204

280. Yeno orada, s. 206-208

hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Birinci Dünya müharibəsində iştirakı davam etdirmək əzmində olsa da, bir tərəfdən siyasi çevrilişin hərbi dairələrdə doğurduğu həvəssizlik, digər tərəfdən isə müharibə əleyhinə bolşeviklərin apardığı təbliğat rus ordusunun döyüş ruhuna ciddi təsir göstərmişdi. Belə bir vəziyyətdə rus əsgərləri artıq döyüşmək istəmirdilər, müharibə cəbhələrində ordu sıralarında fərarilik halları xeyli artmışdı. Bundan istifadə edən ABŞ, İngiltərə və Fransa türk ordusunun Qafqaza doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün müharibə başlayandan bəri rusların əlində Osmanlı dövlətinə qarşı on minlərlə erməni könüllülərindən ibarət təkil edilmiş silahlı dəstələrdən istifadə etməyə qərar verdilər.²⁸¹

Müharibənin son ilində bölgədə yeni ictimai-siyasi və hərbi vəziyyət yarandı. Müharibədə çarizmə Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlarda öz çoxsaylı silahlı dəstələri və provokativ əməlləri ilə mümkün olan bütün köməyi edən ermənilər Şərqi Anadoluda türk əhalinin soyqırımını həyata keçirdilər. 1917-ci ildə Rusiyada əvvəlcə çarizmin devrilməsi, sonra isə sosialist inqilabının baş verməsi və 1918-ci ilin martında sovet Rusiyasının Birinci Dünya müharibəsini tərk etməsindən sonra bölgədəki vəziyyət bir qədər də mürəkkəbləşdi.

Belə ki, 1917-ci ilin fevralında Rusiyada Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin yaradılması və müharibələr nəticəsində Rusiya işğalı altına düşmüş Şərqi Anadolu torpaqları ilə Cənubi Qafqazın mülki idarəçiliyi bu komitəyə tapşırılmışdı. Bu səbəbdən Müvəqqəti hökumətin Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin bölgədə yürütdüyü siyasət Türkiyənin də maraqlarına toxunacaqdı. Lakin bölgədə baş verən sürətli yeniliklərə və dəyişikliklərə rəğmən Türkiyəni Cənubi Qafqazla daha yaxından maraqlanmağa vadar edən vəziyyət Rusiyadakı Müvəqqəti hökumətin ermənilərin lehinə yürütdüyü siyasət və qəbul etdiyi

281. *Soyvel S.R. The Great War and the Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers)*. Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2001 (2. Edition), p. 157

qərarlardan sonra meydana gəldi. Öz fəaliyyətini bütünlüklə Osmanlı dövlətinin dağılmasına həsr edən Daşnaksütyun Rusiyada 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra öz antitürk saylarına iflasa uğrayacağından çəkinərək Birinci Dünya müharibəsi çərçivəsində Rusiya ilə Türkiyə arasında fəal hərbi əməliyyatların aparıldığı Qafqaz cəbhəsinin çökməməsi üçün ciddi cəhdlə çalışırdı. Çünki müharibənin gedişində Rusiya Osmanlı dövlətinin şərq vilayətlərinin əhəmiyyətli hissəsini zəbt etmişdi və ermənilər də bu torpaqlarda əhali çoxluğunu təşkil etdiklərini iddia edərək, bu ərazilərin ruslar tərəfindən onlara verilməyini düşünürdülər. Ermənilərə görə Qafqaz cəbhəsinin dağılması onların bu ümidlərinin boş çıxması demək olacaqdı.²⁸²

Lakin qeyd etdiyimiz kimi, ermənilərin Şərqi Anadoludakı varlığı çarizmin mənafeyinə uyğun gəlməyə də, Rusiyada hakimiyyəti ələ alan Müvəqqəti hökumət onların mənafeyini böyük həvəslə nəzərə aldı. Halbuki Osmanlı dövlətinin rəsmi statistikasına görə 1914-cü ildə Osmanlı Türkiyəsinin əhalisinin ümumi sayı 18 milyon 520 min 016 nəfər idi ki, bunun da cəmi 1 milyon 294 min 851-i (6,9 faizi) erməni idi. Bu faiz göstəricisi ermənilərin iddia etdiyi şərq vilayətlərində (Sivas, Ərzurum, Elazığ, Bitlis, Diyarbəkir və Van) bir qədər yüksək olub 20,1 faizə bərabərdir. Lakin göründüyü kimi, erməni iddialarının əksinə olaraq, ermənilər Osmanlı dövlətinin heç bir bölgəsində əhali çoxluğuna malik deyildi.²⁸³

1917-ci il oktyabrın 25-də (noyabrın 7-də) Rusiyada sosialist çevrilişinin baş verməsindən sonra bölgədə yeni hərbi-siyasi vəziyyət yarandı. Bir gün sonra fəhlə, əsgər və kəndli deputatların birinci Ümumrusiya qurultayında qəbul edilən "Sülh haqqında dekret"də müharibədə iştirak edən dövlətlərə müraciət edərək işgalsız və təminatlı, demokratik ədalətli sülh bağlamağı təklif edən Leninin bu təşəbbüsü siyasi təbliğat məqsədi güdüyükdən, həmçinin Rusiyadakı sosialist çevrilişi

282. *Şahin E. Göstərilən məqaləsi*, s. 353

283. *Yeno orada*, s. 354

iri dövlətlər tərəfindən rəğbətə qarşılınmadığından beynəlxalq müstəvidə ciddi qəbul edilmədi. Lakin sovet Rusiyasının "işğalsız-təzminatlı sülh" təşəbbüsü 1917-ci ildəki rus siyasi çevrilişlərindən sonra Rusiya-Türkiyə və Türkiyə-Qafqaz münasibətləri baxımından əhəmiyyətli yenilik oldu. Bu səbəbdən Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında, demək olar ki, bütün diqqəti Qafqaz (burada Qafqaz dedikdə həm Türkiyənin Şərqi Anadoludakı yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz altı vilayəti əhatə edən hissəsi, həm də Cənubi Qafqaz nəzərdə tutulur – E.C.) məsələsi üzərində cəmləşdi. Belə bir sülh təklifi Türkiyə üçün olduqca cazibədar idi. Müharibədə bir çox fəal hərbi əməliyyatlar cəbhəsində məğlub olaraq böyük itkilərlə üzləşən, daxili və beynəlxalq vəziyyəti son dərəcə pisləşən, ən mühüm işə ərazisinin böyük bir hissəsi Rusiya işğalı altına düşən Türkiyə üçün "işğalsız-təzminatlı" sülh bağlanması sözün əsl mənasında göyəndiyə bir fürsət idi.²⁸⁴

Lakin qısa müddət sonra tamamilə aydın oldu ki, beynəlxalq aləmdə, xüsusən müharibədə iştirak edən böyük dövlətlər tərəfindən düşməncəsinə qarşılanan sosialist inqilabının lideri Lenin bu və öz hakimiyyətinin ilk günlərində qəbul etdiyi digər bu tipli sənədlərlə özünə qarşı olan xoşagəlməz münasibəti yumşaltmaq niyyəti güdürdü. Əslində isə Rusiyanın istər daxili, istərsə də xarici siyasətində güddüyü imperialist mənafe, yürütdüyü antitürk və ermənipərəst siyasət heç də öz sələflərinin çarizmin və Müvəqqəti hökumətin analoji siyasətindən fərqlənmirdi.

Rusiyada 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra türk hərbi rəhbərliyi Qafqaz cəbhəsində bir qədər çətinlik içində olan rus əsgərlərinə (rus Qafqaz ordusu da Rusiyadakı bolşevik çevrilişini qəbul etmirdi – E.C.) sülhə nail olmağı tələq edirdi. Hətta Ənvər paşa noyabrın 20-dən sonra 3-cü Ordu komandanı Ferik Mehmet Vehib paşaya Qafqaz cəbhəsindəki rus orduları

baş komandanlığı ilə əlaqə yaradıb, saziş imzalamaq təklifini çatdırmasını tapşırırdı. Vehib paşa noyabrın 24-də rus komandanlığına göndərdiyi məktubda türk tərəfinin "hər iki tərəfin xeyir və mənfəətinə uyğun olacaq bir sazişin imzalanmasına hazır" olduğu ifadə edilirdi. Məktub noyabrın 30-da rus Qafqaz Ordusu Komandanı general Odişelidze və bu ordunun baş qərargah rəisi general Lebedinski vasitəsi ilə Rusiya Qafqaz Orduları Komandanı general Prjevalskiyə çatdırılmışdı. Sonuncu məktuba dərhal cavab verməyərək onu özüntün tabe olduğu Cənubi Qafqaz Komissarlığına göndərmişdi. Komissarlığın dekabrın 4-də keçirilən iclasında məktub müsbət qarşılandıqdan sonra Cənubi Qafqaz Komissarlığının qərarı general Prjevalski tərəfindən dekabrın 5-də Vehib paşaya çatdırılmışdı. Sülh sazişi təklifinin qəbul edildiyi, münasib bilinərsə, hər iki tərəfin təmsilçilərindən ibarət komissiyanın yaradılması, hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması və heç bir hərbi birləşmənin başqa yerə göndərilmədən hazırda olduqları mövqedə qalmaları təklif edilirdi. Beləliklə, razılaşma əldə olunmuş, 3-cü Ordunun qərargah rəisi Ömər Lütfi bəyin başçılığı ilə türk nümayəndə heyəti, general Vişinskinin rəhbərliyi ilə Cənubi Qafqaz Komissarlığının nümayəndə heyəti təşkil edilmişdi.²⁸⁵

Rusiyadakı vəziyyətin mürəkkəbliyindən istifadə etmək niyyətində olan türklərin Qafqazla bağlı xüsusi planları vardı. Belə ki, Osmanlı dövləti sovet Rusiyasının elan etdiyi xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququndan istifadə edərək Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyinə nail olmağa və Qafqazda Türkiyənin himayəsi altında bir müsəlman dövləti yaratmağa çalışırdı. Hətta Ənvər paşa 3-cü Ordu komandanı Ferik Mehmet Vehib paşaya rus ordusunun Qafqaz cəbhəsi komandanı olan general Odişelidzeyə Qafqazda ya müstəqil gürcü dövlətinin, ya da azərbaycanlılarla birlikdə ittifaq dövlətinin yaradılması təkliflərini çatdırmağı tapşırırdı. Təklifə görə

284. Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 355

285. Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 357-358

Osmanlı torpaqlarına iddialarından əl çəkəcəkləri təqdirdə ermənilər də bu ittifaqa daxil ola bilərdi. Belə bir dövlət yaransa, ona rəsmən tanımağa, maliyyə və hərbi sursatla dəstək verməyə də söz verilirdi. Ənvər paşanın Qafqazda Rusiyanın təsiri altında olmayan müstəqil bir dövlətin yaranmasına çalışmaqda əsas məqsədi Türkiyəyə qarşı maraqlı dövlətlər tərəfindən Qafqazda təşkil olunmasına çalışılan gürcü-erməni ittifaqının yaradılmasına mane olmaq idi. 1918-ci il yanvarın 18-də Ənvər paşa Brest-Litovskdakı türk nümayəndə heyətinin üzvü, Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəyə göndərdiyi teleqramda rus işğalı altındakı ərazilərdə ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdiyi vəhşiliklərdən danışaraq: “Əgər ruslar bu vəhşiliyin qarşısını almasalar, Osmanlı dövləti iri miqyaslı hərbi əməliyyata başlamaq məcburiyyətində qalacaqdır”, – deyə qeyd edir və bunun rus nümayəndə heyətinin də diqqətinə çatdırılmasını tapşırırdı.²⁸⁶

Həmin ilin sonlarında Rusiya ilə Türkiyə və müttəfiqləri (Almaniya, İtaliya, Bolqarıstan) arasında imzalanmış Brest-Litovsk (dekabrın 2(15)-də) və Ərzincan (dekabrın 5(18)-də) müqavilələrinə əsasən Birinci Dünya müharibəsindəki rus-türk müharibəsi başa çatdı və, sovet Rusiyasının danışıqlarda tutduğu mövqe onun antitürk və ermənipərəst siyasəti haqqında yuxarıda deyilən fikirlərin təsdiqi oldu. 1917-ci il dekabrın 9-da (22-də) sovet Rusiyası ilə Almaniya və müttəfiqləri arasında Brest-Litovsk sülh konfransı öz işinə başladı və fasilələrlə 1918-ci il martın 3-nə (18-nə) qədər davam etdi. Konfrans zamanı Osmanlı dövlətinin müdafiə naziri Ənvər paşa əldə ediləcək razılaşmada 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsində itirdiyi türk torpaqlarını (Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərinin) geri qaytarılmasına, rus ordusunun işğalı altındakı Şərqi Anadolu vilayətlərinin azad edilməsinə çalışırdı.

286. *Gafarov V.* Brest-Litovsk Barış Konfransında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III. s. 218-222

1918-ci il fevralın 10-da Brest-Litovsk konfransında tərəflərin razılığı ilə bilməməsi səbəbindən fasilə yarandı. Fevralın 12-də türklər, 18-də isə almanlar hərbi əməliyyatları bərpa etdilər. Fevralın 21-də Almaniya sovet Rusiyasına ultimatum verdikdən sonra danışıqlar bərpa olundu. Əslində yaranmış vəziyyət Osmanlı dövlətinin danışıqlardakı mövqeyinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdu. Bundan istifadə edən Ənvər paşa fevralın 27-də türk nümayəndə heyətinin üzvü, Osmanlı dövlətinin Berlindəki səfiri İbrahim Hakkı paşaya 1877-1878-ci il müharibəsinin nəticələrinin ləğv olunmasını, Qafqaz xalqlarının və bütün Rusiyadakı müsəlman xalqlarının öz müqəddəratını təyin etməsi hüququndan istifadə edilməsi ilə razılaşmağı rus-sovet nümayəndə heyətinə qəbul etdirilməsini tapşırırdı. Lakin nə Rusiya, nə də türklərin müttəfiqi olan Almaniya və Avstriya-Macaristan Rusiyada yaşayan bütün türk-müsəlman xalqlarının Osmanlı dövlətinin himayəsinə verilməsi, Qafqazda Azərbaycanın və Dağıstanın daxil edilməsi planlaşdırılan müsəlman dövlətinin yaradılması ilə bağlı təklifləri qəbul etmədilər. Nəticədə Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərini ruslardan geri alan türklər Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi ideyasından əl çəkəməli oldular. 1918-ci il martın 3-də Brest-Litovskda bir tərəfdən sovet Rusiyası ilə digər tərəfdən Almaniya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı dövləti və Bolqarıstan arasında 14 maddədən ibarət Brest-Litovsk sülh müqaviləsi imzalandı.²⁸⁷

Brest-Litovsk konfransında Türkiyə Qafqazla bağlı mövqeyini tam şəkildə ortaya qoyduğundan ruslar türklərin Cənubi Qafqazda ciddi siyasi maraqlarının olduğunu anladılar. Şərqi Anadoludan rus ordularının çıxarılmasını və haqqında danışılan üç vilayətin Türkiyəyə geri qaytarılmasını nəzərdə tutan müqavilənin imzalanmasından sonra Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazda öz mövqeyini daha qətiyyətli şəkildə ortaya

287. *Gafarov V.* Göstərilən məqaləsi, s. 224-226

qoymağa və burada cərəyan edən hadisələrə daha fəal şəkildə müdaxilə etməyə başladı. Lenin hökumətinin ermənilərlə bağlı açıq-aşkar tərəfkeşlik siyasəti (Stalinin 1917-ci ilin dekabrında "Türkiyə Ermənistanı" haqqında məlumatı, S.Şaumyanın Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə müvəqqəti komissar təyin edilməsi, 1918-ci ilin yanvarında qəbul edilmiş "Türkiyə Ermənistanı" haqqında dekret və s.) yürütməsi Türkiyənin Qafqaza hərbi müdaxiləsini bir qədər də sürətləndirdi. 1918-ci il fevralın 12-də Türkiyə Qafqaz cəbhəsində hərəkətə keçməklə bir tərəfdən bu zaman ermənilər tərəfindən müsəlmanların soyqırımına məruz qoyulmasının qarşısını alacaq, digər tərəfdən Brest-Litovsk danışıqlarında sovet Rusiyası qarşısında hərbi üstünlük əldə edəcəkdə. Artıq 1918-ci il fevralın 24-də Trabzon rus işğalından azad edildi.²⁸⁸ Türk ordusunun bu müzəffər yürüşü Brest-Litovsk müqaviləsinin Türkiyə üçün əlverişli şərtlərlə imzalanmasında mühüm amil oldu. Müqaviləyə görə, Osmanlı dövləti Axalkələkdən Naxçıvana qədər 12421 km² sahəsi və 655 min əhalisi olan geniş ərazini əldə etdi. Naxçıvanın Ordubad mahalı isə bu ərazilərdən kənar qalaraq Türkiyəyə verilmədi.²⁸⁹

Osmanlı hərbi qüvvələrinin Qafqaza müdaxiləsində Cənubi Qafqaz Komissarlığının Türkiyə ilə danışıqlarda gözləmə mövqeyi tutmasının da, az rolu olmadı. 1917-ci ilin noyabrında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə bolşeviklər məğlub olduqlarından Müəssislər Məclisinin öz işinə başlamasına imkan vermədilər. Bundan sonra həmin məclisə Cənubi Qafqazdan seçilən nümayəndələr 1918-ci il fevralın 14-də regional parlament – Cənubi Qafqaz Seymini təsis etdilər. Seymdə çoxluq gürcü sosial-demokratlarına (menşeviklərə; 32 nəfər), "Müsavat" partiyasına (30 nəfər) və erməni terrorçu "Daşnaksütyun" partiyasına (27 nəfər) məxsus idi (ümumiyyətlə isə, Seymdə çoxluq Azərbaycan partiyalarına məxsus idi: müsavətpəçilər – 30, sosialist bloku – 7, hümmətpəçilər – 4, itihad-

288. Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 359, 361-363

289. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan, s. 278

çılar – 3 yer olmaqla müsəlmanlar 44 deputat mandatı qazanmışdı – E.C.). Gürcülərlə ermənilərin Türkiyəyə münasibətdə (düşmənçilik) mövqeləri üst-üstə düşdüyündən Cənubi Qafqaz Seymi 1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsindən əvvəlki Türkiyə-Rusiya sərəhədlərinin imzalanacaq sülh müqaviləsinin əsasını təşkil etməli olduğunu və məqsədinin Osmanlı dövlətinin tərkibində olmaq şərti ilə, "Türkiyə Ermənistanı"na muxtariyyət verilməli olduğunu bildirdi.²⁹⁰ Seym Petroqrada, Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin adına göndərdiyi teleqramda Brest-Litovsk sülhünü tanımadığını bildirdi. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqaz Seymi bolşevik hakimiyyətini tanımırdı.

1918-ci ilin ortalarında öz müttəfiqləri ilə birlikdə Birinci Dünya müharibəsində vəziyyəti pisləşən Türkiyə Cənubi Qafqazda mövqeyini və nüfuzunu gücləndirməyə çalışdı. 1918-cil martın 14-də Trabzonda Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz Seyminin nümayəndələri arasında danışıqlar başladı. Osmanlı nümayəndə heyətinə Dəniz Qoşunları komandanı polkovnik Rauf Orbay, Seymin nümayəndə heyətinə isə Akaki Çxenki (sonradan aprelin 22-də yaradılan Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikasının fəaliyyəti dövründə onun yeganə Baş naziri, dah sonra isə Gürcüstan Demokratik Respublikasının daxili işlər naziri olmuşdu – E.C.) rəhbərlik edirdi. Lakin danışıqlar çox mübahisəli şəraitdə keçdiyindən və razılaşmanın əldə edilməsi real görünmədiyindən (gürcülərlə ermənilər Türkiyə ilə müharibənin, azərbaycanlılar isə qarşıqlı razılaşma əsasında sülh bağlamağın tərəfdarı idilər) türk ordusu Cənubi Qafqaza yürüşə başladı. Osmanlı ordusu aprelin 5-də Sarıqamışı, 14-də Batumu, 25-də isə Qarsı azad etdi.²⁹¹ Aprelin 13-də Seymin iclasında Osmanlı dövlətinə müharibə elan edilməsi qərarı alındı, Ali Müdafiə Şurası (azərbaycanlı deputatlar etiraz etsələr də, bu Şurada təmsil olunmurdular – E.C.) yaradıldı. 1918-ci il aprelin 22-də Cənubi Qafqaz

290. Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 363

291. Kurat A.N. Göstərilən əsəri, s. 488-494

Seyminin Cənubi Qafqazı müstəqil demokratik, federativ dövlət elan etməsi ilə Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılması rəsmi qaydada təsbit edildi. A.Çxenkeli Trabzondan geri çağırıldı və beləliklə, danışıqlar prosesi sona çatdı. Bundan sonra əslində Seymin işi iflic vəziyyətinə düşdüyündən may ayının sonlarında bir-birinin ardınca Gürcüstan (26 may), Azərbaycan (28 may) və Ermənistan (30 may) müstəqil dövlət yaratdıqlarını elan etdilər.

Türk ordusunun Cənubi Qafqaza müzəffər yürüşü gürcüləri sülh bağlamağa məcbur etdi. 1918-ci il mayın 11-də Batumda Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikası arasında danışıqlar prosesi başlandı və fasilələrlə iyunun 8-dək davam etdi. Osmanlı dövlətinin nümayəndə heyətinə Xəlil bəy Mentəşə, Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə isə yenə də A.Çxenkeli rəhbərlik edirdi. Nümayəndə heyətinə azərbaycanlılardan M.Hacımski, M.Ə.Rəsulzadə, F.Xoyski, A.Səfikürdski və Ə.Pepinov daxil idi. Əslində nümayəndə heyətləri arasında yeganə geniş müzakirə elə mayın 11-də baş tutdu. Sonrakı müzakirələr isə qarşılıqlı notalar və ikili görüşmələr şəklində davam etdi.²⁹² Mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seymi və Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikası buraxıldığından və bunun ardınca Cənubi Qafqaz respublikaları öz müstəqilliklərini elan etdiyindən danışıqlar iyunun əvvəllərindən hər bir respublika ilə ayrılıqda aparıldı. 1918-ci il iyunun 4-də Türkiyənin Batumda Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağladığı dostluq müqaviləsinin 4-cü maddəsi Azərbaycana ölkə daxilində təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəmək hüququ alındı. Azərbaycanla ümumilikdə dörd müqavilə imzalanmışdı. Müqavilələrdən biri də Bakıdan Batuma borularla neftin nəql edilməsini nəzərdə tuturdu.²⁹³

292. Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 368

293. Keykarun N. Azərbaycan İstiklal Mücadelesindən Hatturalar (1905-1920). İkinci Kitap Yayinevi, İstanbul: 1998, s. 214

Batum konfransında Türkiyənin təklif etdiyi "Osmanlı imperiyası ilə Transqafqaz konfederasion respublikası arasında sülh və dostluq haqqında" müqavilənin şərtlərinə görə, Rusiya ilə 1829-cu il Ədirmə sülhündən əvvəlki sərhədlər bərpə edilməli, Cənubi Qafqazdan Türkiyəyə 1 milyon 250 min nəfər əhalinin yaşadığı 38 min km² ərazi verilməli idi.²⁹⁴ Hələ mayın 11-də və 26-da Xəlil bəyin Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə təqdim etdiyi tələblər sırasında Naxçıvan, Şərur, Gümrü, Sürməli, Axıska və Axalkələkin Türkiyəyə verilməsi, Cənubi Qafqazın dəmir yollarından türk ordusunun heç bir şərt qoyulmadan istifadə etməsi məsələsi də qoyulmuşdu. Nəticədə Azərbaycanla imzalanan müqavilənin 2-ci maddəsində Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla, Naxçıvan qəzasının da Türkiyəyə keçdiyi göstərilirdi. Həmçinin Gümrü-Culfa dəmiryolu da bütünlüklə türk hökumətinin nəzarətinə keçirdi.²⁹⁵ Ümumiyyətlə, Batum müqaviləsi ilə Türkiyə Naxçıvan, Şərur, Qəmərli, Uluxanlı, Sərdarabad və Vedi üzərində nəzarət hüququ qazanmışdı.²⁹⁶

Osmanlı Türkiyəsi həmin gün Qərbi Azərbaycanda qurulmuş işğalçı daşnak rejimi ilə bağladığı müqavilələrlə (ermənilərlə altı saziş imzalanmışdı) Göyçə gölü ətrafında 10 min km² ərazidə qondarma erməni dövlətinin yaradılmasına loyol loyol yanaşdığını və onu de-yure tanıdığını göstərdi. Belə bir vəziyyətdə Ermənistanın ərazisi 400 min nəfərin yaşadığı iki qəzadan – İrəvan və Üçmüəzzindən ibarət oldu.²⁹⁷ Ermənilərin Türkiyənin nöqtəyi-nəzərindən kiçik bir ərazidə dövlət qurmaları Osmanlı dövlətinin maraqlarına cavab verirdi. Bununla türklər ermənilərin iki türk dövləti – Osmanlı dövləti ilə Azər-

294. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild, s. 42

295. Qafarov V. Batum konfransı və Azərbaycan // "Tarix və onun problemləri" jurnalı. № 1-2. Bakı: 2009, s. 85

296. Atmur İ.E. Osmanlı Birliklərinin Aras Vadisi'nden Çekilmesi və Aras-Türk Hükumətinin Oluşumu (Ekim-Aralık 1918) // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 427

297. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan, s. 278

baycan arasında qaldığından daha Ərzincan sazişindən sonra Azərbaycanı və Şərqi Anadolunu əhatə edən geniş coğrafi ərazidə daha türk əhalisinə qarşı soyqırım törədə bilməyəcəyini düşünürdülər. Çünki razılışmalara görə Ermənistan silahlı qüvvələrini buraxacaq və Türkiyə lazım olduğu zaman ermənilərə öz silahlı qüvvələri ilə yardım edəcəkdirdi.²⁹⁸ Müqaviləyə görə, Eçmiədzin və Gümrü Türkiyənin ərazilərinə qatılır, Osmanlı hökuməti Qars-Gümrü-Culfa demiryoluna nəzarət hüququ alır. Ermənilərlə imzaladığı müqavilələrlə Türkiyə "erməni məsələsi" ilə bağlı həmin dövrdə qarşısına qoyduğu istəklərinin hamısına nail olmuşdu. Məsələyə sırf öz dövlət maraqları prizmasından yanan Osmanlı dövləti ermənilərin bununla Türkiyəyə qarşı irəli sürdüyü ərazi iddialarından əl çəkəcəklərini düşünürmüş. Lakin tarix bunun yanlış olduğunu isbatladı. Çünki iki il sonra, 1920-ci il avqustun 10-da müttəfiq dövlətlərlə Türkiyə arasında imzalanan və Osmanlı dövlətinin parçalanmasını rəsmiləşdirən Sevri müqaviləsində də Antanta ölkələrinin yaradılmasını türklərdən tələb etdiyi erməni dövlətinin ərazisi Cənubi Qafqazdan kənarında, bu bölgədən qərbdə – Şərqi Anadoluda yerləşən Osmanlı vilayətlərini əhatə edirdi (Ərzurum, Trabzon, Van və Bitlis).²⁹⁹ Yeri gəlmişkən, qeyd etmək ki, müqavilənin "Ermənistan" adlanan 6-cı hissəsinin (88-93-cü maddələr) ilk maddəsində "Türkiyənin, digər müttəfiq dövlətlər kimi, Ermənistanı azad və müstəqil dövlət kimi tanıdığı bildirilir"di.

İstənilən halda bu dövrdə Rusiya, ABŞ və İngiltərədən fərqli olaraq, məhz Türkiyənin bu dövrdə Cənubi Qafqazda yürütdüyü siyasət Azərbaycanın da mənafeyinə uyğun idi və məhz bu siyasət Naxçıvanın tarixən olduğu kimi – Azərbaycana məxsusluğunun qorunub-saxlanılmasında mühüm rol oynadı. Bu baxımdan Türkiyənin Naxçıvan torpaqlarının bütövlüyünün qorunmasında fəaliyyətini hərbi, siyasi və diplomatik

olmaqla üç istiqamətə ayırmaq olar. Bəri başdan deyək ki, hərbi istiqamət Naxçıvana türk ordu birləşmələrinin göndərilməsi, öz hərbiçiləri və onların vasitəsilə gücləndirilməsinə və silahlandırılmasına dəstək göstərdikləri yerli könüllü özünümüdafiə dəstələrinin Naxçıvanın erməni işğalından müdafiəsində özünü göstərdirdi. Siyasi istiqamət Naxçıvanda güclü yerli siyasi idarəçiliyin yaradılması, xüsusən Araz Türk Cümhuriyyətinin təşkilində özünü göstərirdisə, Türkiyənin fəal diplomatik yardım siyasəti 1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələri ilə Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusunun verilməsində öz əksini tapdı.

3.2. Türkiyənin Naxçıvana hərbi-siyasi yardımı

1918-ci ilin ilk aylarında Bakının bolşevik-daşnak ittifaqının və esərlərin əlində olduğu bir şəraitdə Naxçıvan Müsəlman Milli Komitəsi real köməyi yalnız Osmanlı dövlətindən ala bilərdi. Odur ki, 1918-ci ilin yazında Naxçıvan Milli Komitəsinin başçısı Cəfərqulu xan Naxçıvanski o zaman türklərin tabeliyində olan Maku xanlığına gedərək xanın vasitəsilə türk komandanlığı ilə əlaqə yaratmış və Naxçıvana türk hərbi dəstələri yeridilməsi barədə danışıqlar apardı. Naxçıvan əhalisinin təhlükəsizliyinə heç bir təminat vermək iqtidarında olmayan Cənubi Qafqaz Seyminin Naxçıvan qəzasındakı nümayəndəsi Cəfərqulu xanın bu hərəkətindən narazı qalaraq bunu Naxçıvan xanlarının Cənubi Qafqaz Seymini və Rusiyanı tanımaq istəməməsi kimi qiymətləndirmişdi. Hər halda daşnakların niyyətlərinə yaxşı bələd olan türk komandanlığı hələ 1918-ci ilin fevralında təhlükəsizlik tədbirləri görərək, öz qoşunlarını şərq istiqamətində xeyli irəli çəkmişdi. Belə ki, şimali İranda ingilis ordusu Türkiyə sərhədlərinə xeyli yaxınlaşmaqla Osmanlı dövlətinə real təhlükə yaratmışdı. Türk komandanlığı Cənubi Qafqaz Komissarlığı nümayəndələri ilə danışıqlarda ingilislərə qarşı fəal döyüş əməliyyatları keçirmək məqsədilə,

298. Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 368

299. <http://www.omurokur.com/2014/07/sevr-antlasmasi-tam-metni-433-madde>

həmçinin, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının və Culfa-Aleksandropol dəmir yolu xəttinin onların nəzarəti altında keçməsi zəruriliyini göstərirdi. Əgər bu belə olarsa, o zaman Naxçıvanın daşnak basqınlarından qorunması üçün real təminat artardı. Cənubi Qafqaz Komissarlığı hələ 1917-ci il dekabrın 18-də 3-cü türk ordusunun komandiri Vahid paşa ilə barışıq bağlasa da, türklərin bu tələblərini qəbul etməmişdi.

Türk əsgərləri Naxçıvana ilk dəfə 1918-ci ilin aprel-may aylarında Kazım Qarabəkir paşanın göstərişi ilə gəldilər. Daşnaklarla döyüşdə qətiyyət göstərməməsi, ilk vaxtlar, türklərlə Naxçıvan Müsəlman milli komitəsi arasında münasibətlərin soyumasına səbəb olmuşdu. Çünki Naxçıvana daxil olan kimi türklər ilk siyasi tədbir kimi Müsəlman milli komitəsinə və könüllü hissələri buraxmışdılar. Xəlil bəy Naxçıvanın general-qubernatoru təyin olunmuşdu. Lakin bu vəziyyət çox da uzun sürməmişdi. Tezliklə Naxçıvan Müsəlman milli komitəsinin və onun silahlı dəstələrinin fəaliyyəti bərpa edilmişdi.³⁰⁰

1918-ci ilin may-iyul aylarında ermənilərin Naxçıvan əhalisinə qarşı törətdiyi soyqırımın miqyası Andronikin bölgəyə gəlişi ilə xeyli genişləndi. Lakin 1918-ci il avqustun 5-də Türkiyənin I Qafqaz ordusunun gəlişi ilə vəziyyət nisbətən sabitləşdi. İki gün sonra ordu komandanı Kazım Qarabəkir paşanın gəlişi ermənilərin Naxçıvana hücumlarının qarşısının alınması istiqamətində ciddi tədbirlərin görülməsi ilə nəticələndi. Brest-Litovsk müqaviləsində Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərinin öz müqəddaratını bu üç vilayətdə keçiriləcək xalq səsverməsi (plebissit) ilə müəyyənləşdirməsi nəzərdə tutulduğundan iyun-iyul aylarında həmin plebissit keçirildi. Avqustun 15-də verilən xətti-humayunla Türkiyəyə birləşdirilən həmin üç vilayətdəki plebissitin nəticələri belə idi: səsvermədə iştirak edən 87 min 048 nəfərdən 85 min 129-u Osmanlı dövlətinə birləşməyin lehinə səs vermiş, 441 nəfər bunun

əleyhinə çıxmış, 1693 nəfər isə bitərəf qalmışdı.³⁰¹ Plebissit nəticəsində Naxçıvan qəzasının Qars qəsəbəsinin tərkibində Batum vilayətinin bir hissəsi kimi Türkiyəyə birləşdirildiyi elan edildi. Beləliklə, 23 qəzada birləşən 100 nahiyyə Batum vilayəti adı altında Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

1918-ci ilin iyulunda türk ordularının bölgəyə geniş miqyaslı müdaxiləsindən sonra Osmanlı üsuli-idarəsinə keçən Naxçıvana 11-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Sürəyyə bəy qəza rəisi təyin edildi. Naxçıvanda yerli əhalinin nümayəndələri yığıncaq keçirən Sürəyyə bəy milli komitənin ləğv edildiyini və əvəzində jandarma, ədliyyə və bələdiyyə idarələrinin yaradıldığını bildirdi. Jandarma rəisliyinə Məmmədali xan, onun müavinliyinə Cənubi bəy Vəzir, bələdiyyə rəisliyinə Cəfərqulu xan, bələdiyyə üzvlüyünə isə Hacı Abdulla Şeyxov, Tağı Nağdəliyev, mülki məhkəməyə Şeyx Kərim Axundzadə, Cabbar Kələntərov və Vəli ağa Kəndinski təyin edildilər. 11-ci Qafqaz diviziyasının Təbrizə doğru hərəkətə başlamasından sonra Naxçıvanda yerli hökumətə mayor Əli Şəfiq bəy rəhbər təyin edildi. 1918-ci ilin avqust ayında keçirilən plebissit nəticəsində Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil edilən Naxçıvana oktyabr ayında qəza rəisi təyin edilən Xalis Turqut bəy burada cəmi bir ay – Osmanlı ordusu Mudros müqaviləsinə əsasən Cənubi Qafqazı tərk edəndək qala bildi. Türk ordusunun bölgəni tərk etdiyi ana qədər burada qalan Əli Şəfiq bəy yerli əhalinin öz idarəetmə və hərbi təşkilatlarını yaratmasında mühüm rol oynadı.³⁰²

Bu dövrdə Osmanlı ordularının Cənubi Qafqazda olması bölgənin türk-müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, 1918-ci il noyabrın 20-dək türk hərbiçilərindən ibarət 9-cu Qafqaz diviziyası Culfanın şimalındakı Sardarabada qədər olan Araz vadisində ermənilərin nəzarətində olan ərazinin sərhədində idi.

300. Sadiqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 17

301. Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 372

302. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan, s. 294-295

Həmin diviziyanın 28-ci Qafqaz alayı və bir rus dağ batareyası Naxçıvanda, 17-ci Qafqaz alayı isə İrəvandan 40 km cənub-qərbdə olan Böyük Vedida, 29-cu Qafqaz alayı isə İrəvandan 20 km cənubdakı Ağbağ, Avluxanlı və Üçmüəzzin stansiyası civarında mövqe tutmuşdu. 9-cu Qafqaz diviziyasının qarargahı, iki güclü və bir rus dağ batareyası ilə süvari bölüyü və diviziyanın tabeliyindəki digər birliklər Qəmərlidə yerləşmişdi. Qərargahı Xoyda yerləşən 11-ci Qafqaz diviziyasının böyük bir qismi Dilman-Xoy-Culfa xəttində, onun bir hissəsi isə Təbrizdə idi. Urmiyadan Gümrüyə doğru yürüş edən 12-ci Piyada diviziyası, 35-ci Piyada alayı və diviziyanın süvari bölüyü Sərdarabad və onun şərqində, 34-cü və 36-cı Piyada alayları ilə 12-ci diviziyanın qarargahı, tabeliyindəki digər birliklər və diviziya topçusu Gümrüdə cəmləşmişdi. Tərkibindəki 106-cı və 107-ci alaylar istisna olmaqla (onlar İstanbula qayıtmaq əmri almışdı) 36-cı Qafqaz diviziyası 108-ci Qafqaz alayı və diviziyanın tabeliyindəki iki ovcu taboru Gümrünün 40 km cənub-şərqindəki Alagöz dağının şimalında Axalkələyə doğru Böyük Qaparaq-Cacorus-Başkənd-Düzxaraba-Madana xəttinə nəzarət etməkdə idi. Diviziyanın qarargahı və tabeliyindəki qalan bütün birliklər Gümrüdə yerləşmişdi. Həmin diviziyanın 100-cü və 107-ci Qafqaz alayları ilə bir dağ taboru hələlik Azərbaycanın digər ərazilərində idi. 3-cü Qafqaz diviziyasının 8-ci Qafqaz alayı və bir dağ taboru Axalkələyin şimalında, 7-ci Qafqaz alayı və bir dağ taboru Axıskanın 28 km şimal-şərqindəki Ağara və Zikyalya məntəqəsində, 11-ci Qafqaz alayı Axıskanın 18 km şimal-qərbindəki Hevaşın məntəqəsində, diviziyanın qarargahı, bir topçu taboru və digər birlikləri Axıskada idi. Batum İstehkam Mövqe Komandanlığına tabe olan 177-ci Piyada alayı isə Çürüksuda mövqe tutmuşdu.³⁰³ Göründüyü kimi, bölgənin təhlükəsizliyi xeyli dərəcədə türk ordularının burada mövcudluğundan asılı idi.

303. *Ural S. Kafkas Cəpəsinə Mondros Müttəqəsi'nin Tatbikatı // Yeni Türkiyə Dərgisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III. s. 245-247*

Lakin oktyabr ayında türk ordusu Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrindəki qarşılaşdığı ağır məğlubiyyətdən sonra Cənubi Qafqazı tərk etmək məcburiyyətində buraxırdı. Bolqarıstan cəbhəsindəki məğlubiyyətdən sonra Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşa bu məcburiyyəti hiss edərək 1918-ci il oktyabrın 5-də Şərq Orduları Qrupu Komandanlığına göndərdiyi əmrdə Qafqazdan çəkilmək məcburiyyətində qalına biləcəyi, bu halda Azərbaycanda və Şimali Qafqazda qalacaq türk birliklərinin hesabına bir hərbi hissə qurulmasının lazım olduğunu bildirmişdi. O, başqa bir əmrdə Nuru paşaya Azərbaycanda özü ilə işləmək şərti ilə qalacaq zabıt və əsgərləri müəyyənləşdirib, bu plana görə hərəkət etməsini bildirdi. Oktyabrın 14-də Osmanlı dövlətində Əhməd İzzət paşanın başçılığı ilə qurulan yeni hökumət Brest-Litovsk müqaviləsi ilə Türkiyəyə geri qaytarılan üç vilayəti – Qars, Ərdahan və Batumu əlində saxlamaq üçün Batum müqaviləsi ilə alınan yerləri – Naxçıvan, Sürməli, Gümrü və Axalkələki boşaltmağa məcbur idi.³⁰⁴

Ənvər paşa Qafqazın tam itirilməməsi naminə Azərbaycanın və Cənubi Qafqaz hökumətlərinin dəstəklənməsi üçün 5-ci diviziyanın bölgədə qalmasını, digər birliklərin isə buraxılmasına hazırlıq görülməsini istəyirdi. 5-ci diviziyanın əsas vəzifəsi Azərbaycan ordusunun nüvəsini təşkil etmək idi. Ənvər paşa bildirdi ki, “başlanacaq sülh danışıqlarında milli əsaslara nəzərən iddia qaldıraraq bizim Qafqazdakı vəziyyətimiz möhkəmlənməli və xüsusilə Azərbaycan və Şimali Qafqaz hökumətləri möhkəmləndirilməlidir. ...Azərbaycan məhəlli hərbi qüvvələrinin nizamladılmasına çalışmaqla bərabər, istər-hələ Azərbaycanla olan qüvvələrimizi, istərsə də 5-ci diviziyanı bilavasitə Azərbaycan qüvvələri olaraq orada saxlamaqla Azərbaycan hərbi təşkilatı mükəmməl olar. Azərbaycana çoxlu silah və cəbbəxana göndərin”. Lakin ingilislər buna qarşı çıxdığından 5-ci Qafqaz diviziyası ilə 2-ci Azərbaycan divizi-

304. *Atur İ.E. Osmanlı Birliklərinin Aras Vadisindən Çəkilməsi və Aras-Türk Hükumətinin Oluşumu (Ekim-Aralık 1918), s. 425*

yası noyabrın 16-17-də Bakıdan çıxarıldı. Bundan sonra ingilis generalı Tomsonun başçılıq etdiyi 1200 nəfərlik İngiltərə diviziyası Bakını işğal etdi.³⁰⁵

Ümumiyyətlə, Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyətə uğrayan Osmanlı ordusu 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros müqaviləsinin 11 və 15-ci maddələrinə görə Azərbaycanı və bütün Qafqazı tərk edərək müharibədən əvvəlki sərhədlərə qayıtmalı, Türkiyə Bakının müttəfiqlər tərəfindən işğalına qarşı çıxmamalı idi (nə qədər qərribə olsa da, bu sonuncu müddəə Osmanlı nümayəndə heyətinin təklifi ilə müqavilənin 15-ci maddəsinin mətninə daxil edilmişdi – E.C.). Osmanlı Sultanı VI Vəhəddin, şərtlər nə qədər ağır olursa-olsun, müqavilənin imzalanmasını istəyirdi. Sultana görə mühüm olan ingilislərlə dostluğa nail olunması idi. Halbuki ingilislər türklərin müqavilə layihəsindəki ilk dörd maddəsinə (bu maddələrdə Çanaqqala və İstanbul boğazlarının açılması, müttəfiqlərin həmin boğazlardakı istehkamları işğal etməsi, Osmanlı sularında və Qara dənizdəki torpədo və minaların yerinin açılması, müttəfiq dövlətlərə aid müharibə əsirləri ilə birlikdə həbs edilən və əsir götürülən ermənilərin də müttəfiqlərə təslim edilməsi nəzərdə tutulurdu – E.C.) belə qəbul edəcəyi təqdirdə razı qalacaqdılar. Lakin türk nümayəndə heyətinin müqavilənin bütün 25 maddəsinə, demək olar ki, kiçik redaktələrə, olduğu kimi qəbul etməsi ingilislər tərəfindən məmnunluq qarışıq təəccüblə qarşılanmışdı. Bu, əslində müttəfiqlərin bütün ölkə üzərində işğal planları qurmasına zəmin yaradırdı. Belə ki, məsələn, müqavilənin 24-cü maddəsində göstərilirdi ki: “Altı vilayətdə (müqavilənin ingiliscə mətnində “erməni vilayətlərində”) qarmaqarıışıqlı olacağı halda, Müttəfiqlər bu vilayətlərin hər hansı bir hissəsinin işğal edilməsi hüququnu özlərində saxlayır”dılar.³⁰⁶ Osmanlı nüma-

305. *Ural S. Göstərilən məqaləsi*, s. 245-246

306. *Kaymaz I.Ş. Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili*. 21. Yüzyıl Dergisi, Ekim/Kasım/ Aralık 2008, s. 261, 264, 268

yəndə heyətinin (əslində dövlət rəhbərliyinin) məhz bu qorxaqlığı 1920-ci il avqustun 10-da Türkiyə üçün son dərəcə ağır olan Sevr müqaviləsinin Osmanlı dövlətinə qəbul etdirilməsi ilə nəticələnmişdi.

Beləliklə, Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq, 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Osmanlı ordusu bütün Azərbaycan ərazisini tərk etdi. Osmanlı əsgərlərinin Naxçıvanı tərk etməsi bölgə üçün yeni fəlakətlərin başlanması demək idi. Çünki bölgədəki ingilis hərbi komandanlığı türk ordularının çıxarılmasını tələb edərkən həm Osmanlı ordusundan qalan ərzağın, həm də Qarsın, bölgədəki poçt və teleqraf stansiyalarının, demiryollarının 1919-cu il yanvarın 15-də Qarsa gələcək erməni heyətinə təhvil verilməsini tələb edirdi.³⁰⁷ Bu isə sonrakı aylarda bir tərəfdən Zəngəzurdə yerləşdirilmiş daşnak hərbi qüvvələrinin, digər tərəfdən isə Qarsı ələ keçirmiş ermənilərin mühasirəsində qalacaq Naxçıvanın işğalı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Ordubad Milli komitəsinin sədri Mir Hidayət Seyidzadə İrəvan quberniyası müsəlmanları adından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyskiyə 22 dekabr 1918-ci il tarixli məlumatında yazırdı: “Andronikdən sonra bizə türklər gəldilər və üç aya yaxın qəzadə hamı sakit yaşadı. Türklər Qafqazdan getdikdən sonra bizim vəziyyətimiz əvvəlkindən daha da pis oldu...” Naxçıvan Milli komitəsinin sədri Cəfərqulu xan da Osmanlı ordusunun bölgəni tərk etməsinin qanlı səhifələrin təkrarlanması ilə nəticələndiyini bildirmişdi.³⁰⁸ Osmanlı dövləti Hərbi nazirinin türk ordularının ümumi tərxis olunması haqqındakı əmrini noyabrın 5-də alan Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşanın göstərişi ilə dekabrın 20-də mayor Xəlil bəy kiçik leytenant Xəlil İbrahim əfəndini öz yerinə təyin edərək 1919-cu il yanvarın 5-də tabeliyində olanlarla birlikdə Naxçıvanı tərk etdi.

1918-ci il oktyabrın 22-də Kazım Qarabəkir paşa başçılıq

307. *Ural S. Göstərilən məqaləsi*, s. 253-254

308. ARPLISSA, f. 277, s. 2, iş 57, v. 2

etdiyi I Qafqaz Korpusunun qərargahını Naxçıvana köçürmək məqsədi ilə Təbrizdən buraya gəldi. Lakin Naxçıvanda Kazım Qarabəkir paşa Şərq Orduları Qrupunun Baş Məsafə Mufəttişliyi ilə birlikdə ləğv edildiyini və qərargah üzvlərinin İstanbulla sərəncama çağırıldığı xəbərini aldı. Naxçıvanı tərk edərək İstanbulla gedən paşa noyabrın 30-da Osmanlı dövlətinin Hərbi naziri Abdullah paşa ilə görüşərək türk ordularının tərk etdiyi torpaqlarda Antanta hərbi qüvvələrinin nəzarət etməyəcəyi təqdirdə erməni və gürcü silahlıların türkkləri soyqırma məruz qoyacağını bildirmişdi. Ardınca o, Baş Qərargah rəisi Cavad paşa və keçmiş Sədr-əzəm İzzət paşa ilə görüşərək yenidən şərqə, müharibə bölgəsinə göndərilməsini tələb etmişdi.³⁰⁹ Qısa müddət sonra Kazım Qarabəkir paşa istəyinə nail ola bildi.

Noyabrın 1-də öz qərargahı ilə Naxçıvandan Qarsa yola düşən Kazım Qarabəkir paşa müqavilənin bölgəyə dair şərtlərinin yaradacağı vəziyyət haqqında təəssüflənərək demişdi: "Qırx illik əsarətdən altı ay öncə qurtulan və erməni məzali-mindən ağır yaralar alan... türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bu bölgələrdən biz 1914-cü ilin hüduclarına çəkilincə yenidən erməni zülmünə məruz qalacağıdır. Buna çarələr düşünüb, tədbirlər görməliyik..."³¹⁰ Osmanlı ordusu Naxçıvan əhalisinin xahişlərini, eləcə də Batum müqaviləsinin 4-cü maddəsini əsas tutaraq Naxçıvanın və digər Azərbaycan torpaqlarının qorunmasında mühüm rol oynadı.

21 oktyabr 1918-ci il tarixli ümumi tərxis qərarından sonra bu istiqamətdə ilk addım oktyabrın 27-də atıldı. Hərbi nazir Əhməd İzzət paşa Şərq Orduları Qrupu Komandanlığına Qafqaz İslam Ordusu ilə Şimali Qafqaz Komandanlığının ləğv edildiyini, özü istəyən zabit və əsgərlərin Azərbaycan Hökumətinin əmrində qala biləcəklərini bildirdi. Kazım Qarabəkir

paşanın komandanlığındakı iki diviziya general-mayor Yaqub Şövkü paşanın komandanlığındakı 9-cu Ordunun tərkibinə verildi, bununla da həmin ordunun tərkibindəki diviziyaların sayı səkkizə qalxdı. Daha sonra 1919-cu il yanvarın 6-da Osmanlı ordularının korpus sistemi ilə təşkilini nəzərdə tutan bir layihə hazırlandı. Layihəyə əsasən aprelin 2-də 9-cu Ordunun qərargahı ləğv edilərək onun tabeliyindəki 3-cü, 9-cu və 11-ci Qafqaz diviziyaları və 12-ci diviziya Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığında 1919-cu il martın 13-də yaradılan 15-ci Korpusa verildi. Həmin korpus Van, Ərzurum və Trabzon vilayətlərinə nəzarət edəcəkdə.³¹¹

1918-ci ilin noyabr-dekabr ayları ərzində Osmanlı qoşunları bölgəni əsasən tərk etdi. Noyabrın 17-də Bakı, bir gün sonra isə Təbriz boşaldıldı. Dekabrın 4-də isə türklər Cənubi Azərbaycana tərk etdilər. Dekabrın 1-dən etibarən isə Naxçıvan və ətrafındakı ərazilərdən geri çəkilən 9-cu Qafqaz diviziyası dekabrın 11-də Kağızmandan keçərək Sarıqamışa getdi. Bununla da, Osmanlı ordusu həm də Brest-Litovsk müqaviləsində nəzərdə tutulan sərhədlərə çəkilmiş oldu.³¹² Bundan istifadə edən ermənilər bölgədə müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımına başladılar. Bölgədə baş verən hadisələrə yaxından bələd olan Osmanlı Dövlətinin IX Ordu komandanı Yaqub Şövkü paşa da öz ölkəsinin Baş komandanlığına göndərdiyi 27 dekabr 1918-ci il tarixli teleqramda daşnak dəstə başçısı Hovannes Paronyanın (Yaponun) dinc müsəlman əhali üzərinə özünün 1200 nəfərlik dəstəsi ilə qanlı hücumunun nəticələri haqqında məlumat verərək bildirdirdi ki, daşnaklar Almalıda 688 nəfəri, bu kəndin şimal-şərqindəki Ağuş adlı yerdə 516 nəfəri və gənc qadınları ayırdıqdan sonra 200 nəfəri bir yerə yığıb öldürmüşlər. Bundan başqa, paşa ermənilərin törətdiyi digər vəhşiliklər haqqında məlumat vermiş və Osmanlı

309. *Atur İ.E. Osmanlı Birliklərinin Aras Vadisindən Çəkilməsi və Aras-Türk Hökumətinin Oluşumu* (Ekim-Aralık 1918), s. 426; *Ural S. Göstərilən məqaləsi*, s. 256
310. Naxçıvan tarixi. II cild, s. 76

311. *Ural S. Göstərilən məqaləsi*, s. 245, 255-256

312. *Atur İ.E. Osmanlı Birliklərinin Aras Vadisindən Çəkilməsi və Aras-Türk Hökumətinin Oluşumu* (Ekim-Aralık 1918), s. 427

hökumətindən tədbir görülməsini xahiş etmişdi.³¹³

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Kazım Qarabəkir paşanın bölgənin erməni zülmündən xilas edilməsi ilə yanaşı, Türkiyədə milli-azadlıq mübarizəsinin başlanmasındakı xidmətləri son dərəcə böyük olmuşdur. Kazım Qarabəkir paşa Osmanlı dövlətinin şərq vilayətində olan ordu hissələrində xidmətə göndərilməsi üçün ciddi təkid etmiş, bu istəyini nail olduqdan sonra isə 1919-cu il aprelin 11-də İstanbulda vida görüşləri keçirərək Mustafa Kamal paşa ilə görüşərək onunla milli hərəkət haqqındakı düşüncələrini bölüşmüşdü. O, Mustafa Kamal paşaya şərqdəki milli təşkilatları Ərzurumda birləşdirərək bir ümummilli təşkilat halına gətirmək istədiyini, rəhbərlik etdiyi korpusu milli orduya çevirərək ilk öncə şərqdəki təhlükəni aradan qaldıracağı və sonra bütün qüvvəsini qərbə yönəldəcəyini bildirmiş, bu planlarını həyata keçirmək üçün Mustafa Kamal paşaya ehtiyacı olduğunu bildirərək, ona tezliklə Anadoluya doğru hərəkət etməsini istəmişdi.³¹⁴ Kazım Qarabəkir paşanın özü üçün müəyyənləşdirdiyi fəaliyyət proqramı milli müstəqillik hərəkətinin əsas qayəsini özündə ehtiva edir, Türkiyənin işğal cəhdlərinə qarşı xalqla ordunun birləşmə fəaliyyətini nəzərdə tuturdu.³¹⁵

Burada Mudros müqaviləsi imzalandıqdan, ingilislərin Bakıya gəlişindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətlərin xarakterinə nəzər salınmasına ehtiyac vardır. Çünki faktlar göstərir ki, ingilislərin ciddi təzyiqi altında olan Azərbaycan hökuməti o dövrdə xarici siyasət sahəsində Osmanlı-türk amilini bir qədər arxa plana

313. *Bal H. Ermenistan Hükümetinin Güney Kafkasya'daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920) // Ermeni Araşdırmaları. I. Türkiye Kongresi Bildirileri. 3 ciltte. I cilt. Avrasya Stratejik Araşdırmalar Merkezi, Ermeni Araşdırmalar Enstitüsü Yayınları. Ankara: 2003, s. 404*

314. *Taşkıran C. Milli Mücadelede Kazım Karabekir Paşa. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 1999, s. 51-53*

315. *Karabekir K. İstiklâl Harbinin Esasları, Kazım Karabekir Paşanın Hatıratı. Basın Kitabevi, İstanbul: 1981, s. 44*

keçirmiş kimi görünürdü. Halbuki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı ilk dövrlərdə Azərbaycan liderləri Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı etimada və qardaşlıq münasibətlərinə əsaslanan çox səmimi münasibət qura bilmişdilər. 1918-ci il iyunun 4-də Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında Batumda imzalanmış dostluq haqqında müqavilə bu münasibətlərin ilk carçısı idi. Hətta Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşması Türkiyədə o qədər böyük məmnuniyyətlə qarşılanmışdı ki, Osmanlı dövləti qardaş dövlətin müstəqilliyini həm dərhəl tanımış, həm də türk mətbuatı tərəfindən Azərbaycan cümhuriyyəti "kiçik Türkiyə" adlandırılaraq alqışlanmışdı.³¹⁶

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün 1918-ci ilin iyununda başlayan İstanbul konfransına (bu konfransın keçirilməsi hələ Batumda Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında münasibətlərin detallarının müzakirə edilməsi üçün razılaşdırılmışdı, lakin noyabrın əvvəllərində heç bir nəticə əldə edilmədən başa çatmışdı – E.C.) M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasmməmədov və A.Səfikiürskidən ibarət nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Həmin il sentyabrın 6-da VI Mehmet Vəhdəddinin taxta çıxması münasibəti ilə Sultan sarayına gedən Azərbaycan nümayəndələri, sarayda çoxsaylı xarici nümayəndələrin olmasına rəğmən, Sultan tərəfindən onun şəxsi təşəbbüsü ilə birinci qəbul edilmiş, nümayəndə heyəti Ənvər paşa qarşılıqlı sultana təqdim etmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti adından sultanı təbrik edən M.Ə.Rəsulzadə yüz illik əsarətdən xilas olmuş Azərbaycan xalqının öz istiqlalıyyətini və hürrıyyətini qoruyub saxlaması yolunda qardaş Türkiyəyə arxalandığını bildirmişdi. Sultan isə buna cavab olaraq demişdi ki: "Səvimli Azərbaycanımızın nümayəndələri tərəfindən təbrik edilməyimi həyatımda xoşbəxt bir hadisə kimi qəbul edirəm. Əsarətdən xilas olmuş türk və müsəlman hökumətinin istiqlalıyyət və hürrıyyətini təmin etmək mənim hökumətimin

316. *Şahin E. Göstərilən məqaləsi, s. 370*

ən müqəddəs vəzifəsini təşkil edir. Azərbaycanın həyat və qüvvət kəsb edərək bizimlə birlikdə ümumi düşmənlərimizə qalib gələcəyinə ümid edirəm. Salamımın bütün azərbaycanlı qardaşlara çatmasını arzu edirəm". Bu qəbul barədə Azərbaycan hökumətinə məlumat verən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Biz çıxanda Sultanın Ənvər paşa həzrətlərinə yaxınlaşaraq "bu dəqiqələr ömrümün ən xoşbəxt dəqiqələridir", – dediyini eşitdik və bundan köksümüz iftixarla doldu".³¹⁷

Daha sonra Türkiyə iki həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə həlledici yardım göstərmişdi. Belə ki, 1918-ci il sentyabr ayının əvvəllərində Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi (hökumət başçısı – E.C.) Tələt paşa ilə görüşən Azərbaycan nümayəndə heyəti paşanın Berlinə səfəri ərəfəsində Bakı məsələsində Almanyanın tutduğu mövqeni və Bakının tezliklə azad edilməsinin zəruriliyini müzakirə etmişdi. Bunlardan birincisinin (1918-ci ilin avqustun 27-də almanlarla sovet Rusiyası arasında Bakının tutulması ilə bağlı gizli saziş) həlli istiqamətində Osmanlı dövlətinin fəal diplomatik yardımı az sonra Berlinə səfər edən Tələt paşanın 27 avqust sazişinin təcili ləğvini Almaniya tələb etməsində göstərdi. Sentyabrın 15-də isə Nuru paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusu Bakını ingilis-daşnak əsarətindən xilas etdi. Berlin danışıqlarından sonra Tələt paşa oktyabrın 2-də Ə.Topçubaşovu (o, sentyabrın 28-də İstanbula gələrək Azərbaycan hökumətinin fəvqəladə səlahiyyətli səfiri kimi işə başlamışdı) qəbul edərək bildirmişdi ki, o, Azərbaycanın mənafeyi naminə, nə mümkündürsə, hamısını etmişdir.³¹⁸

Mudros müqaviləsinin 11-ci maddəsinə əsasən türk ordularının Azərbaycanı tərk etməsi bölgənin taleyi baxımından son dərəcə təleyüklü məsələ idi. 1918-ci il noyabrın 3-də Ə.Topçubaşovun Azərbaycan hökuməti adından müqavilənin Azərbaycan

cana aid maddələrinə etiraz bildirilsə də, bunun elə bir əhəmiyyəti olmamışdı. Türk qoşunlarının Azərbaycanı tərk etməsi bir tərəfdən Bakının və digər torpaqlarımızın yenidən ingilis işğalı altına düşməsi demək idi, digər tərəfdən ingilislərin təzyiqli altında Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin türk oriyentasiyasının Qərblə əvəz edilməsinə səbəb olması demək idi. Bu mənada Azərbaycan tarixşünaslığında böyük dünya siyasəti baxımından şərti olaraq aşağıdakı üç dövrə bölünməsi məqbul hesab edilməlidir: Türkiyə oriyentasiyası dövrü (may-oktyabr 1918), Qərb oriyentasiyası dövrü (noyabr 1918-ci il yanvar 1920-ci il), geniş və hərtərəfli dünya əməkdaşlığına daxil olmaq uğrunda mübarizə dövrü (yanvar-aprel 1920).³¹⁹ Sonuncu dövr bilavasitə sovet işğalı təhlükəsi ilə bağlı idi.

Lakin 1919-cu ildə artıq Osmanlı dövlətinin süquta doğru getdiyi və həmin ilin may ayında Mustafa Kamal paşanın rəhbərliyi altında İstiqlal mübarizəsi başladığından sonra türklər bölgədə Qərb dövlətlərinin işğalçı planlarına qarşı müqavimət göstərmək üçün sovet Rusiyası ilə əlaqə yaratmağa can atırdılar. Sovet Rusiyası ilə əlaqələrin qurulması üçün bu zaman Türkiyədə iki qrup formalaşmışdı. Bu qruplardan biri Ənvər paşanın başçılığı altında Osmanlı dövlətinin çoxu ingilislər tərəfindən həbs edilmiş dövlət və hərbi-siyasi xadimlərinin daxil olduğu qrup idi (bəzi məlumatlara görə qrup İttihad və Tərəqqi Partiyasının üzvlərinin 1918-ci ildə Osmanlı dövlətinin parçalanmasına qarşı mübarizə aparmaq üçün yaratdığı Karakol Cəmiyyətinin və ya elə ingilislərin nəzarəti altında idi, çünki qrupu həbsdən təxminən eyni zamanda qaçan xadimlər təşkil etmişdilər).³²⁰

Digər bir qrupa isə Mustafa Kamal və Kazım Qarabəkir paşaların başçılığı altında Türkiyənin İstiqlal mübarizəsinə

317. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild, s. 197

320. Erdem U. Dr. Fuat Sabit Bey'in Bolşeviklərlə İlişki Kurmak İçin Gövələndirilməsi və Kafkasya Raporu // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 230, 233

317. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2009, s. 199

318. Yəni orada.

başlamış şəxslər daxil idi. Qərb dövlətlərinin bu zaman Rusiyaya qarşı münasibəti də məhz Mustafa Kamal paşanın başçılıq etdiyi qüvvələrlə əməkdaşlıq etməyə ruslarda maraqlı oymuşdu. Bolşevikliyin Türkiyə üçün yaradacağı təhlükə üzündən sovet Rusiyası ilə birbaşa rəsmi deyil, Kazım Qarabəkir paşanın vasitəsi ilə qeyri-rəsmi əlaqələrin yaradılması qərarlaşdırılmışdı. Bundan sonra Kazım Qarabəkir paşa Doktor Fuat Sabit bəyi və Doktor Ömər Lütfi bəyi Bakıya göndərmiş, ruslarla əlaqə yaratmaq üçün göndərilən Fuat Sabit bəy Bakıdan Moskvaya getmişdi. 1919-cu il sentyabrın 2-də Ərzuruma qayıdan Ömər Lütfi bəy Kazım Qarabəkir paşaya Azərbaycanı vəziyyət barədə məlumat verərək bildirmişdi: "Qafqazda hələlik bolşevik hərbi qüvvələri girməmişdir, lakin burada gizli bolşevik cərəyanları və təşkilatı vardır. Bakıdakı Azərbaycan Müsavat hökuməti ingilislərin əlindədir. Bizə qarşı laqeydirlər. Bizim məhv olduğumuzu düşünürlər və maddi yardım etmək istəməzlər. Bolşevikliyin yaxın zamanlarda məhv olacağı qənaətindədirlər. Gürcü məşəvət hökuməti də ingilislərin əlindədir. Bakıda və Tiflisdə böyük ingilis qüvvələri yoxdur. İngilislərin bütün Qafqazı azad edəcəyi barədə şayiələr də var".³²¹

Bu baxımdan Kazım Qarabəkir paşa ilə Doktor Fuat Sabit bəyin də yazışmalarından Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin türklərdən çox, bölgəni öz təsiri altına almış ingilislərin yardımına bel bağladığı aydın olur. Bu yazışmalarda paşa ingilislərin Paris sülh konfransında Cənubi Qafqaz (mətnə Mavərayı Kafkas – E.C.) Konfederasiyası qurulmasına çalışdığını, Azərbaycan Hökumətinin də buna tərəftar olub, türklərə yardım etmək fikrində olmadığını şikayətlənir. Hətta yazışmalarda azərbaycanlıların ingilislərin köməyi ilə türk ordusundakı zabidlərə çoxlu miqdarda pul verərək türk ordusunda fərariliyə səbəb olduqları bildirilir. Yazışmalarda qeyd edilir ki, bu dövrdə Azərbaycan ordusu 15-20 min nəfər-

lik qüvvədən ibarətdir və türk böyük və kiçik zabıt heyətləri nizama salınmayınca, hərbi qabiliyyəti zəif olur. Cənubi Qafqazdakı, ələlxüsus Azərbaycanı siyasi səhnəni dəridən təhlil edən Doktor Fuat Sabit bəy Müsavat hökumətinin şüarının nəzəri baxımdan türkçülük olduğunu qeyd edir, lakin real idarəçilik və siyasətdə "dar bir Azərbaycanlıqdan irəlini görmək istəmədi"yini bildirir. Digər müxalif qüvvələrin (Əhrar partiyası, İttihad partiyası, məşəvətlər və bolşeviklərin) isə Azərbaycanda sosial bazasının o qədər güclü olmadığına qənaətində gələn Fuat Sabit bəy bölgədə Türkiyə ilə ittifaqa girməyə meyl edən və bunun üçün Azərbaycan Hökumətinin siyasətinə təsir göstərə bilən qüvvənin olmadığını dolayısı ilə qeyd edir.³²² Ümumiyyətlə, Kazım Qarabəkir paşa ilə yazışmalarından Doktor Fuat Sabit bəyin həm Azərbaycandakı siyasi vəziyyətə yaxından bələd olduğu, İngiltərə və ABŞ-ın Azərbaycanla, o cümlədən Qafqazla bağlı planlarının incəliklərini bildiyi və bütün bu məlumatları detallarına qədər Türkiyəyə çatdırdığı aydın olur.

Buradan belə görünür ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Osmanlı dövlətinin düşdüyü ağır vəziyyətdən sonra Türkiyəni xilas etməyə çalışan Mustafa Kamal paşanın başçılıq etdiyi qüvvələrin Qafqazdakı proseslərdə hər hansı bir rol oynayaacağına inanmayaraq, bütün ümidlərini ingilislərə, daha sonra isə amerikalılara bağlamışdı və tezliklə məhz onların vasitəsi ilə Azərbaycanın istiqlalının tanınacağına və bolşevizmə son qoyulacağına inanmışdı. Azərbaycan hökumətinin bu inamına həmin dövrdə İngiltərə və Fransanın Osmanlı dövlətinə qarşı, daha sonra isə Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə yaradılan milli hökumətə qarşı yunan ordusunu və yunanların Türkiyə ərazilərini işğal etməsi planlarını dəstəkləməsi də təsirsiz ötüşməmişdi. Şübhəsiz ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin məhz bu mövqeyi Türkiyənin Cənubi Qafqazda Azərbay-

321. *Karabekir K. İstiklal Harbimiz*. C. I. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2008, s. 80, 83

322. *Erdem U. Dr. Göstərilən məqaləsi*, s. 542-546

canla bağlı yürütdüyü siyasətin formalaşmasına təsirsiz ötürməmiş, xüsusən Naxçıvanla bağlı məsələlərdə Türkiyənin daha çox öz mənafeyindən çıxış edərək siyasət yürütməsinə səbəb olmuşdur. Bu siyasətə təsir edən digər mühüm amil isə, fikrimizcə, sovet Rusiyasının məhz Mustafa Kamal paşanın başçılıq etdiyi qüvvələri, yəni Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökumətini Türkiyənin legitim hakimiyyəti kimi tanıması olmuşdur.

Naxçıvanı tərk etmə əfəsinə ingilislərin təzyiği ilə bölgədəki Osmanlı hərbi rəhbərliyinin ermənilərə münasibətində loyallıq müşahidə olunurdu. Təbrizə gedərkən yolüstü İrəvanda olmuş Qafqazdakı Osmanlı ordularının komandanı Xəlil bəy işğalçı daşnak rejimini Naxçıvana, Zəngəzurə və başqa Azərbaycan ərazilərinə olan iddialarından əl çəkməyə çağırmış, Osmanlı ordusunun Qəməlidəki ərzaq ambarından ermənilərə 12 min pud buğda buraxılmasına icazə vermişdi.³²³

1918-ci ilin noyabrında isə 9-cu Diviziya komandanı Rüşdü bəy yerli hökumətə ermənilərin Naxçıvana və ətraf ərazilərə qayıtmaması və müsəlman əhalinin onlarla xoş davranması barədə teleqram göndərmişdi. Osmanlı ordusunun Naxçıvanı tərk etməsindən məmnun olan ermənilər Naxçıvana öz torpaqları kimi baxmağa başlamışdılar. Hətta daşnak hökumətinin daxili işlər naziri Njde 27 noyabr 1918-ci ildə Q.Ter-Arutunyan adlı bir poruçiki Naxçıvana qəza komissarı təyin etmişdi.³²⁴

9-cu Ordunun tərxis olunma əmri isə 1918-ci il oktyabrın 29-da Osmanlı dövlətinin Hərbi naziri Əhməd İzzət paşa tərəfindən verilmiş, noyabrın 3-də isə əmr Yaqub Şövqi paşaya çatmışdı. Əmrdə "İran və Qafqazda Brest-Litovsk müqaviləsində nəzərdə tutulandan başqa işğal olunan digər ərazilərin 24 oktyabr 1918-ci il tarixindən etibarən altı həftə ərzində boşaldılmasının məcburi olduğu, buna görə də boşaltma məsələlərinin və ərzağın geriyyə göndərilməsinin tezləşdirilməsi"

323. *Musayev İ.* Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), s. 88

324. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 11, v. 1-3

istənilirdi. Türk ordusunun buraxılması qərar alındığı vaxt Qafqaz cəbhəsində türk birlikləri iki ayrı istiqamət üzrə təşkil edilmişdi. Bundan biri Qafqaz İslam Ordusu, digəri isə IX Ordu idi. General-mayor Nuru paşanın komandanlığındakı Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə 5-ci Qafqaz diviziyası və 15-ci Qafqaz diviziyası olmaqla iki hərbi birlik daxil idi. Bundan başqa azərbaycanlılardan təşkil olunmuş iki diviziya (1-ci və 2-ci Azərbaycan diviziyaları) 1-ci Azərbaycan Korpusu da bu orduya daxil idi. Yeri gəlmişkən, ingilislərin bölgədə ermənipərəst fəaliyyətlərini təsdiqləyən belə bir fakt da diqqətəlayiqdir ki, Tiflisdəki ingilis ordusunun qərargahının Yaqub Şövqi paşanın 9-cu Ordunu haqqıqatən tərxis edib-ətmədiyini yoxlamaq üçün göndərdiyi heyətə ingilis hərbiçiləri ilə yanaşı, 8 erməni zabiti və 20 erməni məmuru da daxil edilmişdi.³²⁵

Lakin Osmanlı hərbi rəhbərliyi bölgəni rəsmi olaraq tərk etmək məcburiyyətində qalsa da, erməni işğalı təhlükəsinə qarşı mühüm tədbirlər görmüşdü. Mudros müqaviləsi imzalananda Osmanlı orduları içərisində ən güclü birlik qərargahı Qarsda yerləşən, Qafqaz hərəkətinə görə ayrı-ayrı hissələri Azərbaycan, Dağıstan və şimal-qərbi İran ərazisinə göndərilmiş 9-cu Ordu idi. Bu zaman bölgədə yerli hökumətlərin təşkili işi həyata keçirilmiş, 1918-ci il oktyabrın 29-da Axıska hökuməti (hökumətin başçısı Ömər Faiq Nemanzadə seçilmişdi – E.C.), noyabr ayında isə Araz Türk Cümhuriyyəti və Qars İslam Şurası qurulmuşdu. 9-cu Ordu komandanı Yaqub Şövqi paşa isə komandanlıq etdiyi hərbi birləşmənin ləğvindən sonra tərxis olunan əsgərlərdən qalan silahların bir qismini yerli əhaliyə paylamışdı. Sonradan, 1919-cu il yanvarın 17-18-də Qars Milli Şurası Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinə çevrildi, onun fəaliyyətinə isə 1919-cu il aprelin 30-da ingilislər son qoydu.³²⁶ Yaqub Şövqi paşa isə ingilislərin ciddi təzyiqləri nəticəsində Osmanlı hökuməti tərəfindən 1919-cu il aprelin 2-

325. *Ural S.* Göstərilən məqaləsi, s. 240, 244-245

326. *Bal H.* Göstərilən məqaləsi, s. 404-405

də İstanbula sərəncama çağırıldı.³²⁷

Bu dövrdə Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazla bağlı siyasətində, hərbi-siyasi planlarında Naxçıvan mühüm yer tuturdu. Türkiyə Naxçıvanda daşnakların hücumuna davam gətirərək diyarın heç vaxt onların tapdağına çevrilməsinə imkan verməyəcək daha güclü və sabit yerli hakimiyyətin yaradılmasına meyil göstərirdi. Türkiyə hərbi rəhbərliyinin fəal dəstəyi ilə Naxçıvanda yaradılan Araz Türk Cümhuriyyəti Eçmiədzin mahalının bir hissəsini, Sərdarabad, Uluxanlı, Qəmərli, Vədi, Şəhur, Naxçıvan, Ordubad, Mehri və Sürməli bölgələrini əhatə edirdi. Türkiyəli tədqiqatçı İ. Atnur öz dövlətinin arxiv məlumatlarına əsaslanaraq, 9-cu Ordu komandanı Yaqub Şövqi paşanın noyabrın 3-də verdiyi əmr əsasında Araz Türk Cümhuriyyətinin 1918-ci il noyabrın 18-də yaradıldığını yazır. Bir sıra türk və azərbaycanlı tədqiqatçılar isə Araz Cümhuriyyətinin noyabrın 3-də qurulduğunu yazırlar. Biz də, əmrin verildiyi gün dərhal hökumətin yaradılmasının mümkün olmadığını düşünərək İ. Atnurun göstərdiyi tarixi daha dəqiq tarix kimi qəbul etməyin düzgün olduğu fikrindəyik. O dövrdə yaşamış və bölgədə gedən hərbi-siyasi proseslərin iştirakçısı və ya şahidi olmuş bir sıra müəlliflər Araz Türk Cümhuriyyətinin yaranması tarixi ilə bağlı ziddiyyətli məlumat versələr də, İ. Atnurun arqumentləri daha inandırıcı səslənir. Bundan başqa, Naxçıvanda yerli hökumətin rəisi olan Əli Şəfiq bəy 1918-ci il noyabrın 13-14-də 9-cu Qafqaz diviziyasından aldığı şifrəli teleqramın üzünü Yaqub Şövqi paşaya göndərəkən teleqrama Naxçıvanda görülən işləri və öz təkliflərini də əlavə etmiş və lazımı göstərişlərin verilməsinə xahiş etmişdi. Həm bu dövrdə Əli Şəfiq bəyin Naxçıvanda hələ də yerli hökumət rəisi olaraq qalması, həm də onun Naxçıvan qəzasının idarəetmə təşkilatının yerli əhalidən təşkil olunmalı, işlərin onların vasitəsi ilə həyata keçirilməli olduğu təklifinin verdiyi təkliflər sırasında

327. *Ural S. Göstərilən məqaləsi*, s. 263

olması bu tarixədək Araz Türk Cümhuriyyətinin hələ yaradılmadığını sübut edir.

Noyabrın 14-də (bəzi məlumatlara görə 15-də) keçirilən, Qars Milli Şurasının təsis edildiyi I Qars konqresinə Araz Türk Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilərdən dəvət edilən nümayəndələr arasında bu cümhuriyyətin hökumətinə daxil olan şəxslərin olmaması da, onun noyabrın 3-də deyil, göstəriləndiyi kimi, məhz noyabrın 18-də qurulduğu qənaətinə möhkəmləndirir. Bundan başqa, I Qars konqresində Qars Milli İslam Şurasının dəvətnamə göndərdiyi ərazilərdə, o cümlədən, Naxçıvan da daxil olmaqla, Batumdan Ordubada qədərki ərazilərdə Qars Milli İslam Şurasının şöbələrinin açılması haqqında qərarın qəbul olunması da Araz Türk Cümhuriyyətinin I Qars konqresindən sonra yaradıldığı fikrini təsdiqləyir. Çünki Araz Türk Cümhuriyyəti konqresədək yaradılsaydı, bu qərarın Naxçıvan və ətraf ərazilərə şamil olunmasına heç bir ehtiyac qalmazdı.

Ərazisi 8696 min km², əhalisi isə bir milyon nəfərə yaxın olan Araz Türk Cümhuriyyətinin paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi. Cümhuriyyət 1919-cu il yanvarın 4-də ilk hökumət bəyannaməsində elan etmişdi ki, Naxçıvan həmişə özünü Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab etmişdir və Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı Azərbaycandan kömək gözləyir. Bu məqsədlə Bakıya göndərilən respublikanın hərbi hissə rəisi Bəhram xan Naxçıvanski Naxçıvanı Cənub-Qərbi Azərbaycan adı ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşdirmək təklifini irəli sürmüş, maliyyə yardımı, zabitlərin göndərilməsini və s. yardım xahiş etmişdi.³²⁸

Araz Türk Cümhuriyyəti özünün hakimiyyət strukturunu təşkil etmişdi. Onun parlamenti bölgədəki müsəlman milli şuralarının üzvlərindən ibarət idi. Lakin yaranmış mürəkkəb ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətdə parlament öz fəaliyyətini

328. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan, s. 300-301; *Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın dövlətçilik tarixində*, s. 29, 111; *Hüseynzadə L. Göstərilən əsəri*, s. 46-47; *Atnur İ.E. Osmanlı Birliklərinin Aras Vadisindən Çekilməsi və Aras-Türk Hükumətinin Oluşumu* (Ekim-Aralık 1918), s. 430-431

genişləndirə bilməyə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti ilə müyyən əlaqələr qura bilməz, Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci il dekabrın 7-də baş tutmuş açılış mərasimində Araz Türk Cümhuriyyətinin rəsmi nümayəndəsi Paşa Əliyev iştirak etmişdi.³²⁹ "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təsisinə haqqında qanun"la Azərbaycan Parlamentinə Naxçıvan, Şərur və Ordubadın hər birindən bir nəfər olmaqla üç nəfər üzvün seçilməsi nəzərdə tutulmuşdu.³³⁰

Araz Türk Cümhuriyyətinin hökuməti sədrdən və 6 üzvdən ibarət tərkibdə təşkil edilmişdi. Nazirlər Şurasına naxçıvanlı Əmir bəy Zamanbəyadə (İ.Atnura görə Əmir bəy Vəzirov – E.C.) başçılıq edirdi. Hökumətin tərkibinə isə İbrahim bəy Cahangirzadə (Cahangiroğlu) – hərbi nazir; Qənbər Əli (Qənbəralı) bəy Bənəniyarlı – maliyyə naziri; Bağır bəy Rzazadə – mülki ərazi işləri üzrə nazir; Həsən ağa Şafizadə – xarici işlər naziri; Məhəmməd Bəyzadə – ədliyyə naziri; şeyxülislam Mirzəhüseyn Mirzə Həsənzadə və müfti Xoca Ekid Əfəndi daxil idi. General Əli Əşrəf bəy hökumətə fəxri üzv və aşirət rəisi olaraq daxil edilmişdi. Osmanlı dövlətinin Araz Türk Cümhuriyyəti hökuməti yanındakı daimi hərbi müşaviri Xəlil bəy, Kalbalı xan, Cəfərqulu xan, Abbasqulu xan və b. hökumətin fəaliyyətinə yaxından kömək edirdilər.³³¹

Araz Türk Cümhuriyyəti erməni təcavüzünün genişləndiyi, bunun müqabilində Osmanlı ordu hissələrinin Naxçıvandan çıxarıldığı bir vaxtda təsis olunub, fəaliyyət göstərdiyindən onun hökumətinin qarşısında duran başlıca vəzifə bölgənin təhlükəsizliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaqdan ibarət idi. Təsədüfi deyildi ki, hökumət ilk iclaslarından birində ordu hissələrinin təşkili, məcburi səfərbərlik, 20-35 yaşlı kişilərin hərbi xidmətə cəlb olunması, hərbiçilərin qida ehtiyatının təmin edilməsi və bu kimi məsələlərin həlli ilə bağlı mühüm qərarlar

329. Hacıyev A. Göstərilən əsəri, s. 50; Naxçıvan tarixi. II cild, s. 241

330. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 1, s. 32

331. Naxçıvan Ensiklopediyası. Cild 1, s. 31; Naxçıvan tarixi. II cild, s. 238

qəbul etmişdi.³³²

Araz Türk Cümhuriyyətinin hərbi naziri İ.Cahangiroğlunun ciddi səyləri ilə silahlı qüvvələr təşkil olundu. Bu hərbi hissələr köntüllü xalq dəstələri olub 20 tabordan ibarət idi. Onlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şərur-Dərələyəzdə, digərləri isə Vedibasar, Qəmərli və Zəngibasar ərazilərində yerləşdirilmişdi. Nehrəmdəki taboru Kəblə Muxtar, Cəhri taboruna Kəblə Kərim, Dizə taboruna Qulubəy, Məhəmməd Rza bəy, Şərur hərbi hissəsinə Hüseyn Əliyev, Şərur-Sədərək kəndlərindəki birliklərə Həsən Şahverdioğlu, Yengicə qüvvələrinə Məşədi Ələsgərağa, Kərkər hərbi dəstəsinə Möhsün Camalov, Baş Nəraşen-Zeyvə-Düdəngə qüvvələrinə Fətulla Hüseynov və Kərbəlayi Həbib bəy, Ordubad taboruna müəllim İbrahimxəlil Axundov rəhbərlik edirdilər. Tabor başçılarından heç biri peşəkar hərbiçi deyildi. Buna görə də Osmanlı hərbi rəhbərliyi Naxçıvanı tərk edərkən silahları yerli hökumətə verərək, Xəlil bəyin rəhbərliyi ilə 5 zabit və 300 əsgərini burada saxladı. Türk ordusu Azərbaycan torpaqlarının erməni təcavüzündən qorunması uğrunda döyüşlərdə 30 zabitini və 1100 əsgərini qurban vermişdi.

Yaranmış vəziyyətdə İ.Cahangiroğlu Qızılcaq-Gümrü-Qəmərli-Naxçıvan-Uluxanlı-Dəvəli-Sədərək-Yengicə-Şərur-Dərələyəz-Dəhnə-Şahtaxtı arasında davamlı hərəkətdə olub, Araz Türk Cümhuriyyətinin hərbi naziri kimi, hər cür əlverişsiz şərtlərə rəğmən bölgənin müsəlman xalqının ermənilərə qarşı mübarizəsini səfərbər edərək, təşkilatlandırır və hətta özü də bilavasitə daşnak ordularına qarşı döyüşlərdə iştirak edirdi. Lakin Qars Milli İslam Şurası hökumətində hərbi nazir olan qardaşı Həsən bəy Cahangiroğlunun və digər hökumət üzvlərinin imzası ilə Qarsa qayıtması və Posof sərhədləri yaxınlığında cəmlənən gürcülərə qarşı hərbi qüvvə göndərməsi istənilən məktub alınca, İ.Cahangiroğlu Qarsa qayıtmağa qərar verdi və bunu Araz Türk Cümhuriyyəti rəhbərlərinə də bildirdi. Belə-

332. Naxçıvan tarixi. Üç cildə. II cild. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2014, s. 239

liklə, Naxçıvandakı təxminən 18 günlük fəaliyyətindən sonra o, Şahtaxtı – Maku – Doğubəyazid – Qarakilsə – Kağızman yolu ilə Qarsa getdi. İ.Cahangiroğlu bölgədəki fəaliyyəti və hadisələrin inkişafı haqqında Yaqub Şövqi paşaya məlumat vermiş, bölgə əhalisinin vəziyyəti və ermənilərin törətdiyi cinayətlər haqqında Avropa ölkələrinə teleqram da vurmuşdu.³³³

Araz Türk Cümhuriyyətinin süqutu tarixi haqqında da o dövrün mənbələrində və tədqiqatçıların əsərlərində ziddiyyətli məlumatlar vardır. Bəzi müəlliflərə görə, bu cümhuriyyət 1919-cu ilin mart və ya aprel aylarında dağılmışdır. İ.Atnur isə bu məhəlli dövlət qurumunun 1918-ci il dekabrın 10-da daşnak polkovniki Doluyxanovun Naxçıvana hücum edərək Uluxanlı, Qəmərli, Dəvəli və Sədərəyi işğal etməsindən, onun ardınca isə Şorur qəzasının Maxta, Dəmirçi və Quşçu kəndlərinin ermənilər tərəfindən tutulmasından sonra, yəni təqribən dekabrın ortalarında dağıldığını yazır.³³⁴

Bizim həmin dövrün siyasi-hərbi proseslərini və tarixi faktları ətraflı təhlil etdikdən sonra gəldiyimiz qənaət bundan ibarətdir ki, 1918-ci ilin dekabrında Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra Araz Türk Cümhuriyyəti hökumətinin fəaliyyəti zəifləyir. Cümhuriyyətin hərbi naziri İ.Cahangiroğlunun öz fəaliyyətini daha çox rəhbəri seçildiyi mərkəzi Qarsda olan Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti hökumətinin fəaliyyəti üçün səfərbər etməsi, 1918-ci ilin dekabr ayının əvvəllərindən getdikcə artan erməni təcavüzü, eləcə də Naxçıvanda hakimiyyət uğrunda daxili çəkişmələr (həm Naxçıvan xanları, həm də mayor Xəlil bəyin Araz hökuməti ilə münasibətləri arzuolunan səviyyədə deyildi) nəticəsində Araz Türk Cümhuriyyətinin fəaliyyəti əslində elə dekabr

333. *Esin Derinsu Dayı*. Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan / <http://www.atam.gov.tr/dergi/savi-64-65-66/milli-mucadele-doneminde-elviye-i-selase-ve-nahcivan>

334. *Atnur İ.E.* Osmanlı Birliklerinin Aras Vadisi'nden Çekilmesi ve Aras-Türk Hükümetinin Oluşumu (Ekim-Aralık 1918), s. 434

ayından iflic vəziyyətinə düşdü. 1919-cu ilin yanvarından ingilislərin bölgədəki antitürk hərbi-siyasi fəaliyyəti Araz Türk Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin daha da məhdudlaşdırılması ilə nəticələndi. Mənbələrdə Araz Türk Cümhuriyyətinin daqiq süqutu tarixi ilə bağlı rəqəmə rast gəlmək olmur. Lakin fikrimizcə, 1919-cu ilin yanvar ayında Naxçıvanda keçirilən seçkilər nəticəsində formalaşan Milli Şura hökumətinin yanvarın 17-də fəaliyyətə başlamasını və Araz Türk Cümhuriyyətinin hökumət başçısı Əmir bəyin yeni hökumətə rəhbərlik etməyə başladığını əsas götürərək, həmin tarixi cümhuriyyətin fəaliyyətinin tam dayandırıldığı gün kimi qəbul etmək olar. Seçkilər nəticəsində formalaşan Milli Şuranın sədri Əmir bəy, üzvləri isə Nehrəmdən Kərbəlayi Muxtar Hacı, Cəhriddin Məşədi Sadiq və Əbdül Əziz Rüstəmov, Naxçıvandan Hacı Mehdi Bağırov, Axund Əli Həsənzadə, Xəlil ağa Ağalov, Mirzə Abbas Qədimov və Cəfərqulu xan Naxçıvanski, Əlincəçay nahiyəsindən Məsuməli bəy Bənəniyarlı və Qənbərəli bəy Bənəniyarlı idi.³³⁵ Hər halda, son dərəcə gərgin hərbi-siyasi və beynəlxalq şəraitdə yaradılan Araz Türk Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində mövcud olsa da, Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsində, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasında mühüm rol oyanaya bildi və tariximizin şərəfli səhifəsinə çevrildi.

1918-ci il noyabrın 5-də Ənvər paşa və İttihad və Tərəqqi partiyasının məsul katiblərindən olan Doktor Bahaəddin Şakir bəyin imzası ilə göndərilən məktubda verilən tapşırıq (ittihadçıların Qarsa toplanaraq hökumət qurması tapşırılırdı – E.C.) bilavasitə Yaqub Şövqi paşa tərəfindən təşkil edilən Qars Milli İslam Şurası Qarsı, Ərdahanı, Batumu, Axıskanı, Axalkələkin qərb hissəsini, Üçmüəzzini və cənub-qərbinə, İrəvanın cənubunu, Naxçıvanı, Kağızman və Oltunu əhatə edirdi.³³⁶ Qars Milli İslam Şurası I Qars konqresinə Batumdan Ordubada

335. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan, s. 347

336. *Gökdemir A.E.* Cənubi-Qərbi Kafkas Hükümeti. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 1998, s. 1

qədr olan əsas ərazi vahidlərindən nümayəndələr dəvət etmişdi. Şüaranın 1918-ci il noyabrın 7-də göndərdiyi dəvətnamə üzrə dəvət edilən nümayəndələr Ordubad bələdiyyə rəisi Rza bəy və Məşədi Abbas Ramazanov, Naxçıvandan Hacı Abdulla Şeyxzadə və Məşədi Abbas Bayramzadə, Şururdan (Yengicə kəndindən) Əliəsgər ağa Həməzadə və Tağı bəy Səfizadə, İqdiran Rəşid bəy Şəmsəddinov və Şamil bəy Pərnəvüdlü, Qəmərliyə Kərbəlayi Xudayar, Uluxanlıdan Mirzə Cabbar Hacı Məhəmməd oğlu Məhəmmədzadə və Hacı Rəcəb, Çobankərədən Məhəmməd Hacı Cəfərzadə idi.³³⁷ Noyabrın 14-də (bəzi məlumatlara görə 15-də) keçirilən I Qars konqresində Qars Milli Şurasının ilk rəisi Emin ağa Kəpənəkçi, Fəxrəddin bəy Piroğlu isə onun müavini və 8 nəfərdən ibarət tərkibdə yaradılan Müvəqqəti heyətin rəhbəri seçildi.³³⁸

Noyabrın 30-da keçirilməsi nəzərdə tutulan II Qars konqresinə də Batumdan Ordubada qədər olan bütün türk bölgələrindən nümayəndələr dəvət edilmişdi.³³⁹ Həmin tarixdə Qarsda toplanan kongresdə Ordubad, Naxçıvan, Qəmərli, Sürməli, Sərdarabad, Şərqi Şuragəl, Axalkələk, Axıska, Qars və Batumdan 60 nümayəndə (üç gün sürən konqresin sonunda nümayəndələrin sayı 70-ə çatmışdı) iştirak edirdi.³⁴⁰ Üç gün sürən konqresdə Qars şəhəri mərkəz olmaqla, Qars Milli İslam Şurası Hökuməti qurulmuş, həmin dövrdə Şuragəl qəza rəisi (kaymakamı) və Fəxri alay komandanı olan İbrahim (Ayдын

337. *Esin Derinsu Dayı*. Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan.

338. *Demirci H.* Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 389

339. *Arslanoğlu C.E.* Kars Milli İslam Şurası (5.11.1918-17.1.1919) ve Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyəsi (18 Ocak-13 Nisan 1919). Belgeler, fotoğraflar. Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayını, Ankara: 1986, s. 143; *Kırzioğlu F.* Milli Mücadelede Kars. I. Kitap-Belgeler. Kars'ı Tanıtma Dərnəgi Yayınları. İstanbul: 1960, s. 8

340. *Çaylak A., Çiçek A.C.* Anadolu'da "Demokratik" Cumhuriyet Fikrinin Oluşumu: Cənub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 378; *Demirci H.* Göstərilən məqaləsi, s. 389

bəy Cahangiroğlu (Cahangiroğlu İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin Qarsdakı liderlərindən idi) hökumətin sədri, Emin Ağa Kəpənəkçi isə onun müavini seçilmişdi. Konqresdə Axıska Müvəqqəti Hökuməti, Araz Türk Cümhuriyyəti və Batum Milli Şurası da Qars mərkəz olmaqla Milli İslam Şurasında birləşmişdilər. Beləliklə, Batumdan Ordubada qədər və Ağrı dağından Azqradək olan bölgənin və onun xalqının birliyi təmin edilmiş olurdu. Qəbul edilən qərarlara əsasən İslam Şurası hökumətinin Osmanlı dövlətinə tabe olması və türk bayrağından istifadə etməsi, bölgədən çıxarılan türk ordusunun yerində 8000 nəfərlik bir hərbi qüvvənin təşkil olunması, "Müvəqqəti heyət" in "Mərkəzi təmsilçilər heyəti" adlandırılması və üzvlərinin sayının 8-dən 12-yə artırılması nəzərdə tutulurdu.³⁴¹ Bundan başqa, məhkəmə və siyasi idarəçiliklə bağlı işlərin Osmanlı dövlətinin qanunları əsasında həyata keçirilməsi, geri çəkilən türk ordusundan qalan silah və cəbbəxananın xalqa paylanması, Olta, Ərdahan, Kağızman və Naxçıvanda 5 nəfərlik üzvlərdən ibarət Milli Şuraların yaradılması qərar alınmışdı.³⁴²

Bəzi mənbələrdə adları qeyd edilən yerli dövlət qurumlarının Qars Milli İslam Şurasında birləşməsi onların vahid hökumət (dövlət) şəklində birləşməsi kimi xarakterizə edilir. Lakin bizim fikrimizcə, Ənvər paşanın verdiyi əmrdə qurulması planlaşdırılan hökumətin "Qars Şuralar Hökuməti"³⁴³ adlandırılması və konqresdə iştirak edən hökumətlərin fəaliyyətinə dair faktlar həmin hökumətlərin Qars İslam Milli Şurasında ittifaq şəklində birləşdiyini sübut edir. Bu, heç şübhəsiz ki, Osmanlı ordularının bölgədən çıxmaq məcburiyyətində qaldığı bir vaxtda bu ərazilərin müdafiəsi üçün təşkil edilmiş həmin yerli hökumətlərin erməni-gürcü və ingilis işğalına qarşı daha

341. *Çaylak A., Çiçek A.C.* Göstərilən məqalələri, s. 378; *Esin Derinsu Dayı*. Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan.

342. *Demirci H.* Göstərilən məqaləsi, s. 389

343. *Akbulut D.A.* Albayrak Olay. Osmanlıca Belgeler. Özel Baskı. Erzurum: 1991, s. 2; İki Devrin Perde Arkası. Təşkilat-ı Mahsusə Başkanı Hüsəmettin Ertürk. (Hazırlayan Samih Nəfiz Tansu), Sebül Yayınları, 2011, 600 s.

mütəşəkkil və effektiv şəkildə müdafiə olunmasının təşkili ilə bağlı idi. İ.Cahangiroğlunun Qars İslam Şurası hökumətinin başçısı olduğu halda, Araz Türk Cümhuriyyətində hərbi nazir vəzifəsi daşınması da onun peşəkar hərbiçisi kimi Araz Cümhuriyyətinin hərbi müdafiə işinin təşkilinə kömək etməsi ilə bağlı olub, tərəfimizdən deyilən fikri də təsdiqləyir. Bundan başqa, Kağızman sancağının rəisi Asəf Tələt bəyin "hökumət içində hökumət istəmədiyindən" II Qars konqresinə ilk öncə nümayəndə göndərmək niyyətində olmaması³⁴⁴ da Qarsda qurulan hökumətin əslində federativ əsaslarla təşkil edildiyini sübut edir.

1919-cu il yanvarın 17-18-də 131 nümayəndənin iştirakı ilə keçirilən III Qars konqresində Qars Milli İslam Şurası Hökuməti Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti (mənbələrdə Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti, Cənub-Qərbi Qafqaz Milli Keçid Hökuməti, Cənub-Qərbi Qafqaz Müvəqqəti Milli Hökuməti, Cənub-Qərbi Demokratik Qafqaz Cümhuriyyəti və s. də adlandırılır – E.C.) adlandırıldı. Yeni hökumətin də sədri İ.Cahangiroğlu, onun parlamentinin sədri isə doktor Əsəd bəy Çıldırılı oldu. Hökumətin tərkibinə kağızmanlı Əli Rza bəy Ataman (daxili işlər naziri), irəvanlı Abbas Əli bəy Hakim Ağabababəy oğlu (ədliyyə naziri), divrikli Fəxrəddin bəy Piroğlu (xarici işlər naziri), Həsənخان bəy Cahangiroğlu (hərbi nazir), gümrüklü Məhəmməd bəy Xudatbəy oğlu (maliyyə naziri), əvvəlcə Mixail Andriyanov, sonra isə Mehmet bəy Koca oğlu (maarif naziri), Mehmet bəy Həsənbəy oğlu (iaşə naziri), irəvanlı mühəndis Mahmud bəy (tərəqqi naziri), naçıvanlı Əliəkbər Kazım bəy (kənd təsərrüfatı, meşə və ticarət naziri) daxil idi. Hökumətdə ümumi poçt və teleqraf müdirliyini əvvəlcə rum Arlof, sonra qarşılı Mühlis bəy Mehmet bəy oğlu (Ataman), ümumi dəniz yolları müdirliyini qaraçantalı Əhməd bəy Hacıoğlu, ümumi polis müdirliyini Tevhüddin bəy Tamiloğlu, daxili qoşunların komandanlığını

344. Demirci H. Göstərilən məqaləsi, s. 389

qarıqamışlı Mehmet (Sunqur) bəy Şərif oğlu həyata keçirirdi. Cümhuriyyətin ərazisi Batumdan Ordubada qədər təxminən 40 min km²-lik coğrafi ərazinin əhatə edirdi. Hökumətin rəsmi mətbu orqanı Batumda işıq üzü görün "Sada-yi Millət" ("Millətin səsi") qəzeti idi.³⁴⁵

Cənub-Qərbi Qafqaz Hökumətinin 1 fevral 1919-cu il tarixli "Hüdüdnaməsi"na görə Cümhuriyyətin ərazisi aşağıdakı kimi idi: Qars, Ərdahan, Batum, Kağızman; Oltu (Şəngəyə rayonu ilə birlikdə), Naxçıvan; Artvin, Borçka, Murqul, Çürüksu, Yuxarı Acarıstan, Aşağı Acarıstan, Ardanuç, Şavşat, Posof, Axıska (Azqur, Kobliyan və Hırtışla birlikdə), Axalələk, Çıldır, Akbaba, Şuragəl, Zarşad, Pənək, Sarıqamış, Xorasən, Diqor, Sürməli, İqdır, Şorur, Şahtaxtı, Yengicə, Culfə, Ordubad vilayət, sancaq və qəzaları.³⁴⁶

III Qars konqresində Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin 18 maddədən ibarət konstitusiyası da qəbul edildi. Konstitusiyanın 2-ci maddəsinə görə Cümhuriyyət hökuməti Batumdan Naxçıvanadək olan ərazini əhatə etməklə, bu ərazinin sərhədləri daxilində sülhün sonadək qorunmasında cavabdeh idi. Cümhuriyyətin dövlət bayrağı ay-üldüzlü türk bayrağı, rəsmi dili türkcə idi. Türk millətini və hökumətini narazı salacaq hər hansı bir hərəkətə qəti yol verilməyəcəkdi. Konstitusiyaya 18 yaşından yuxarı bütün qadınlara və kişilərə seçki hüququnu tanıyır, millət vəkili seçilmək üçün (passiv seçki hüququ) yaş həddini 25 yaş müəyyən edirdi. Əhalinin hər on min nəfəri parlamentə bir deputat seçirdi. Qonşu hökumətlərlə dostluq münasibətlərində olmağı qərara alan Cümhuriyyət hökuməti parlament formalaşdıqdan (millət vəkilləri seçildik-

345. Çaylak A., Çiçek A.C. Göstərilən məqalələri, s. 379; Demirci H. Göstərilən məqaləsi, s. 392-395

346. Erdoğan F. Türk Ellərində Həyatların. Mevsimsiz Yayınları, Ankara: 2007, s. 201-203; Kəzəm Kərabekir'in Kalemindən Doğanın Kurtuluşu. Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu – Sarıkamış, Kars və Ötesi. Erzurum Ticarət və Sənaye Odası, Erzurum: 1990, s. 55-56; Esin Derinsu Dayı. Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan.

dən) sonra bu barədə ayrıca bir qanun qəbul edilməsini planlaşdırırdı. Mülki və hərbi məsələlərdə Cümhuriyyət tərəfindən müəyyən edilən şəkildə Osmanlı dövləti ilə əlaqələri təmin etmək üçün iki (hərbi və mülki) ayrı daimi heyətin Türkiyədə olması təsbit edilirdi. Antanta ölkələrinin Türkiyənin şərq vilayətlərini başqa bir millətə vermək istəyəcəyi halda Cümhuriyyət Türkiyədən ayrılmayacağı qəti şəkildə bəyan edirdi. Azlıqların azadlıqlarının və hüquqlarının qorunacağına təminat verilirdi. Müsəlmanlar arasındakı məzhəb ayrılıqlarına hörmətlə yanaşılmasının, dini ayinlərin birlikdə həyata keçirilməsinin təmin edilməsi qərarlaşdırılırdı. Demokratiyanın əsaslarına riayət edilməsi, seçkilərin tərəfsiz və təsirsiz olması, türk şən və şərafinə yaraşacaq şəkildə keçirilməsi qəti surətdə diqqətdə saxlanacaqdı. Valilərin və hərbi komandanların təyinatı və vəzifədən azad edilməsi parlamentin (konstitusiyanın mətnində "Kamutay" – E.C.) qərarı ilə olacaqdı. Hökumət parlamentin seçilməsindən sonra qanunun bəzi maddələrinin dəyişdirilməsini təklif etmək səlahiyyətinə idi. Qanunun icrasına nəzarət Nazirlər Kabinetinə və hökumətin başçısına (məndə "Cümhurraisi" – E.C.) həvalə edilirdi.³⁴⁷ Bu sənəd tam etibarilə bir klassik konstitusiya şəklində olmasa da, burada bir sıra məsələlərin qoyuluşu (ərazi, bayraq, dil, seçkilər, azlıqların hüquqlarının qorunması, parlament idarçılığının təsbiti və s.) konstitusiya prinsipləri şəklində lakonik və qəti surətdə əks olunmuşdu.

Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Fəxrəddin Ərdöğan (Piroğlu) özünün hazırladığı və xatirələrində verdiyi məlumatlara görə,³⁴⁸ Cümhuriyyətin əhalisinin ümumi sayı 805224 nəfər idi. Bundan 577150-sini müsəlmanlar, 149233-ünü ermənilər, 36172-sini rumlar (Anadolunun pravoslavlığa sitayiş edən aborigen əhalisi – E.C.), 27706-sını ruslar (və malakanlar – E.C.), 14963-ünü isə gürcülər təşkil edirdi.

347. Çaylak A., Çiçək A.C. Göstərilən məqalələri, s. 374-385

348. Erdoğan F. Göstərilən əsəri, s. 234-235

Başqa bir mənbəyə³⁴⁹ görə, bölgənin ümumi sayı 985000 min olan əhalisinin 700 mini (72 faizi) müsəlmanlar, 200 mini (20 faizi) ermənilər, 40 mini (4 faizi) rumlar, 30 mini (3 faizi) ruslar və 15 mini (1,5 faizi) gürcülər idi. Lakin Osmanlı Dövlətinin Əhali sayının Ümumi Cədvəlinə ("Nüfusi Umumiyyə Cədvəli") görə, Cənub-Qərbi-Qafqaz Cümhuriyyətinin sərhədləri daxilində olan əhalinin ümumi sayı 1738478 nəfər idi ki, bunun da 1511154 (İrəvan və Pəmbəkdən olan 23670 nəfər qaçqın da nəzərə alındıqda 1534824) nəfərini müsəlmanlar, 227324 nəfərini isə ruslar, rumlar, malakanlar və ermənilər təşkil edirdi.³⁵⁰ Fikrimizcə, sonuncu məlumat həqiqəti daha çox əks etdirir.

Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin hökuməti tərəfindən təşkil edilən Məclisi (parlament) 1919-cu il martın 1-dən öz fəaliyyətinə başlamış, elə həmin gün Paris sülh konfransına Cümhuriyyətin müstəqilliyinin tanınması üçün müraciət etmişdi. Lakin Cümhuriyyətin Paris sülh konfransına göndərmək üçün müəyyənləşdirdiyi nümayəndələr vəkil Əli bəy Xəlilbəy oğlu və Asəf bəy Abbasoğlu ABŞ, İtaliya və İngiltərə nümayəndələri ilə görüşlərdə sülh konfransına qatılmaq üçün lazımı dəstəyi ala bilmədilər. Martın 25-də parlament cümhuriyyətin adının Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti Cümhuriyyəti şəklində işlədilməsini qərara aldı.³⁵¹ Qeyd edək ki, hələ cümhuriyyətin qurulduğu 1919-cu ilin yanvar ayında Batumdakı ingilis generalı Forestyer-Uolker və ingilis hərbi valisi Temperley də Cənub-Qərbi-Qafqaz Cümhuriyyətini tanıdıqlarını bildirmişdilər.³⁵² Ermənilərlə gürcülər ərazi iddiasında olduqları torpaqlarda belə bir dövlətin yaradılmasını etirazla qarşılayaraq bundan Avropa dövlətlərinə şikayət etsələr də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin yaranma-

349. Dağı S. Esin. Evliyə-i Selâse'de (Kars, Ardahan və Batum) Milli Təşkilatlanma. Kültür və Eğitimi Vakfı Yayınları, Erzurum, 1997, s. 112

350. Demirci H. Göstərilən məqaləsi, s. 394

351. Çaylak A., Çiçək A.C. Göstərilən məqalələri, s. 381; Demirci H. Göstərilən məqaləsi, s. 396

352. Dağı S. Esin. Göstərilən əsəri, 1997, s. 112; Gökdemir A.E. Göstərilən əsəri, s. 93

sını alqışlamışdı. Hətta Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinə qarşı ediləcək düşmənçiliyin Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı edilməmiş düşmənçilik kimi qəbul ediləcəyini bildirmişdi. Bununla birlikdə, Azərbaycan hökuməti bu cümhuriyyətin mövcudluğunu qorumaq üçün ən düzgün addımın Batumdan Qarsa, Axısqadan Ordubadadək olan ərazilərin Azərbaycanın tərkibində olması olduğunu irəli sürərək, Paris sülh konfransında Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərinin özünün tabeliyində olmasını istəmişdi.³⁵³ Lakin bu tələb nə sülh konfransında, nə də Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin hökumətində dəstək qazanmadı.

Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti hökumətinin fəaliyyətinin ingilislər ilk günlərdən tanışlar da, ermənilərin cümhuriyyətin əleyhinə apardıqları mübarizə ingilislər tərəfindən müdafiə edildi. 1919-cu il fevralın sonlarında Temperleyin yerinə təyin edilən ingilis hərbi valisi general V.Asser İ.Cahangiroğlunun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşdə cümhuriyyətin Qars ərazisindən kənara çıxarmamasını, Qarsdan qaçan ermənilərin geriə qayıtmasını imkan yaratmamasını və bu mümkün olmadıqda, Qars yaxınlığında ermənilərə məskunlaşmaq üçün ərazi ayrılmasını tələb etdi. Cümhuriyyətin nümayəndə heyəti isə dövlətin adının xalq tərəfindən qoyulduğunu, Naxçıvanla Batumun könüllü olaraq bu hökumətin tərkibinə daxil olduğunu qeyd edərək, ermənilərlə bağlı hər iki tələbi qətiyyətlə rədd etdi. Əsas kimi isə ermənilərin boşaltdıqları kəndlərə İrəvan quberniyasının 444 kəndindən qovulan türklərin yerləşdirildiyi irəli sürüldü və ermənilərin həmin kəndlərdə yaşaya biləcəkləri bildirildi. V.Asserin ardınca Bakıdakı ingilis generalı Tomson da ermənilərə ərzəq verilməsini Qars hökumətindən tələb etmişdi. Rədd cavabı aldıqdan və cümhuriyyətin Türkiyə hökuməti ilə sıx əlaqədə olduğunu bildikdən sonra Tomson 1919-cu il

aprelin 4-də general Devini İrəvana göndərmiş və İrəvan, Qars, Naxçıvan bölgələri üzərində nəzarəti ona həvalə etmişdi. Deviyə verilən təlimatlarda Qars və Naxçıvanın Paris sülh konfransınadək erməni hökumətinin nəzarətinə verilməsi, Borçalının gürcülərlə ermənilər arasında bölüşdürülməsi, Cənub-Qərbi-Qafqaz Cümhuriyyətinin dağıdılaraq, onun siyasi liderlərinin bölgədən qovulması, kiçik şübhə belə yaratdığı halda türklərin həbs olunaraq Tiflisə göndərilməsi kimi məsələlər vardı. Bu məsələlər 1919-cu il iyunun 30-dək başa çatdırılmalı və bundan sonra ingilis əsgərləri geri çəkilərək bölgə tam erməni hökumətinin səlahiyyətinə verilməli idi. Nəticədə aprelin əvvəllərində böyük bir hərbi kontingentlə Qarsa daxil olan podpolkovnik Prestonun başçılığı ilə ingilislər aprelin 12-də Qarsda cümhuriyyətin məclis və hökumət üzvlərini hiylə ilə bir binaya toplayaraq onların fəaliyyətinə son verdi, İ.Cahangi-roğlu başda olmaqla Cənub-Qərbi-Qafqaz Cümhuriyyətinin bir sıra liderləri həbs olunaraq Tiflisə, oradan İstanbula göndərildi və oradan da Malta adasına sürgün edildi. Ermənilər sürətlə kütləvi şəkildə Qarsa köçürüldü və aprelin 30-da bölgənin idarəçiliyi erməni generalı Hovsepyans və Korqanovun başçılığı ilə daşnaqların nəzarətinə verildi.³⁵⁴

Türk əsgərlərinin bölgəni tərk etməsindən sonra, 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvan ingilislərin nəzarəti altına keçdi. Yanvarın 14-də Zəngəzur ermənilərinə maddi yardım edən Böyük Britaniya ordusunun mayoru V.Hibbonun, dörd gün sonra isə kapitan F.Lautonun Naxçıvana gəlişində məqsəd guya həm qaçqınlar məsələsini həll etmək, həm də asayiş bərpa etmək idi.³⁵⁵ Lakin ingilislərin gəlişindən sonra onların əsl məqsədinin bölgənin iqtisadi-siyasi vəziyyəti ilə, Araz Türk Cümhuriyyətinin hərbi qüvvəsinin və bu qurumun siyasətinə Osmanlı dövlətinin təsir dərəcəsinə öyrənmək olduğu aşkara çıxdı. İngilislər Naxçıvanı işğal etdikdə Araz Türk Cümhuriy-

353. *Dayı S. Esin*. Göstərilən əsəri, s. 114

354. *Çaylak A., Çiçək A.C.* Göstərilən məqalələri, s. 382-384

355. *Atmur İ.E.* Muxtariyyət ərafında Naxçıvan, s. 134, 148-153

yətinə Türkiyə tərəfindən yaradılmış qurum kimi baxaraq, onu tanımaq istəmədilər. 1919-cu ilin may ayında ingilislərin hərbi yardımını ilə erməni işğalı altına düşən Naxçıvan bölgəsinin həmin ilin iyul ayında ermənilərdən təmizlənməsində yenidən Naxçıvana qayıdaraq diyarın müdafiəsinin təşkilində böyük rol oynayan Xəlil bəyin başçılığı ilə türk hərbiçilərinin mühüm xidmətləri oldu.

Ümumiyyətlə, Şərqi Anadolu və Qərbi Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalından qorunması istiqamətində çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirmişdi. Belə tədbirlərdən biri də Mudros müqaviləsindən sonra Şərqi Anadolu vilayətləri üzərindəki hüquqları qorumaq, erməni işğalına verilməsi istənilən bu torpaqların elmi, siyasi və lazım olduğu halda silahlı mübarizə aparmaq üçün 1918-ci il dekabrın 2-də İstanbulda yaradılan Şərq Vilayətləri Hüquqi Müdafiə Milli Cəmiyyəti (türkcə – Vilâyat-ı Şarkıyye Müdâfâ-i Hukûk Millîye Cemiyeti) idi. Cəmiyyət 1919-cu il martın 10-da Ərzurumda öz şöbəsini açmışdı. Bu şöbə Ərzurum vilayətinə daxil olan sancaq və qəzalara vilayət üzrə konqres təşkil ediləcəyi barədə məlumat verdi. Ərzurum vilayətinin tərkibindəki Bəyazıt sancağından konqresə nümayəndə dəvət edildiyini öyrənən naxçıvanlılar da Ərzurum konqresində təmsil olunmaq istədilər. Hacı Cabbar bəy Naxçıvandan nümayəndə seçilərək Bəyazıtə göndərildi. Lakin Hacı Cabbar bəy Ərzuruma gedə bilmədiyindən 1919-cu il iyulun 23-də keçirilən konqresdə iştirak edə bilməmişdi. Lakin Hacı Cabbar bəy konqresin təşkilat komitəsinə vurduğu teleqramlarda ingilislərin Naxçıvanı tərk etməsindən sonra bəlgənin daşnak idarəçiliyinə verildiyi, ermənilərin naxçıvanlılara qarşı törətdiyi dəhşətli qırğınlar haqqında məlumat vermişdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, konqresə Ərzurumdan seçilən Mehmet Raif Hoca (Dinç) və Trabzon nümayəndəsi İzzət bəy Eyyubzadənin birlikdə hazırladıkları 7 maddəlik Ərzurum konqresinin Nizamnamə layihəsinin 6-cı maddəsinin “e” bəndində “Elviye-i Selase” (bu

ifadə altında Şərqi Anadolunun üç vilayəti – Qars, Ərdahan və Batum nəzərdə tutulur – E.C.) və Naxçıvanda həyata keçirilən qırğınlara qarşı tədbirlərin görülməsi” qərarına alınmışdı. Konqresin sədri seçilən Mustafa Kamal paşa da öz çıxışında Naxçıvandan Oltuya qədər olan bütün bölgələrdə ermənilərin müsəlman əhaliyə təzyiç göstərdiyi, bəzi bölgələrdə qırğın və talanlar törətdiyi, Ərzurumadakı olan ərazidə müsəlmanları məhv və məhkum və qaçmağa məcbur edərək Anadolunun şərq vilayətlərinə dair planlarını həyata keçirmək istədiyini bildirmişdi. Mudros müqaviləsinin şərtlərinin geniş təhlil edildiyi Ərzurum konqresinin avqustun 7-də qəbul etdiyi Bəyannamənin giriş hissəsində ermənilərin Türkiyənin sərhədlərindəki bütün Qafqaz boyu qırğınlar və müsəlmanları məhv etmə siyasəti yürütdüyü bildirilir.

Mustafa Kamal paşa Sivasda keçiriləcək böyük konqres üçün Ərzurumu tərk etməmişdən əvvəl XV Korpus komandanı Kazım Qarabəkir paşa 10 maddəlik “Yaddaş” hazırlamışdı. Bu sənədin 4-cü maddəsində: “Qafqazdakı müsəlman əhali ilə ələ vermək lazımdır. Bu birliyə bizim kimi, Azərbaycanın və Şimali Qafqazın da ciddi ehtiyacı vardır: Rusiya daxilindəki Ermənistanı böyütmək və üç tərəfdən təzyiç göstərməklə olduğu sərhədlər daxilində daim zəif, məhdud və gücdən məhrum etmək türkün və müsəlmanın mövcudluq siyasətidir”, – deyilirdi.³⁵⁶

İngilislərdən sonra Cənubi Qafqaz üzərində Millətlər Cəmiyyətinin mandatı ABŞ-a keçdi. 1919-cu ilin iyul ayında Antantanın Ermənistanda ali komissarı təyin olunan ABŞ ordusu Baş qərargahının polkovniki V.Haskelin nümayəndəsi polkovnik C.Rey 1919-cu ilin yayında Naxçıvana gəlmiş ABŞ ordusunun polkovniki eyni vaxtda həm yerli hökumətlə, həm daşnaklarla, həm də türk zabiti Xəlil bəylə danışıqlar aparmış, Müsəlman Milli Komitəsinin başçısı Cəfərqulu xanla apardıqı

danışıqlarda Naxçıvanda ABŞ-in general-qubernatorluğunu yaratmaq ideyasını irəli sürmüşdü.³⁵⁷

1919-cu il sentyabrın 1-də Haskelin Paris sülh konfransı adından Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə göndərdiyi "Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları haqqında əsasnamə"yə görə, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarını əhatə edən rayonlar bitərəf zona elan edilir və burada bütün idarəçilik işləri Amerika general-qubernatoruna tapşırılırdı: bütün hərbi qüvvələr, poçt, teleqraf onun tabeliyinə verilir, yerli vəzifəli şəxsləri general-qubernator təyin edirdi. Lakin ABŞ-in həmin mövqeyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti və Naxçıvan Müsəlman milli komitəsi tərəfindən qəbul edilmədi. Müsəlman Milli Komitəsinin liderləri Cəfərqulu xan və Kalbalı xan Haskeli inandırmaq istəyirdilər ki, ABŞ-in Cənibi Qafqaz işləri üzrə ali komissarına tabe olmaq şərti ilə Naxçıvanda general-qubernatorluğunun yaradılması daha çox məqsədəuyğundur. Azərbaycan hökuməti də Naxçıvanda Azərbaycanın general-qubernatorluğunun yaradılmasında israr edirdi. Bu zaman Türkiyənin Naxçıvandakı nümayəndəsi Xəlil bəy də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin mövqeyini müdafiə edirdi.³⁵⁸ Xəlil bəy Ordubadda olan Azərbaycanın siyasi nümayəndəsi Səməd bəyi (Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatoru Səməd bəy Cəmillinski – E.C.) Naxçıvana gətirərək onu vali təyin etdi və Naxçıvanın Azərbaycana birləşdirildiyini bildirdi. Özü isə Azərbaycanın Naxçıvan regionunun ümumi komandiri oldu. Lakin bir müddət sonra Xəlil bəyin S.Cəmillinski ilə münasibətlərində ixtilaf yarandıqından 1920-ci il mart ayının ortalarında Türkiyənin mövqeyini (Brest-Litovsk və Batum müqavilələrinə istinadən Türkiyə Naxçıvanı öz bölgəsi hesab edirdi – E.C.) nəzərə alan Xəlil bəy Səməd

357. Гулиев Дж.Б., Мадатов Г.А., Надиров А.А. Советская Нахичевань. Баку: Азернешр, 1984, с. 33-34

358. Sadiqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 20-21; Гулиев Дж.Б., Мадатов Г.А., Надиров А.А. Göstərilən əsərləri, s. 58

bəyi Naxçıvandan çıxardı və onun yerinə azərbaycanlı Qara bəy adlı birini vali təyin etdi. Azərbaycan hökuməti Xəlil bəyin bu hərəkətindən narazı qaldı.³⁵⁹ Lakin cəmi bir ay sonra, 1920-ci il aprelin 27-28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması bölgədə tamamilə yeni hərbi-siyasi vəziyyətin yaranması ilə nəticələndi.

1919-cu il noyabrın axırlarında polkovnik C.Rey Deli ilə Müsəlman Milli Komitəsi arasındakı ixtilafı nizamlamaq üçün Naxçıvana gəldi. Danışıqlar zamanı Kalbalı xan və türk zabiti Xəlil bəy Reyi razı saldılar ki, Deli Naxçıvanda Azərbaycan hökuməti yanında ABŞ-in müşaviri kimi vəzifəsini icra etsin. Vəziyyətin belə hal alması bölgədə ABŞ-in mövqeyinin keyli zəifləməsi demək idi. Buna yol verməmək üçün Rey və Deli Azərbaycanla Ermənistan arasında müharibəni qızışdırmağı çıxış yolu hesab etdilər. Bununla onlar düşündürlər ki, müharibə baş verəcəyi təqdirdə, Naxçıvanda Azərbaycan silahlı qüvvələri olmadığı üçün Ermənistan ordusu qısa müddətdə Müsəlman milli komitəsinin zəif qüvvələrini məğlub edəcək və beləliklə, Naxçıvanda əsl mənada ABŞ general-qubernatorluğu yaratmaq mümkün olacaqdır. Amerikalıların bu mövqeyi, Naxçıvanı işğal etməyə daim fürsət axtaran daşnakların Naxçıvana yeni hərbi təcavüzü üçün əsas oldu. Lakin 1919-cu ilin sonlarında Naxçıvana hücum edən erməni nizami qoşun hissələri məğlub oldu. Xəzinəyə, dəmir yoluna, poçt-teleqrafa və vergilərin qoyulmasına nəzarəti ələ keçirən Müsəlman Milli Komitəsinin başçısı Kalbalı xanın bölgədə hərbi, inzibati və siyasi hakimiyyəti daha da möhkəmləndi.³⁶⁰

Naxçıvanda ABŞ general-qubernatorluğu yaradılması cəhdlərinin iflasa uğramasında və bölgənin yenidən erməni işğalına verilməsi planlarının boşa çıxmasında Xəlil bəyin başçılığı altında Naxçıvandakı türk hərbiçilərinin mühüm rolu oldu. Nəticədə 1920-ci il yanvarında bütün Amerika zabitləri

359. Atmur İ.E. Muxtariyyət ərəfində Naxçıvan, s. 246-248
360. Sadiqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 22

Naxçıvanı birdəfəlik tərək etdi.³⁶¹ Beləliklə, Naxçıvanda ABŞ general-qubernatorluğu yaradılması planının qarşısı alındı.

Lakin amerikalılardan yardım alan daşnaklar 1920-ci ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etmək üçün yeni cəhd göstərdi. Bu zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətində siyasi böhranın dərinləşməsi Naxçıvana hərbi yardım göstərilməsini qeyri-mümkün etdi. Naxçıvan rəhbərliyi kömək üçün türklərə müraciət etməli oldu ki, bu da öz növbəsində bölgədə Azərbaycan hökumətinin mövqeyini xeyli zəiflətdi. Hətta 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin nümayəndələri Naxçıvanı tərək etməyə məcbur oldular. Yaranmış şəraitdə Türkiyə Naxçıvanı müdafiə etməyin yolunu bölgəni Azərbaycandan "asılı olmayan ölkə" elan etməkdə gördü.³⁶² Bu, sovet Rusiyasının Azərbaycanın müstəqilliyini artıq real şəkildə təhdid etməsi ilə bağlı idi.

Hər halda, nə ad altında həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq Naxçıvan əhalisinin qırğından xilas edilməsi üçün belə köməyə həqiqətən ehtiyacı var idi. Yerli əhali nümayəndələrinin türk qoşunlarını Naxçıvana dəvət etmək barədə mətbuatda dərc olunmuş müraciətində də həmin məsələnin ölüm-dirim məsələsi olduğu qeyd edilmişdi.³⁶³ Türkiyə Azərbaycanın sovet işğalına məruz qalacağı təqdirdə Naxçıvanın da Azərbaycanın tərkibində sovet işğalına düşməsinə çalışdı. Türk zabiti Xəlil bəyin 11-ci türk diviziyasının komandiri Cavid bəyin adına göndərdiyi şəxsi məktubda da Naxçıvanı erməni təcavüzündən qorumaq üçün türklərin himayəsi altına almağın zəruriliyi göstərilmişdi. Kazım Qarabəkir paşanın tapşırığı ilə Cavid bəy fevralın 14-də kapitan Mühiddin bəyin və ehtiyatda olan zabit İhsan bəyin başçılığı ilə Zəngibasara hərbi qüvvə və silah-sursat da göndərmişdi. Martın 21-də 10 min nəfərlik daşnak ordusunun dağıdıcı Ordubad yürüşünün

qarşısının alınmasında Kalbalı xanın özünümüdafiə qüvvələri birləşən Əylisdəki türk zabiti Ədib bəyin başçılığı altındakı hərbi qüvvələr mühüm rol oynadı.

1920-ci ilin martında Əli Teymur bəy başda olmaqla yeni türk qoşun hissəsinin Naxçıvana gəlməsi əhali tərəfindən böyük şadlıqla qarşılandı.³⁶⁴ Məhz türk ordusunun gəlişi Naxçıvan əhalisinin yeni qırğınının qarşısını aldı, bölgənin siyasi taleyinin Azərbaycanın mənafeyinə uyğun şəkildə həllində əhəmiyyətli, bəlkə də müəyyənəddici rol oynadı.³⁶⁵

1920-ci il aprelin 27-28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra sovet Rusiyasının ermənilərin mənafeyinə uyğun siyasətindən ruhlanan daşnaklar Naxçıvanla bağlı işğal planından bir addım belə geri çəkilmək barədə düşünmərdülər. Hətta Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin elan edilməsinə bir neçə gün qalmış daşnak rejimi Naxçıvanın erməni idarəçiliyinə könüllü keçməsi haqqında ağır şərtlərlə 7 bənddən ibarət ultimatum da göndərmişdilər. Həmin vaxt Naxçıvanda olan türk zabiti Veysəl Ünüvar 1920-ci il iyulun 19-da daşnak hökumətinin Naxçıvan Milli şurasına daxil olan tələblərinin Azərbaycan hərbi dəstələrinin komandiri Həbib bəy Səlimovun və onun özünün iştirakı ilə Naxçıvan Milli şurasında müzakirə edildiyini bildirir. V.Ünüvara görə tələblər aşağıdakı kimi idi:

1. Bütün Naxçıvan Araz hökumətinin ərazisi (əvvəllər mövcud olmuş Araz Türk Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazi – E.C.) erməni hökumətinə birləşdiriləcək. Əhali erməni hökumətinin rəiyyəti, təbəəsi (spartalıları hilotları kimi) olaraq qalacaq, bunu qəbul etməyənlər istədiyi yerə gedə biləcək;

2. İki həftə içində müsəlmanlar erməni hökumətinə hər biri əlli manat qiymətində 300 at, hər biri otuz manat qiymətində 200 inək, bu ayın sonunadək (iyul 1920-ci il – E.C.) 300 min pud buğda pulsuz, bundan əlavə, hər pudu iki min manat hesabı ilə və ya pul ilə 300 min pud buğda, hər pudu üç

361. ARDA, f. 970, s. 1, iş 65, v. 121

362. Sadiqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 23

363. Yeno orada.

364. Гулиев Дж.Б., Мадатов Г.А., Надиров А.А. Göstərilən əsərləri, s. 62
365. Sadiqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 23

min manat hesabı ilə iki ay ərzində 100 min pud düyü verəcək;

3. Dəmir yollarının təmiri üçün işçi qüvvəsi veriləcək;

4. 1919-cu ildə erməni hökumətindən zəbt edilən silahlardan başqa hər iki evdən bir silah hesabı ilə 1500-dən aşağı olmamaq şərti ilə tüfənglərini təslim edəcəklər;

5. 24 saat ərzində əsgərlərin silah-sursatı təslim ediləcək;

6. Yuxarıdakı təkliflərə əməl edilməyə qədər hər şəhərdən beş, hər kənddən üç nəfər girov olaraq verilməlidir;

7. Cavab üçün 60 saatlıq möhlət verilmişdir.

Bir gün sonra Milli şuranın sədri Cəfərqulu xanın imzası ilə qəbul edilərək ermənilərə göndərilən cavabda bildirilirdi ki, "müsəlman əhali bu ərazinin Ermənistanın bir parçası olduğunu o zaman qəbul edər ki, Dəhna boğazından Ordubada qədər olan ərazinin müsəlmanlarına istiqlal verilsin". Təklif edilirdi ki, digər məsələlərin həlli İrəvanda tərəflərin "bəlli bir gündə" müəyyənləşdiriləcək görüşündə müzakirə olunsun. Lakin daşnaklar iyulun 25-dək Şahtaxtıya qədərki əraziləri işğal etdi.³⁶⁶

1920-ci ilin avqustunda Azərbaycan İnkilab Komitəsinin və 11-ci Qızıl ordu Hərbi İnkilab Şurasının qərarı ilə Naxçıvana fəvqəladə komissar təyin olunan Bahadır Vəlibəyovun antimilləti və ermənipərəst fəaliyyəti bölgədəki türk hərbi komandanlığının diqqətini cəlb etmişdi. Buna görə də 1920-ci ilin dekabrında B.Vəlibəyovun İrəvana gedərək Naxçıvanda vəziyyət barədə Ermənistan İnkilab Komitəsinə məruzə etməsi türk hərbiçilərinə onunla bağlı tədbirlər görməyə məcbur etmişdi. Kazım Qarabəkir paşanın Şərq cəbhəsi qoşunlarının siyasi işlərinə baxan, həmçinin Türkiyənin Naxçıvanda yerləşən qoşunlarının (qərargah Şahtaxtı kəndində idi) komandanı Veysəl bəy İrəvandan qayıdan B.Vəlibəyovu Naxçıvanı Ermənistanə satmaqda, yəni xəyanətdə ittiham edərək iki gün Şahtaxtıda saxlamışdı.³⁶⁷

1920-ci il sentyabrın əvvəllərində Naxçıvanda fəvqəladə

istintaq komissiyası yaradılmış, oktyabrda isə İnkilab Komitəsinin qərarı ilə köhnə məhkəmə sistemi ləğv edilərək yeni, xalq məhkəmələrinin yaradılmasına başlanmışdı. Həmin ərzədə Naxçıvan diyarında həyatın normal macraya yönəldilməsində, daşnak təcavüzünün qarşısının alınmasında türk ordu hissələri mühüm rol oynayırdı və Qızıl ordunun bütün tədbirləri, əsas nöqtələrdəki fəaliyyəti türk ordusunun nümayəndəsi ilə danışıqlar aparıldıqdan və razılıq əldə edildikdən sonra həyata keçirilirdi. Arazdöyən stansiyasından başlamış Culfa stansiyasına qədər dəmir yolu vəğzallarında, dayanacaqlarda silahlı türk əsgərləri dayanır, qatarların hərəkətinə nəzarət edirdilər. Poçt-teleqraf, rabitə işlərinə türk zabiti Hikmət Əfəndi başçılıq edirdi. Sonralar Ordubad, Culfa, Naxçıvan, Baş Nəraşen, həmçinin bir çox iri kəndlər türk əsgərlərinin nəzarəti altına alınmışdı. Türklərin icazəsi olmadan heç kəs Ermənistan ərazisindən Naxçıvan torpaqlarına daxil ola bilməzdi. Oğurluğa, quldurluğa, xəyanətə və digər cinayətlərə qarşı sərt qanunlar qoyulmuşdu.³⁶⁸

1920-ci il avqustunda Qızıl ordunun Naxçıvanda 28-ci diviziyası daşnakların işğalında olan ərazilərlə sərhədləri bağlasa da, türk hərbi komandanlığı 8 min nəfərlik türk ordusunu Naxçıvanda saxlamışdı. Kazım Qarabəkir paşa 1920-ci il avqustun 31-də Xəlil paşaya göndərdiyi, "yoldaş" deyərək xitab etdiyi məlumatdan türk ordu hissələri ilə Qızıl ordu arasında həmin dövrdə bölgədə müttəfiqliyin olduğu aydın olur: "Məncə daşnaklar, şübhəsiz, əsasən Antantanın tərəfindəirlər ki, fasiləsiz və fəal şəkildə bizə hücum etmələri də bunu təsdiqləyir. Buna görə də rus və Azərbaycan Qızıl ordu hissələri ilə bərabər daşnak maneəsinin ortadan qaldırılmasını xahiş edirik; çünki bu ortağ məqsədlərimizə çatmağı sürətləndirmək və şərq məsələsini həll etmək üçün gərəkdir. Təkidlə XI Ordunu (Xəlil bəyin komandanlığındakı ordu – E.C.) bu məsələdə

366. *General Veysəl Ünlüvar*. Göstərilən əsəri, s. 40-41, 45

367. *Sadıqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 42, 45-46

368. *Sadıqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 36

istifadə etmək üçün icazə verməyinizi istəyirəm". Mustafa Kamal paşa da 1920-ci il avqustun 1-də Böyük Millət Məclisində etdiyi nitqdə "Rus bolşevik hökumətinin Qızıl ordusu ilə Böyük Millət Məclisinin Ordusu Naxçıvanda bir-biri ilə iç-içə birləşmiş oldu".³⁶⁹ Həmin il sentyabrın 18-də erməni ordusunun Ordubaddan qovulub çıxarılmasında, ümumiyyətlə, həmin ilin avqust-noyabr aylarında ermənilərə qarşı hərbi əməliyyatların uğurla nəticələnməsində, Şorurun azad edilməsi, daşnak generalı Şelkovnikovun 2500 nəfərlik diviziyasının əsir alınmasında yerli könüllü özünümüddafia dəstələri, A.Şadlinski-nin "Qırmızı Tabor" dəstəsi və 11-ci Qızıl ordu hissələri ilə yanaşı, Naxçıvandakı türk qoşun dəstələri də fəal iştirak etdi.³⁷⁰

Bu dövrdə sovet Rusiyasının da, öz sələfi kimi, erməni-pərəst siyasət yürütməsini qətiyyətlə ifşa edən Azərbaycan SSR-in Ədliyyə komissarı, görkəmli diplomat B.Şahtaxtinski sovet Rusiyasının rəhbəri V.Leninə yazdığı 8 sentyabr 1920-ci il tarixli ikinci məktubunda Türkiyənin bölgədəki mühüm rolunu böyük uzaqgörənliklə və qorxmadan vurğulayır, Türkiyə ilə RSFSR arasında birbaşa dostluq münasibətlərinin qurulmasının vacibliyini və Naxçıvan bölgəsinin bu münasibətlərdəki əhəmiyyətini vurğulayaraq yazırdı: "Türkiyə bizə Şərqi azad edilməsində yardım edə bilər. Lakin Naxçıvanın Ermənistanla güzəşt edilməsi, türklərin daşnaklar üzərinə hücumlarına olan maneələr və nəhayət, Ermənistanla gələcəkdə bir sıra Anadolu ərazilərinin vəd olunması türklərin bizim siyasətimizə olan inamını itirir".³⁷¹

Türkiyə Böyük Millət Məclisinin əmri və qərarı ilə Şərq Cəbhəsi Komandanı Kazım Qarabəkir paşa "Elviye-i Selase" və Qafqazdakı türklərə qarşı ermənilərin törətdiyi zülmə və soyqırırma son qoymaq üçün 1920-ci il sentyabrın 28-də Şərq

hərəkətinə başlamışdı. Uğurla həyata keçirilən bu hərbi hərəkət nəticəsində türk ordusu 27-də Sarıqamışı, 30-da Merdenin və Kağızmanı düşməndən azad etdi, oktyabrın 30-da Qars və ətrafı ermənilərdən təmizləndi, ardınca Gümrü türk ordusunun nəzarətinə keçdi. Kazım Qarabəkir paşanın bu qələbələri bölgənin müsəlman əhalisində də böyük ruh yüksəkliyi yaratmışdı. Qarsın işğaldan azad olunması cəmi 3 saat sürmüş, ermənilərdən 3 general, 12 qəza rəisi, 16 kapitan, 59 leytenant, 16 mülki məmur, 12 zabitiyyə namizəd, 1150 əsgər əsir götürülmüş, 1100 erməni döyüşdə öldürülmüşdü. Eyni zamanda, 337 istifadəyə yararlı top, 339 təmirə ehtiyacı olan top, xeyli miqdarda tüfəng, müxtəlif çeşidli mermi və digər sursat və s. qanımda olaraq götürülmüşdü. Bundan başqa erməni ordusunun baş komandanı və hərbi naziri türklərin diqtə etdiyi müqavilə şərtlərini qəbul etməyə məcbur olmuş, hər birinin üzərində min mermi verməklə 2000 tüfəng, 3 batareya seriya atəşli dağ topu, 40 makinalı tüfəng təhvil vermişdilər.³⁷² Türk ordusunun Şərq cəbhəsində böyük uğur qazanması ermənilərə hər cür dəstək verməkdə davam edən sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətində Türkiyə faktorunu nəzərə almağa vadar edirdi.

Rusiyanın məhz imperialist və ikiüzlü mövqeyinə görə Türkiyə 1918-ci il iyunun 4-də Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağladığı Batum müqaviləsinin 2-ci maddəsini əsas götürərək öz ərazisi hesab etdiyi Naxçıvanı hər vaxtlə himayə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. 1920-ci il dekabrın 2-dən 3-ə keçən gecə Türkiyə ilə çökməkdə olan Qərbi Azərbaycandakı daşnak rejimi arasında imzalanan 18 maddədən ibarət Gümrü müqaviləsinin³⁷³ 2-ci maddəsinə görə isə, erməni hökuməti Naxçıvan, Şahtaxtı və Şorur ərazisinə müdaxilə etməmək və referendumla (plebissitlə) müəyyən ediləcək idarə formasını yaradılmasınadək burada Türkiyənin nəzarətində olacaq idarəçiliyin təşkili ilə razılıqsızdı: "Kükü dağı – 10282-8022,

369. *Perinçek M.* Göstərilən məqaləsi, s. 140-141

370. *Sadiqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 36-38

371. ARDA, f. 970, s. 1, iş 65, v. 1-8; *Hacıyev İ.* Behbud ağa Şahtaxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri, s. 37-38, 41

372. *Karabekir K.* İstiklâl Harbimiz. Türkiyə Basımevi, İstanbul: 1960, s. 897-898

373. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 18, v. 128-133

Həməsür dağı – 8160, Qurdqulaq kəndi, Sayat dağı – 7868, Arpaçay evləri – 3080, Gömrüklü dağı – 6930, Saraybulaq – 8071, Ararat stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasuyun mənsəbindən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) məntəqəyə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi əraziyə Ermənistan müdaxilə etməyəcək və bu ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarəçilik yaradılacaqdır”.

Rusiya hökuməti dərhal Gümrü müqaviləsini tanımadığını bildirmiş və Azərbaycan hökumətindən bu mövqedən çıxış etməyi tələb etmişdi. Ermənistanda qurulan sovet hökuməti də 1920-ci il dekabrın 5-də müqaviləni tanımadığını bəyan etmişdi. B.Şahtaxtınski isə Azərbaycanın bolşevik rəhbərlərinə tələq etməyə çalışırdı ki, Gümrü müqaviləsi tanınmalıdır. O bildirdi ki, Türkiyənin mövqeyini müdafiə etməklə torpaqlarımızı xilas etmək mümkündür. Təsədüfi deyildi ki, B.Şahtaxtınskinin bu mövqeyi bir sıra türk diplomatları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və onu “Azərbaycan xarici siyasətinin rəhbəri” adlandırmışdılar.³⁷⁴ Lakin son nəticədə Azərbaycan hökuməti də Gümrü müqaviləsini tanımadı. Gümrü müqaviləsi özünün sonuncu gününü yaşayan daşnak rejimi ilə imzalandığı və Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda – E.C.) qurulan erməni sovet hökuməti də öz sələfini bağladığı bu müqaviləni tanımadığını elan etdiyi üçün heç bir hüquqi əhəmiyyət daşımasa da, bu müqavilənin, onda əks olunan ərazi məsələsinin qoyuluşunun tarixi-siyasi əhəmiyyəti sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda milli məsələdə yürütdüyü ermənipərəst siyasətin və Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalına verilməsinin ifşası baxımından özünü hazırda da göstərməkdədir.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin törətdiyi soyqırım siyasəti nəticəsində əhalisinin xeyli hissəsi məhv edildiyindən Zəngəzurun erməni işğalına verilməsinə qarşı ciddi müqavimət

374. *Hacıyev İ. Behbud ağa Şahtaxtınski: həyatı və fəaliyyətinin müthəm mərhələləri*, s. 43

təşkil etmək mümkün olmadı. Lakin Naxçıvan əhalisinin 1920-ci il dekabrın 5-dən başlayaraq öz qətiyyətli iradəsini növbəti dəfə ortaya qoyması bölgənin sonrakı taleyini tarixi ədalətə uyğun şəkildə – Azərbaycanın xeyrinə həll etdi. Dekabrın 15-də Naxçıvana gələn Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı B.Şahtaxtınski əhalinin Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1 dekabr bəyanatından və 2 dekabr RSFSR-Ermənistan müqaviləsindən doğan narahatlığını bölüşdü və bölgədəki real vəziyyət barədə əsl həqiqəti xalq kütlələrinə çatdırdı. O, naxçıvanlılara öz diyarlarını müdafiə etməyin yolunu göstərərək bildirdi ki: “Siz torpağımızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağımızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər”. B.Şahtaxtınski həmçinin Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü kimi B.Vəlibəyovu vəzifəsindən azad edib özü ilə Bakıya aparacağını da söylədi.³⁷⁵

Naxçıvan əhalisinin erməni işğalına qarşı kəskin müqaviməti öz bəhrəsini verdi. 1920-ci il dekabrın 28-də Ermənistan İnqilab Komitəsi verdiyi bəyanatla Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığını və ona qarşı ərazi iddialarından imtina etdiyini bildirdi.³⁷⁶ Maraqlıdır ki, Ermənistan İnqilab Komitəsinin həm 26 dekabr (Naxçıvanın guya “kənnüllü” olaraq Ermənistana birləşdiyinin elan edildiyi – E.C.), həm də 28 dekabr bəyanatlarını eyni şəxslər – Ermənistan İnqilab Komitəsinin sədri S.Kasyan, onun üzvləri A.Nuricanyan və T.Bekzadyan imzalamışdı. Bu bəyanatdan sonra, 1921-ci ilin yanvarında Ermənistandakı rus diplomatı Leqranın rəhbərliyi ilə ermənilərin Naxçıvanın müxtəlif yaşayış məntəqələrində guya naxçıvanlıların Ermənistana birləşməsi tərəfdarı olduğu görüntüsünü yaratmaq məqsədi ilə keçirdikləri təxribatçı

375. NMRDA, f. 314 s. 1, iş 14, v. 21

376. *Cəfərli E.Y. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münafiqəsi*, s. 233

mitinqlərin qarşısı məhz Şahtaxtdakı türk ordusu hərbi qarargahının başçısı Veysoylə bəyən qəti mövqeyi ilə alındı.³⁷⁷

İngiltərə və Fransa 1920-ci ilin sonlarında Rusiya tərəfindən Qafqazın bütünlüklə sovetləşdirilməsinin qarşısını almaq üçün "Qafqaz xətti" layihəsini ortaya atdılar. Layihəyə görə Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında qurulacaq bir siyasi-iqtisadi ittifaq nəticəsində bölgədə sovetləşmənin qarşısı alınmalı, bolşevizm təhlükəsinə qarşı sədd yaradılmalı idi. Lakin bu zaman artıq Cənubi Qafqazın ən böyük və Rusiya üçün ən əhəmiyyətli ölkəsi olan Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmuşdu. Bundan başqa hər iki Avropa dövləti riyakar siyasət yürüdərək Türkiyəyə düşmən münasibətdə olan və İzmiri işğal etmiş yunan ordularını müdafiə edirdi. Bu baxımdan Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə Ankarada qurulmuş milli hökumət 1920-ci ilin sonu, 1921-ci ilin əvvəllərində bir tərəfdən İngiltərə və Fransadan dəstək almaq üçün danışıqlar aparırdısa, digər tərəfdən də sovet Rusiyasından öz ölkəsinin bütövlüyünü qorumaq üçün hərbi yardım almaq üçün səy göstərirdi. Hətta milli hökumətin Moskvadakı səfiri Ali Fuat Cebesoy Rusiya xarici işlər komissarı G.Çiçerinlə görüşündə sovet Rusiyasından 31 milyon qızıl rubl və silah-sursat yardımı da istəmiş, ruslar isə 10 milyon qızıl rubl və əsasən piyada qoşunları üçün silah-sursat verə biləcəklərini bildirmişdilər. Beləliklə, yaranmış şəraitdə, ikinci məsələ daha aktual idi. Bu vəziyyət Ankara hökumətində də ikitərəfli səbəb olmuşdu. Son nəticədə sovet Rusiyası ilə saziş girmək tərəfdarlarının mövqeyi üstün və haqlı olduğundan Moskvada Rusiya ilə Türkiyə arasında sülh müqaviləsinin bağlanması üçün konfrans öz işinə başladı. Rusiya konfransın işində Cənubi Qafqaz respublikalarının üçünün də iştirakını türk nümayəndə heyətinə təklif etsə də, türklər öz dövlətlərinin taleyi üçün son dərəcə vacib bir şəraitdə danışıqların uzanacağından ehtiyat edərək bu

377. Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 47-49

təklifə qarşı çıxmışdı, bu səbəbdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla bağlı məsələlərin ayrıca keçiriləcək bir konfransda müzakirə edilməsi qərara alınmışdı.³⁷⁸

Beləliklə, 1921-ci il martın 16-da Türkiyə ilə RSFSR arasında dostluq və qardaşlıq haqqında Moskva müqaviləsi imzalandı. 16 maddədən ibarət müqavilənin 3-cü maddəsində deyilirdi: "Razılığa gələn hər iki tərəf bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir. Naxçıvan ərazisinin Arax talveçinin şərqii ilə Dəhnə dağı (3829) – Vəli dağı (4121) – Bağıracaq (6871) Gömürlü dağı (6930) xətti arasında yaranmış üçbucaq kəsimi, bu torpaqların Gömürlü dağından (6930) başlayıb, Saray bulaq dağından (8071) və Ararat stansiyasından keçərək Qara Suyun Arazla birləşdiyi yerdə başa çatan sərhəd xətti, Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistanın səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət komissiya tərəfindən təshih olunacaqdır".³⁷⁹ Müqavilənin I (C) əlavəsinin məzmunu isə aşağıdakı kimidir: "Naxçıvan ərazisi: Ararat stansiyası – Saraybulaq dağı (8071) – Gömürlü dağı (8839) – (8930) – (3080) – Sayat dağı (7868) – Qurdqulaq (Kurt Kulak) kəndi – Həməsur dağı (8160) – 8022 yüksəkliyi – Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədlərinin şərqii".

Müqaviləni RSFSR tərəfdən xarici işlər naziri G.Çiçerin, Dağıstan İnkılab Komitəsinin sədri, RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü, Cəlal Korkmasov, Türkiyə tərəfdən isə Yusif Kamal, Riza Nuri, Əli Fuad imzalamışdı. Müqavilə 1921-ci ilin martın 20-də RSFSR hökuməti, iyulun 21-də isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilmişdi.

378. *Erdən Ö.* Kars Konfransı Sürecində Türkiyə və Sovyet Rusiya'nın Karşılıklı Endişələri // Yeni Türkiyə Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 443-447

379. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, s. 26-27

1921-ci il sentyabrın 22-də Türkiyənin Qars şəhərində ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsi həyata keçirilmiş və hər iki dövlət müqaviləni nəşr və elan etmişdi.³⁸⁰

Antanta dövlətləri tərəfindən ciddi təzyiqlərə məruz qalan Türkiyə üçün həmin dövrdə sovet Rusiyası ilə münasibətlərin qurulması həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin müqavilənin şərtlərindən də görüldüyü kimi, Cənubi Qafqazda öz maraqlarını mümkün olan maksimum səviyyədə qorumaq üçün Naxçıvanla bağlı məsələdə Türkiyə tərəfi bölgəyə muxtariyyət statusunun verilməsini əsas tələb kimi qoymuşdu. Azərbaycan türklərinin yaşadığı torpaq olmasından əlavə, Naxçıvan həm də çox mühüm geostrateji əhəmiyyətə malik ərazi idi. Belə ki, 1920-1921-ci illərdə RSFSR-lə Türkiyə arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması və saxlanılmasında Naxçıvan bir ərazi olaraq əsas vasitəçi rolunu oynamışdı. Çünki 1920-ci ildə Qara dənizdə Antantanın hərbi gəmiləri dayanmışdı, Gürcüstanın mənşevik, Ermənistanın daşnak hökumətlərinin Türkiyə ilə diplomatik əlaqələri yox dərəcəsinə idi.³⁸¹

Moskva müqaviləsi imzalandıqdan sonra Türkiyə Naxçıvandan öz hərbi qüvvəsini çıxarmağa başladı. 1921-ci il aprelin 15-də Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin və Baş Qərargahının Kazım Qarabəkir paşadan bölgəni boşaltmaq tapşırığı verilen kimi, Naxçıvanı ermənilərdən qorumaq vəzifəsi tapşırılmış Naxçıvan Türk Birliyinə geri qayıtmaq əmri verildi. Əmri yerinə yetirən türk əsgərləri Naxçıvanı tərk edərək aprelin 16-da Doğu Bəyazidə geri çəkildi.

Moskva müqaviləsinin imzalanmasından əvvəl müqavilə tərəflərinin razılaşdığı kimi Türkiyə ilə Cənubi Qafqazın üç respublikası arasında münasibətləri tənzimləmək üçün təşkil edilən Qars konfransı 1921-ci il sentyabrın 26-da öz işinə başladı. Konfransdan əvvəl türk nümayəndə heyəti ermənilərin Qars, İqdir və Sürməli bölgəsinə ərazi iddiaları ilə çıxış edəcə-

yini, Naxçıvanın isə Moskva müqaviləsində verilməsi nəzərdə tutulan statusunu dəyişdirməyə çalışdıqlarını gözləyirdilər. Bu şəbhələr üçün onların kifayət qədər əsasları da vardı. Lakin Qars danışıqlarında sovet Rusiyasını təmsil edən, RSFSR-in Latviyadakı səlahiyyətli səfiri Yakov Qanetski Kazım Qarabəkir paşa ilə görüşündə danışıqların əsasını Moskva müqaviləsinin təşkil etməsinin onlar üçün prinsipial məsələ olduğunu bildirdi. Səfir, eyni zamanda, ermənilərin iki xahişlərinin olduğunu da paşanın diqqətinə çatdırmış, bu xahişlər yerinə yetirilməyəcəyi təqdirdə belə, Moskva müqaviləsinin prinsiplərindən imtina edilməyəcəyini söylədi. Ermənilərin xahişlərindən biri duza çox ehtiyacları olduğu üçün Türkiyənin Kulb məntəqəsinin onlara verilməsi, digəri isə Ani şəhərinin xarabalıqlarının özləri üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olduğunu bildirərək, şəhərin xarabalıqlarının Ermənistan sərhədləri daxilində olması idi.³⁸²

Kazım Qarabəkir paşa Y.Qanetskiyə xəritəni göstərərək Kulb bölgəsinin Bəyazidi və İqdir ətrafı əraziləri Qarsa birləşdirən yeganə şose yolu üzrəində olduğunu bildirmiş, Rusiya səfiri isə xəritə ilə tanışlıqdan sonra təklifini geri götürərək həmin bölgədə ermənilərə ehtiyacları olduğu qədər duz çıxarılması üçün imkan verilməsini xahiş etdi. İkinci məsələyə gəldikdə isə, Kazım Qarabəkir paşa ermənilərin hərbi qüvvə yerləşdirməməsi, xarabalıqların bərpasından başqa yeni tikinti işləri aparmaması və Türkiyədən gələcək ziyarətçilərə Ani şəhərinin qalıqlarını sərbəst ziyarət etmələri üçün şərait yaradılması şərti ilə şəhərin qala divarlarının Ermənistanla sərhəd sayıla biləcəyini bildirmişdi. Lakin Şərq Cəbhəsi Komandanlığına Ankaradan göndərilən teleqramda Moskva müqaviləsi ilə Türkiyəyə verilən Kulb bölgəsi və Ani xarabalıqlarından hər hansı birinin yalnız Böyük Millət Məclisinin razılığı ilə ermənilərə verilməsinin mümkün ola biləcəyi

380. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, s. 128

381. Sadiqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 26

382. Erden Ö. Göstərilən məqaləsi, s. 448

bildirilmişdi. Beləliklə, Qars konfransında ermənilərin heç bir tələbi qəbul edilmədi.³⁸³

Beləliklə, mahiyyətə Moskva müqaviləsinin şərtlərinin Cənubi Qafqazın üç respublikasına qəbul etdirilməsindən ibarət olan yeni müqavilə Qars konfransının sonunda imzalandı. Bu baxımdan Naxçıvanın da statusu ilə bağlı yekun və həlledici sənəd 1921-ci il oktyabrın 13-də bir tərəfdən Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti ilə digər tərəfdən Ermənistan SSR, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR hökumətləri arasında RSFSR-in iştirakı ilə Qars şəhərində imzalanmış 20 maddədən ibarət müqavilə³⁸⁴ oldu. Müqavilənin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu ilə bağlı müddəə daha konkret və aydın şəkildə qoyulmuşdu: "Türkiyə Hökuməti ilə Ermənistan və Azərbaycan sovet hökumətləri bu müqavilənin 3 sayılı Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsində muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdılar". Həmin Əlavədə isə Naxçıvan bölgəsi ərazisinin sərhədləri Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsində əks olunduğundan daha dəqiq göstərilirdi. Əlavəyə görə, Arazdəyən stansiyası Ermənistanın tərkibində qalırdı. Əlavənin tam məzmunu aşağıdakı kimi idi: "Naxçıvan ərazisi: Urmiya kəndi, oradan düz xətlə Arazdəyən stansiyası (o, Ermənistan Sosialist Sovet Respublikasına qalır), sonra düz xətlə qərbi Daşburun dağı (3142) – oradan şərqə Daşburun dağı (4108) – Cəhənnəm dərəsi çayını keçərək Bulağın ("Rövnə") cənubuna çatır, Bağıracaq (Yağarsık) dağı (6607), yaxud 6587-ci yüksəkliyin suayrıcı xətti ilə davam edərək keçmiş İrəvan qəzasının inzibati sərhədini, oradan Şərur-Dərələyəz sərhəd xəttini izləyir, 6629-cu yüksəklikdən Kömürlüdağa (6839, yaxud 6930) və oradan 3080-ci yüksəkliyə gəlir. Sayatdağ (7868) – Qurdqulaq (Kurt Kulaq) kəndi – Həməsür dağı (8160) – 8022-ci yüksəklik – Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati

383. *Erdən Ö.* Göstərilən məqaləsi, s. 449

384. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 18, v. 135-145

sərhədlərinin şərq"³⁸⁵

Qars müqaviləsinə Türkiyə tərəfdən Kazım Qarabəkir paşa, Vəli bəy, Muxtar bəy, Məmduh Şövkət bəy, Azərbaycan SSR-dən xalq dövlət nəzarət komissarı Behbud ağa Şah-taxtinski, Ermənistan SSR-dən xarici işlər komissarı Aşkenaz Mravyan, xalq daxili işlər komissarı Poqos Makinzyan, Gürcüstan SSR-dən xalq hərbi və dəniz işləri komissarı Şalva Eliava, xalq xarici işlər və maliyyə komissarı Aleksandr Svanidze və RSFSR-in Latviyadakı səlahiyyətli səfiri Yakov Qanetski imzalamışdı. Müqaviləyə edilən əlavədə Ermənistan SSR-in Türkiyə və İran dövlətləri ilə sərhədləri göstərilmiş, Naxçıvan SSR-in Türkiyə ilə sərhədi Arazdəyən stansiyasına qədər 11 km uzunluğunda müəyyən edilmiş, İranla sərhədi isə 176 km uzunluğunda, yəni 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsində olduğu kimi saxlanılmışdı.³⁸⁶

Qars müqaviləsi 1922-ci il martın 3-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, martın 17-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən, martın 20-də Ermənistan, iyunun 14-də isə Gürcüstan mərkəzi icraiyyə komitələri tərəfindən təsdiq olunmuşdu. 1922-ci il sentyabrın 11-də İrəvanda müqavilənin təsdiqnamə fərmanlarının mübadiləsi aparılmış və elə həmin gündən də Qars müqaviləsi qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti H.Sultanov İrəvanda Qars müqaviləsinin təsdiqnamələrinin mübadiləsi üçün səlahiyyətli nümayəndə təyin etmişdi.³⁸⁷

Qars müqaviləsinin bir neçə dövlət – Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan tərəfindən imzalanması və qüvvədə olması üçün məhdud müddətin müəyyənləşdirilməməsi onun beynəlxalq müqavilə kimi Naxçıvanın taleyi və

385. Naxçıvan Muxtar Respublikası konstitusiyalarında. Kitabın tərtibçisi, oçerik və mətnlərin müəllifi tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.Y.Cəfəri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s. 29

386. *Sadiqov S.H.* Göstərilən əsəri, s. 53

387. *Musayev J.* Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), s. 355-356

müqavilədə əksini tapmış digər məsələlərin həlli baxımından əbədi aktuallığını təmin etdi. Başqa sözlə, Qars müqaviləsinin imzalanması Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi olmasının ona imza atan dövlətlər tərəfindən tanınması və onun Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun beynəlxalq hüquqi təminatının yaradılması demək idi. Müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərdən üçü, Cənubi Qafqaz respublikaları (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan) həmin dövrdə sovet Rusiyasının təsiri altında olsalar da, hər halda müqavilənin bağlanmasında formal olaraq müstəqil dövlətlər kimi iştirak etmişdilər. Belə ki, hər üç respublika SSRİ-nin tərkibində sonuncu rəsmi şəkildə yaradıldıqda – 1922-ci il dekabrın 30-da daxil olmuşdu.

Moskva və Qars müqavilələrinin imzalanmasından sonra belə, Naxçıvanın təhlükəsizliyi erməni işğalı təhdidi altında idi. Bu dövrdə Naxçıvan uğrunda mübarizənin davam etdiyi şübhəsiz idi. Görünür, məhz bu səbəbdən türklər müqavilələrin imzalanmasından sonra da öz ordu hissələrini bölgədən çıxarmağa tələsmirdilər. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını müdafiə edən və 1921-ci il antisovet üsyanları zamanı onun qorunub saxlanılmasına kömək edən türklər, hətta antisovet qiyamlarının bölgədə xaos səbəb olacağı və bundan istifadə edən ermənilərin Naxçıvanı yenidən işğal etməyə cəhd göstərəcəkləri əndişəsi ilə, öz ordu hissələrini Şahtaxtıdan Naxçıvana yeritmişdilər.³⁸⁸ Bundan başqa, Qars müqaviləsi imzalandıqdan bir neçə gün sonra – 1921-ci il oktyabrın 20-də Türkiyə ilə Fransa arasında Ankara müqaviləsinin imzalanması sovet Rusiyasının hakim dairələrində heç də xoş qarşılanmadı və bu, iki (Moskva və Qars) müqavilənin imzalanmasına baxmayaraq, onsuz da aralarında tam etimad olmayan sovet-türk münasibətlərinin daha da soyumasında mühüm rol oynadı. Belə ki, fransızlar həmin ərəfədə Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətinə qarşı hər vəchlə mübarizə aparırdılar. Türkiyənin Fransa ilə

müqavilə bağlaması sovet Rusiyasının siyasi dairələrində fransızların antibolşevik fəaliyyətinə türklərin də qoşulacağı şübhəsini xeyli artırmışdı. Rusiya hətta Türkiyəyə etdiyi yardımları müxtəlif bəhanələrlə dayandırmağa başlamışdı.³⁸⁹ Bu baxımdan Rusiyanın Türkiyə ilə imzaladığı müqavilələrin sovet hakimiyyət orqanları tərəfindən etinasızcasına pozulması cəhdlərinə yuxarıda bəhs edilən məsələlərin də təsirsiz ötürmədiyi şübhəsizdir.

Lakin bu dövrdə Naxçıvanın statusu ətrafında gedən oyunları diqqətlə izləyən Türkiyə sovet hakimiyyət orqanları tərəfindən Naxçıvanın Moskva və Qars müqavilələrindən irəli gələn hüquqi statusunun "muxtar respublika"dan "muxtar diyar"a transformasiya cəhdlərindən sonra bu məsələyə dərhal ciddi reaksiya verdi. Türkiyə hökuməti sovet hökumətinə göndərdiyi 25 iyun 1923-cü il tarixli notasında Naxçıvan SSR-in Azərbaycanın tərkibinə diyar statusunda daxil edilməsini Moskva və Qars müqavilələrinin Naxçıvanla bağlı maddələrinin birtərəfli pozulması kimi dəyərləndirdi və etirazını bildirdi.³⁹⁰ Nəticədə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti öz qərarına yenidən baxmağa məcbur oldu. Lakin bu, guya onsuz da geniş ictimaiyyətə haqqında məlumat verilməyən Türkiyənin etiraz notası ilə əlaqədar olsa da, dərhal baş vermədi. 1923-cü ilin sonuna doğru elə Naxçıvanın muxtariyyət statusunun azaldılmasına cəhd edən sovet və partiya orqanları, həmçinin eyni rəhbər vəzifəli şəxslər bu dəfə muxtar respublika yaradılması "təşəbbüsü" ilə çıxış etdilər. 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının yaradılması haqqında yekun qərar qəbul olundu.

Beləliklə, məhz Türkiyənin Naxçıvan məsələsində tutduğu prinsiplial mövqe bu qədim Azərbaycan ərazisinin türk torpağı

388. Sadıqov S.H. Göstərilən əsəri, s. 55-56

389. Erden Ö. Göstərilən məqaləsi, s. 449

390. <http://www.heraldicum.ru/azerbaij/nahicevan.htm>

kimi qorunub saxlanılmasında həlledici rol oynadı. 1918-ci il Brest-Litovsk və Batum müqavilələri ilə Naxçıvanı öz ərazisinə qatmış Türkiyə Moskva müqaviləsinin imzalanmasından sonra həmin müqavilələrin qüvvədən düşdüyünü, mürəkkəb beynəlxalq şəraiti və bölgədə yaranmış yeni siyasi-hərbi vəziyyəti nəzərə alaraq Naxçıvan məsələsinin həllində ən optimal yolu tutdu və onun Azərbaycanın tərkibində qalması üçün əlindən gələni etdi.

NƏTİCƏ

XIX yüzillikdə "erməni məsələsi"nin Osmanlı Dövlətinin torpaqlarının bölüşdürülməsi uğrunda beynəlxalq müstəvidə siyasi mübarizə predmetinə çevrilməsi ermənilərin Şərqi Anadoluda və Cənubi Qafqazda fəallaşmasına gətirib çıxardı. Bu fəallaşma ilk növbədə İrəvan imzaladığı 1828-ci il Türkmənçay, Türkiyə ilə bağladığı 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra bu iki dövlətdən erməniləri Cənubi Qafqaza, xüsusən Azərbaycan torpaqlarına köçürən çar Rusiyasının adı ilə bağlı olsa da, 1878-ci il Berlin konqresindən sonra Qərbi Avropanın aparıcı dövlətləri, xüsusən İngiltərə "erməni məsələsi"ni öz imperialist siyasətinin manipulyativ elementinə çevirə bildi. Bununla da, həmin dövlətlərin fəal yardımı ilə əvvəlcə böyük güclərin nəzarəti şərti ilə Şərqi Anadoluda altı Osmanlı vilayətində ermənilərə siyasi muxtariyyətin verilməsi məsələsi qoyuldu, ardınca isə Cənubi Qafqazda tarixdə ilk erməni-daşnak dövlətinin 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqları – İrəvan xanlığının ərazisi hesabına yaradılması reallaşdırıldı.

XIX əsr boyu davam edən kütləvi köçürülmələrdən sonra Cənubi Qafqazda süni yaradılmış etnik amilə çevrilən ermənilər tarixən heç vaxt mövcud olmamış xəyali "Böyük Ermənistən" planlarını gerçəkləşdirmək üçün XX əsrin əvvəllərində dünyanın siyasi xəritəsini müəyyən edəcək gücə malik böyük dövlətlərin fəal hərbi-siyasi yardımına bel bağlayaraq "erməni dövləti"nin peyda olacağına böyük ümidlərlə bölgədə qanlı cinayətlər törətməyə başladılar. XIX əsrin 60-cı illərindən Şərqi Anadolunu qana boyayan erməni terror hərəkəti XX əsrdə Cənubi Qafqazda Azərbaycan türklərinin soyqırımını və deportasiyasına başladı.

Birinci Dünya müharibəsinin baş verməsi regionda olduqca gərgin olan vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Bunun ardınca Rusiyada çarizm devrildi və bolşevik diktaturası quruldu. Müharibəni qələbə ilə başa vuran böyük güclər

Cənubi Qafqaza dair planlarını "erməni məsələsi"ndən istifadə etməklə reallaşdırdılar. Nəticədə Azərbaycanla Türkiyə arasındakı coğrafi ərazidə qondarma erməni dövləti yaradıldı. Çarizmin ermənipərəst siyasəti əvvəlcə rus Müvəqqəti hökumətinin, ardınca isə bolşevik hakimiyyətinin Cənubi Qafqazda sanki varislik yolu ilə keçən fəal müstəmləkəçi milli siyasət amilinə çevrildi. Sovet Rusiyası da hələ XVII əsrdən marağ göstərdiyi "erməni məsələsi"nin uğurlu həllində Cənubi Qafqaza gəlmə xalq olan ermənilərə mümkün olan bütün köməyi etmək siyasətini davam etdirdi. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan ərazisinin bir hissəsi qəsb edilərək ermənilərə "hədiyyə" olundu.

Bəhs olunan tarixi dövrdə bir tərəfdən məhv olmamağa çalışaraq öz varlığını qorumaq, ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün sonuncu qüvvəsini səfərbər edən Türkiyə digər tərəfdən də bölgədə öz mövcudiyətini saxlamaq, nüfuzunu və mövqelərini əldən verməmək üçün ciddi mübarizə aparırdı. Bu mübarizəni çətinləşdirən amil onun Osmanlı Dövlətinin tənəzzülü, heç də asan olmayan cümhuriyyətin təşəkkülü prosesinin getdiyi bir mərhələyə təsadüf etməsi idi. Bütün bu proses onunla nəticələndi ki, Şərqi Anadoluda ermənilərin siyasi amilə çevrilməsinə imkan verməmək naminə Türkiyə Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqlarında qondarma erməni dövlətinin yaradılması ilə barışdı.

Həmin dövrdə Qərbi Azərbaycan torpaqlarının işğalı, xüsusən Zəngəzurun ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsi Naxçıvan ərazisinin ölkənin əsas hissəsindən coğrafi cəhətdən aralı düşməsi ilə nəticələndi. 1918-1920-ci illərdə İngiltərə və ABŞ-in dəstəyi ilə Naxçıvanın ermənilərə verilməsi istiqamətində aparılan işlər, ermənilərin Naxçıvana hərbi təcavüzü və azərbaycanlılara qarşı soyqırımı Türkiyənin fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə bölgə əhalisi tərəfindən son nəticədə iflasa uğradıldı.

1920-ci ilin iyulunda Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda yürütdüyü siyasət Naxçıvanın hər vaxtlə erməni dövlətinin tərkibinə

qatılmasını nəzərdə tuturdu. Lakin bir tərəfdən bölgə əhalisinin qətiyyətlə mövqeyi, digər tərəfdən türk hərbi qüvvələrinin bölgənin erməni işğalından qorunması istiqamətindəki məqsədyönlü fəaliyyəti və ən nəhayət, Behbud ağa Şahxatınskinin Naxçıvan məsələsindəki prinsipial mövqeyi bu diyarın, tarixən olduğu kimi, Azərbaycan ərazisi olaraq qorunub saxlanılması ilə nəticələndi.

1921-ci ildə Türkiyə ilə RSFSR arasında bağlanan Moskva müqaviləsi (16 mart) və Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökumətinin sovet Rusiyasının iştirakı ilə Cənubi Qafqazın üç respublikası – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında imzalanan Qars müqaviləsində (13 oktyabr) gələcəkdə üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın muxtar ərazi təşkil etməsi məsələsi barədə razılığa gəldi. Müqavilə tərəflərindən biri Türkiyə olduğundan, Naxçıvanla bağlı məsələdə türk dövləti bölgənin Azərbaycana məxsus muxtariyyət olmasının de-yure təminatçısı rolunda çıxış edir. Həmin müqavilələrə əsasən, 1921-1923-cü illərdə Naxçıvanın muxtariyyət statusu ətrafında aparılan müxtəlif məqsədli poroselərdən sonra 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradıldı.

Bələklilə, çar Rusiyasının, eləcə də Qərb dövlətlərinin, xüsusilə İngiltərə və ABŞ-in Cənubi Qafqaz siyasətində burada "erməni dövləti"nin yaradılması və Naxçıvan ərazisinin də bu dövlətin tərkibinə qatılması əsas yerlərdən birini tutdusa, Türkiyənin Cənubi Qafqazda yürütdüyü strateji siyasət Naxçıvanın türk torpağı kimi qorunub saxlanılmasına xidmət edirdi ki, son nəticədə də buna nail olundu.

1. *Abbasbəyli A.N., Yusifzadə S.Z.* Beynəlxalq münasibətlər tarixi (ən qədim dövrlərdən XIX yüzilliyin 70-ci illərinin sonuna qədər). Dərslük. Bakı: "Təhsil" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2009, 310 s.
2. *Arzumanlı V., Mustafa N.* Tarixin qara sahifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
3. *Atınur İ.E.* Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan. Naxçıvan: NDU-nun Qeyrat nəşriyyatı, 1999, 442 s.
4. *Atınur İ.E.* Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2013, 496 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan. Tərtib edəni və ön sözdün müəllifi Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın haqiqi üzvü İ.Hacıyev. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2010, 384 s.
6. AMEA Tarix İnstitutunun elmi arxivı, iş 1027.
7. ARDA, f. 10, s. 3, iş 69.
8. ARDA, f. 379, s. 16, iş 13.
9. ARDA, f. 379, s. 25, iş 2.
10. ARDA, f. 894, s. 4, iş 65.
11. ARDA, f. 894, s. 10, iş 58.
12. ARDA, f. 894, s. 10, iş 80.
13. ARDA, f. 894, s. 10, iş 81.
14. ARDA, f. 896, s. 2, iş 3.
15. ARDA, f. 970, s. 1, iş 57.
16. ARDA, f. 970, s. 1, iş 65.
17. ARDA, f. 970, s. 1, iş 142.
18. ARDA, f. 970, s. 1, iş 227.
19. ARPIİSSA, f. 1, s. 1, iş 2a.
20. ARPIİSSA, f. 158, s. 6, iş 7.
21. ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 57.
22. ARPIİSSA, f. 277, s. 2, iş 58.
23. ARPIİSSA, f. 609, s. 1, iş 71.
24. ARPIİSSA. Sürət fondu.
25. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, II cild. Bakı: 1978, 592 s.
26. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, X cild. Bakı: 1987, 662 s.
27. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
28. Azərbaycan tarixində Naxçıvan (tarixi öçerklər). Bakı: 1996, 142 s.
29. *Babayev A.* Rusiyaya qovuşmaq ərəfəsində. Bakı: Azərənşr, 1988, 167 s.
30. *Cəfərlı E.* Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda milli siyasəti və Naxçıvan

- məsələsi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"i (ictimai və humanitar elmlər seriyası), № 3. Naxçıvan: 2016, s. 98-110.
31. *Cəfərlı E.Y.* Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münasibəti. Bakı: Nurlan, 2008, 280 s.
 32. *Cümşüdlü F.* Ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi çarizmin mənfur siyasətinin nəticəsi idi / Xalq qəzeti, 2012, 4 noyabr.
 33. Deportasiya. Toplu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1998, 440 s.
 34. Deportasiya və Naxçıvan // NDU-nun "Elmi əsərləri" (xüsusi buraxılış), № 8, 2001, 82 s.
 35. Didarginlər. Bakı: Gənclik, 1990, 384 s.
 36. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.
 37. *Əliyev Ə.* Əlinca yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1997, 304 s.
 38. *Əliyev M.B.* Qanlı günlərimiz. Bakı: Azərənşr, 1993, 142 s.
 39. *Əsgərov Z.* Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası statusu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 156 s.
 40. *General Veysəl Ünivər.* Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2006, 104 s.
 41. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan: 2004, 140 s.
 42. Gürcüstan Respublikası Dövlət Arxivı, f. 63, s. 1, iş 58.
 43. *Hacıyev A.* Qars və Araz Türk-Respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərənşr, 1994, 119 s.
 44. *Hacıyev İ.* Behbud ağa Şaxtaxtinski: həyatı və fəaliyyətinin mühüm mərhələləri. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2016, 80 s.
 45. *Hacıyev İ.* Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2012, 192 s.
 46. *Hacıyev İ.* Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti // "Naxçıvan" jurnalı, Naxçıvan 2001, № 5, s. 37-44.
 47. *Hacıyev İ.* Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti və bunun ağır nəticələri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərlər"i (Tarix və ictimai elmlər seriyası). № 1 (29). Naxçıvan: NDU-nun Qeyrat nəşriyyatı, 2010, s. 75-82.
 48. *Hacıyev İ.* Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığı və tarixi həqiqətlər // Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 33-47.
 49. *Hacıyev İ.* Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın dövlətçilik tarixində. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. NDU-nun Elmi kitabxanası. Bakı: 1999, 335 s.

50. *Hacıyev İ.* Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkili və əhəmiyyəti // "Qobustan" jurnalı, Bakı: 1999, № 2, s. 8-12
51. *Hacıyev İ.* Naxçıvana ermənilərin ərazi iddiaları və tarixi həqiqətlər // Naxçıvanın tarixi, maddi və mədəni mədəniyyətinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi (21-22 may 2004-cü il tarixdə AMEA Naxçıvan Bölmə-sində keçirilmiş elmi konfransın materialları). Bakı: Elm, 2004, s. 28-40
52. *Hacıyev İ.* Naxçıvanın muxtariyyət statusu və müasir dövr // AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"i (İctimai və humanitar elmlər seriyası). Cild 10, № 1. Naxçıvan: Tusi, 2011, s. 9-24
53. *Həsənoğlu H.* Dünyanın mənfur milləti: erməni. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2003, 256 s.
54. *Həsənov C.* Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərnaşr, 1993, 362 s.
55. *Hüseynzadə L.* Araz şahiddir ki, Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda (1918-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2001, 80 s.
56. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2009, 560 s.
57. *İbrahimzadə F.* Behbud Şahtaxtinskini siyasi və diplomatik fəaliyyəti. Bakı: 2007, 219 s.
58. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (AMEA-nın müxbir üzvü Y.Mahmudovun elmi redaktorluğu ilə). Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 576 s.
59. *Küçərli T.* Yaddan çıxılmaz Qarabağ. Nəqşi-cahan Naxçıvan. Bakı: Elm, 1998, 462 s.
60. *Qafarov V.* Batum konfransı və Azərbaycan // "Tarix və onun problemləri" jurnalı. № 1-2. Bakı: 2009, s. 81-89
61. *Qlinka S.N.* Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri. Bakı: Azərbaycan, 1995, 128 s.
62. *Quliyev C.B., Mədatov Q.Ə., Nadirov A.A.* Sovet Naxçıvanı. Bakı: Azərnaşr, 1984, 136 s.
63. *Mədatov Q.* Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-nin təşkili. Bakı: 1958, 163 s.
64. *Məhərrəmov N.* Daşnaksütyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 96 s.
65. *Məmmədov İ.* Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2003, 700 s.
66. *Məmmədov İ., Əsədov S.* Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992, 71 s.
67. *Məmmədov N.* "Erməni məsələsi" necə yarandı? / "Respublika" qəzeti, 2015-ci il, 8 mart, 11 mart.
68. *Muradov M.A.* Çar Rusiyasının Azərbaycanda işğalçılıq və köçürmə

siyasəti (XIX əsrin I yarısında). Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 138 s.

69. *Musayev İ.* Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: BDU nəşriyyatı, 1998, 385 s.
70. *Musayev İ.* Böyük dövlətlər və "erməni məsələsi". XIX əsr, birinci hissə. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003, 238 s.
71. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə. Cild 1. Naxçıvan: 2005, 361 s.
72. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə. Cild 2. Naxçıvan: 2005, 381 s.
73. NMRDA, f. 63, s. 1, iş 4.
74. NMRDA, f. 314, s. 1, iş 14.
75. NMRDA, f. 314, s. 1, iş 23.
76. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 9.
77. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 11.
78. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 15.
79. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 17.
80. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 18.
81. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 26.
82. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 57.
83. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 63.
84. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 67.
85. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 68.
86. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 74.
87. NMRDA, f. 314, s. 5a, iş 66.
88. Naxçıvan Muxtar Respublikası konstitusiyalarında. Kitabın tərtibçisi, oçerk və mətnlərin müəllifi tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.Y.Cəfərli. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 208 s.
89. Naxçıvan tarixi. Üç cildə. II cild. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2014, 520 s.
90. Naxçıvan tarixinin səhifələri ("Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı: 1996, 222 s.
91. *Nəcəfli G.* XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı: Nurlan, 2007, 248 s.
92. *Navvab M.M.* 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, 128 s.
93. *Ordubadi M.S.* Qanlı illər. Bakı: 1991, 144 s.
94. *Piriyev V.* Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s.
95. *Rəhimovlu (Həsənov) H.* Silinməz izlər, sağalmaz yaralar... Bakı: Azərnaşr, 1997, 260 s.
96. *Rəhimova A.* "Erməni vilayəti"nin tarixşünaslığına dair // "Tarix və onun problemləri" jurnalı. Bakı: 2002, № 3, s. 190-194

97. *Sadıqov S.H.* Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: 1995, 144 s.
98. *Səfərlı F.* Kazım Qarabəkir paşa və Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsi // "Naxçıvan" jurnalı, 2001, № 5, s. 75-77
99. *Samyuel A. Uimz.* Ermənistan – terrorçu "xristian" ölkənin gizliləri (Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları). Bakı: 2004, 386 s.
100. *Süleymanov M.* Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2008, 398 s.
101. *Svyatocovski T.* Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: 2000, 373 s.
102. *Şahverdyyev Z.* Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
103. *Talıbov V.* Deportasiya tarixi və Naxçıvan // Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərlər"i (xüsusi buraxılış). Naxçıvan: Qeyrat, 2001, № 8, s. 8-17
104. *Vərdiyeva X.Y.* XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı: 1993, 133 s.

Türk dilində

105. *Akbulut D.A.* Albayrak Olayı. Osmanlıca Belgələr. Özel Baskı. Erzurum: 1991, 159 s.
106. *Arslanoğlu C.E.* Kars Milli İslam Şürası (5.11.1918-17.1.1919) və Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi (18 Ocak-13 Nisan 1919). Belgələr, fotoqraflar. Azərbaycan Kültür Dərnəği Yayını, Ankara: 1986, 333 s.
107. *Aşgın S.* Sözde Erməni Soykırımını İddiaları və Tarixsel Gerçəklər // Erməni Araşdırmaları. 1. Türkiyə Konqresi Bildiriləri. 3 cilt. III cilt. Avrasya Stratejik Araşdırmalar Mərkəzi, Erməni Araşdırmaları İnstitutu Yayınları, Ankara: 2003, s. 333-352
108. *Atıur İ.E.* Osmanlı Birliklərinin Aras Vadisi'ndən Çəkilməsi və Aras-Türk Hükümetinin Oluşumu (Ekim-Aralık 1918) // Yeni Türkiyə Dərnəgi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 425-434
109. *Aykun İ.* Tokat'taki Erməni Hünçək Cəmiyyəti və Fəaliyyətləri (1893-1894) // Erməni Araşdırmaları. 1. Türkiyə Konqresi Bildiriləri. I cilt. Ankara: Avrasya Stratejik Araşdırmalar Mərkəzi, Erməni Araşdırmaları İnstitutu Yayınları, 2003, s. 503-510
110. *Azərbaycan Belgələrində Erməni Sorunu (1918-1920).* Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001, 682 s.
111. *Babəyev S.* Ermənilərin Azərbaycana Göç Etdirilməsi Siyasəti və Demografik Değişim "Həyalı Ermənistan və Soykırım Hikayəsi" Uluslararası

- Tarih Sempozyumu Bildirileri. Kars: 05 Haziran 2001, s. 19-26
112. *Bal H.* Ermənistan Hükümetinin Güney Kafkasya'daki Türklərə Karşı Saldırma Politikası ve Mezalımı (1918-1920) // Erməni Araş-türmaları. 1. Türkiyə Konqresi Bildiriləri. 3 cilt. I cilt. Avrasya Stra-tejik Araş-türmalar Mərkəzi, Erməni Araş-türmaları İnstitutu Yayınları. Ankara: 2003, s. 401-410
113. *Cabbarlı H.* Eduard Oganisyan'ın "Yüzyıllık Mücadele" Adlı Kitabında Erməni Məcəlesi və "Soykırım" Propagandası // Erməni Araş-türma-ları. 1. Türkiyə Konqresi Bildiriləri. 3 cilt. I cilt. Avrasya Stratejik Araş-türmalar Mərkəzi, Erməni Araş-türmaları İnstitutu Yayınları. Ankara: 2003, s. 145-153
114. *Cabbarlı H.* Geçmişten Gündüme Ermənistan'da Azərbaycan Türkləri // "Erməni Araş-türmaları" Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dərnəgi, Ankara: Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, Sayı 4, s. 122-146
115. *Cebesoy A.F.* Moskova Hatıraları. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara: 1982, 455 s.
116. *Çalık R.* Almanların Erməni Olaylarına Bakışı // Erməni Araş-türmaları. 1. Türkiyə Konqresi Bildiriləri. 3 cilt. I cilt. Avrasya Stratejik Araş-türmalar Mərkəzi, Erməni Araş-türmaları İnstitutu Yayınları. Ankara: 2003, s. 105-124
117. *Çaylak A., Çiçek A.C.* Anadolu'da "Demokratik" Cumhuriyet Fikrinin Oluşumu: Cənub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti // Yeni Türkiyə Dərnəgi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 374-385
118. *Dayı S. Esin.* Evliye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma. Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları. Erzurum, 1997, 293 s.
119. *Demirci H.* Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti // Yeni Türkiyə Dərnəgi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 386-403
120. *Demirel M.* İngiliz Belgelerinde Türklər və Ermənilərlə İlgili Terminoloji // Erməni Araş-türmaları. 1. Türkiyə Konqresi Bildiriləri. 3 cilt. I cilt. Avrasya Stratejik Araş-türmalar Mərkəzi, Erməni Araş-türmaları İnstitutu Yayınları. Ankara: 2003, s. 93-104
121. *Emin Arif (Şahaliyev).* Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türki-ye Rekabeti ve Erməni Faktörü. Naturel Yayınları, Ankara: 2004, 378 s.
122. *Erdem U. Dr. Fuat Sabit Bey'in Bolşeviklərlə İlişki Kurmak İçin Görevlendirilməsi ve Kafkasya Raporu // Yeni Türkiyə Dərnəgi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 228-238*
123. *Erdən Ö.* Kars Konferansı Sürecinde Türkiyə ve Sovyet Rusya'nın Karşılıklı Endişeleri // Yeni Türkiyə Dərnəgi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 443-451
124. *Erdogan F.* Türk Ellərində Haturalarım. Mevsimsiz Yayınları, Ankara: 2007, 239 s.
125. *Ermənilər Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919).* I cilt. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi

- Başkanlığı. Ankara: 2001, Yayın No 49, XXII+740 s.
126. *Erşan M.* Kafkasya'da Son Türk Zaferleri // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 417-424
127. *Gafarov V.* Brest-Litovsk Barış Konferansında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 215-227
128. *Gökdemir A.E.* Cenübi-Qarbi Kafkas Hükümeti. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 1998, 289 s.
129. *Gülsöy U.* 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeliden Rusyaya Göçürülen Reaya. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul: 1993, 160 s.
130. *Hacıyev İ., Amanoğlu E.* Tarihte ve Günümüzde Nahçıvan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basınevi, 1998, 92 s.
131. *Hüseyin Ş.* Ermeniler ve Karabağ // Ermeni Araştırmaları. I. Türkiye Kongresi Bildirileri. II cilt. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara: 2003, s. 313-320
132. İki Devrin Perde Arkası. Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk, (Hazırlayan Samih Nafiz Tansu), Sebül Yayınları, 2011, 600 s.
133. *İsmayilov F.* Dağlık Karabağ Probleminin Jeopolitik Kökleri // Türk Dünyasına Bakışlar. DA Yayıncılık, İstanbul: 2003, s. 369-375
134. *Karabekir K.* 1917-20 Arasında Erzincandan Erivana Ermeni Mezalimi. İstanbul: Emre Yayınları, 2000, 384 s.
135. *Karabekir K.* İstiklâl Harbimiz. Türkiye Basınevi, İstanbul: 1960, 1171 s.+44 s. Belge, Fotoğraf.
136. *Karabekir K.* İstiklâl Harbimiz. C. I. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2008, 660 s.
137. *Karabekir K.* İstiklâl Harbimiz. C. II. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2008, 681 s.
138. *Karabekir K.* İstiklâl Harbinin Esasları, Kazım Karabekir Paşanın Hatıratı. Basın Kitabevi, İstanbul: 1981, 240 s.
139. *Karacakaya R.* Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı. Yayın No 52. İstanbul: 2001, 261 s.
140. *Karacakaya R.* Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923). Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul: 2005, 472 s.
141. *Karal E.Z.* Osmanlı Tarihi. C. VIII. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, 631 s.
142. *Kaymaz İ.Ş.* Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili. 21. Yüzyıl Dergisi, Ekim / Kasım / Aralık 2008, s. 239-268
143. Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu. Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu - Sarıkamış, Kars ve Ötesi. Erzurum Ticaret ve

Sanayi Odası, Erzurum: 1990, IX+526 s.

144. *Keleşgülmaz V. I.* Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 203-209
145. *Keykurun N.* Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920). İlke Kitap Yayınevi, İstanbul: 1998, 217 s.
146. *Kırzioğlu F.* Milli Mücadelede Kars. I. Kitap-Belgeler. Kars'ı Tanıtma Derneği Yayınları. İstanbul: 1960, 80 s.
147. *Kocabaş S.* Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir? Ankara: 1989, 128 s.
148. *Kop Y.* 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Ermeniler // Ermeni Araştırmaları. I. Türkiye Kongresi Bildirileri. I cilt. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara: 2003, s. 553-566
149. *Krayblis N.* Rusyanın Şark Siyaseti ve Vilayeti Şarkıyye Meselesi. Dersaadet Matbaası, İstanbul: 1332, 136 s.
150. *Kurat A.N.* Türkiye ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, XVI+755 s.
151. *Musayev İ.M.* Azerbaycan-Türkiye İlişkileri (1917-1922 yılları). Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınevi, 1998, 153 s.
152. Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000, 281 s.
153. *Perinçek M.* Sovyet Arşivleri Türkiye'nin Tezlerini Doğruluyor // Ermeni Araştırmaları. I. Türkiye Kongresi Bildirileri. 3 ciltte. I cilt. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. Ankara: 2003, s. 125-144
154. *Sevinç N.* Arşiv Belgeleriyle Tehcir. Ermeni İddiaları ve Gerçekler. Avrasya-Bir Vakfı Yayınları, Ankara: 2003, 210 s.
155. *Şahin E.* Cihan Harbi'nin Son Yılında Türkiye Mavera-ı Kafkasya'da // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 353-373
156. *Şihaliyev E.A.* Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu. Ankara: 2002, 231 s.
157. *Taşkuran C.* Milli Mücadelede Kazım Karabekir Paşa. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: 1999, 154 s.
158. *Tengirşenk Y.K.* Vatan Hizmetinde. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1981, 286 s.
159. *Ural S.* Kafkas Cephesinde Mondros Mütarekesi'nin Tatbikatı // Yeni Türkiye Dergisi. Sayı 73. Temmuz-Aralık 2015. Kafkaslar Özel Sayısı-III, s. 239-263
160. *Uras E.* Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. İstanbul: Belge Yayınları, 1987, CCXLVI+798 s.

161. *Ünivar V.* İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921. İstanbul, 1948, 87 s.+20 s. Fotoğraf.

Rus dilində

162. *Величко В.Л.* Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 1990, 144 с.

163. *Вердиева Х.Ю.* Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв). Баку: Алтай, 1999, 300 с.

164. *Глинка С.* Описание армян азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, 144 с.

165. *Гулиев Дж.Б.* Борьба Коммунистической партии за осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970, 705 с.

166. *Гулиев Дж.Б., Мадатов Г.А., Надиров А.А.* Советская Нахичевань. Баку: Азернешр, 1984, 148 с.

167. *Гурко-Кржжин В.* Армянский вопрос. Баку: Коммунист, 1990, 16 с.

168. Дашнаки. Составитель Б.Гаибов. Баку: Коммунист, 1990, 40 с.

169. *Дубровин Н.Ф.* История войны и владычества русских на Кавказе. В 8 томах. Книга III. Санкт-Петербург: 1871, 454 с.

170. *Мильман А.* Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков. Баку: 1966, 320 с.

171. *Парсмян В.А.* История армянского народа (1801-1900). Книга первая. Ереван: Айастан, 1972, 393 с.

172. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. Ч. 1-й, Москва: 1833, 391 с.

173. Статическое описание Нахичеванской провинции состав-ленное В.Г. (В.Григорьевым). СПб.: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 177 с.

174. *Чавчавадзе И.Г.* Армянские ученые и вопиющие камни. Баку: Элм, 1990, 128 с.

175. *Шавров Н.Н.* Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб.: 1911.

176. *Шопен И.* Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1232 с.

177. *Эзов Г.А.* Сношения Петра Великого с армянским народом. Санкт-Петербург: Типография Императорской Российской Академии, 1898, 681 с.

İngiliz dilində

178. *Sonyel S.R.* The Great War and the Tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers). Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2001 (2. Edition), X+221 p.

Fransız dilində

179. Allegations Armeniennes et Faits Historiques. Centre de Recherches Strategiques, Ankara: 1998, 72 pp.

İnternet resursları

180. *Ibrahimova A.Z.* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində / kavzen.az/blog/Azərbaycan-tarixi/5539/azərbaycan-xalq-cumhuriyyetinin-yaranmasi-erəfəsində.html

181. *Mustafa N.* Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə erməni qırğınları. 4 sentyabr 2016-cı il / www.yknews.az

182. *Nəcəfli G.* Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradılması məqsədilə tərtib olunan layihələr (XVIII əsrin I rübü) / <http://1905.az>

183. http://old.fact-info.az/ts_general/download/Azərbaycanliların_soyqırımı_ve_deportasiyasi.pdf

184. *Esin Derinsu Dayı.* Milli Mücadələ Dönməndə Elviyyə-i Səlsə və Nahçıvan / <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-64-65-66/milli-mucadele-donemində-elviyyə-i-səlsə-ve-nahçıvan>

185. <http://www.heraldicum.ru/azerbaj/nahicevan.htm>

186. <http://www.omurokur.com/2014/07/sevr-antlaşması-tam-metni-433-madde/>
187. Декрет о "Турецкой Армении" 29 декабря 1917 г. (11 января 1918 г.) / www.hist.msu.ru/ER/EText/DEKRET/17-12-29.htm

188. О "Турецкой Армении" / <http://www.hrono.ru/libris/stalin/4-36.html>

Elman Cəfərli

**Rusiya və Türkiyənin Cənubi Qafqaz
siyasətində Naxçıvan
(XX əsrin əvvəlləri)**

Yığılmağa verilmiş 20.12.2016.
Çapa imzalanmış 06.01.2017.
Formatı 60X90 1/16. "Tayms" qarnituru.
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 14 ç.v.
Sifariş № 17. Tiraj 100 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1.

7n
110613

Sh 2017
1478